

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Абу Мансур Ас-Саолибий

Ажойиб
маълумотлар

Тадқиқ қилувчи, таржимон, изоҳ
ва кўрсаткичларни тузувчи
ИСМАТУЛЛОҲ АБДУЛЛАЕВ

А. ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ—1995

Абу Мансур Ас-Саолибий.

Ажойиб маълумотлар (Гадқиқ қилувчи, тарж., изох ва кўрсаткичларни тузувчи Ш. Аодуллаев). — Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 1995. — 144 б.

Биздан роса минг йил олдин яшаб ўтган буюк адиб, тарихчи ва тилшунос олим Абу Мансур ас-Саолибийнинг «Ажойиб маълумотлар» китоби унинг ижодидагина эмас, бутун Шарқ ва жаҳон адабиётида ҳам ўзига хос муҳим ўринни эгаллайди. Китобда келтирилган бири-биридан гаройиб, ноёб маълумотлар шу қадар зукколик ва маҳорат билан тартибга солиб берилганки, тилга олинган барча буюк зотлар ўзларининг шахсий ютуқ ва камчиликлари билан намоён бўладилар. Оддий китобхон бадний асар сифатида ўқиб, олам-олам завқ олса, олимлар ундан беқиёс тарихий манба сифатида фойдаланишлари мумкин. Пайғамбарлардан тортиб замонасининг уламою фузалосига оид аниқ саналарнинг келтириб ўтилгани китоб қийматини яна ҳам оширган.

Асар кенг китобхонлар оmmasига мўлжаллаб нашр этилмоқда.

ББК 86.38

Масъул муҳаррир академик У. Ш. ҚАРИМОВ

Муҳаррир Амир ФАЙЗУЛЛА

А 4702620100—72 — 95
М 361(04)95

(С) Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995 й.

ISBN 5—86184—010—6

АБУ МАНСУР АС-САОЛИБИЙ ВА УНИНГ «АЖОЙИБ МАЪЛУМОТЛАР» АСАРИ

Замонасининг машҳур адиби, тарихчи ва тилшунос олим Абу Мансур Абдумалик ибн Муҳаммад ибн Исмоил ас-Саолибий ан-Найсобурий (ан-Нишопурий) 350/961 йили Нишопурда тугилган. Шу ерда яхшигина маълумот олиб, араб тили, адабиёти, Эрон ва Ўрта Осиё халқлари тарихини ҳар томонлама чуқур урганadi. Машҳур шоир ва адиблардан бўлмиш Абу Сулаймон ал-Хаттобий (319/931—388/998) ва Абу Бакр Хоразмийлардан (332/935—383/993) дарс олади.

Ас-Саолибий савдогарчилик билан шугулланиб, асосан тулки териси олдн-сотдисн билан машғул бўлади ва шунинг учун «Саолиби» лақабини олади. У кўпгина мамлакатларни кезади, у ерларнинг давлат арбоблари, амир ва вазирлари, олим ва шоирлари билан танишиб, уларнинг суҳбатиди бўлади. Ўзининг «Татimmat ад-дахр» номли машҳур асарида ёзишича, Саолибий 382/992—993 йили Бухорога келиб, бир неча ой истиқомат қилган, бу ернинг жуда кўп олим ва шоирлари суҳбатида булган.

Машҳур тарихчи Абу-л-Фазл Байҳақийнинг (995—1078) маълумот беришича, Саолибий Хоразмда ҳам бир неча вақт яшаган, хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун ибн Маъмун (1009—1017) суҳбатида бўлган ва унга атаб асарлар ҳам ёзган.

Саолибий Ибн Сино ва Абу Райҳон Берунийлар билан бир даврда ва бир давлат ҳудудида яшаган, лекин улар билан бевосита алоқада бўлгани ҳақида ҳозирча ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз. Беруний ўз асарларида Саолибий маълумотларидан фойдаланган. Саолибий 429/1038 йили Нишопурда вафот этган (баъзи манбаларда 430/1038—1039 йил деб курсатилган).

Саолибий анчагина истеъдодли шоир ҳам бўлган. Замондошлари ва ундан кейин яшаган олимлар Саолибийнинг девони мавжудлигини қайд қилганлар. Бизгача унинг шеърларидан айрим парчалар унинг ўз асарларида ва бошқа олимларнинг китоблари орқали етиб келган.

Абу Мансур ас-Саолибий асосан ижтимоий фанлар соҳасида етук олим бўлган. Унинг тил, адабиёт ва тарихга оид асарлари

жуда кўпдир. Машҳур турк географи ва библиограф олими Мустафо ибн Абдуллоҳ Котиб Чалабий Ҳожи Халифанинг (1609—1687) «Қашф аз-зунун» китобида Саолибийнинг 19 та асари, немис олими Карл Брокельманинг «Араб адабиёти тарихи» китобида 51 та асари кўрсатилган. Саолибийнинг «Ат-Тамсил ва-л-му-ҳозарат» номли китобини нашр этган ҳозирги замон Миср олими Абдулфаттоҳ Муҳаммад ал-Хулув унинг 84 асарини кўрсатиб ўтган.

Саолибий номини дунёга таратган асарларидан бири унинг «Иътибат ад-даҳр фи маҳосини аҳл ал-аср» («Аср аҳлининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси») номли тўрт қисмдан иборат тазкирасидир. Бу асарнинг Хуросон ва Мовароуннаҳр шоирларига бағишланган туртинчи қисми тадқиқот, изох ва курсаткичлари билан ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр этилди.

Саолибийнинг яна бир муҳим асари «Китоб латоиф ал-маориф» («Ажойиб маълумотлар»)дир.

Асар сузбошида Саолибий ўз китобини Эрон ва Ироқда ҳукм сурган бувайхийлар сулоласининг (320/392—454/1062) машҳур вазири, шоир ва олимлар ҳомийси ас-Соҳиб лақаби билан машҳур бўлган Абу-л-Қосим ибн Аббод (936 атрофида туғилиб, 995 йили вафот этган) шарафига бағишланганини зикр қилади. Саолибий ас-Соҳиб саройида тахминан 990—995 йиллари яшаган. Демак, шу йиллар давомида «Латоиф ал-маориф» асари эзиб тугатилган. Асарнинг баъзи ўринларида Саолибий ўзининг «Иътибат ад-даҳр» тазкирасини эслатиб ўтган ва унга киритган шеърлардан намуналар бериб кетган. Бизга маълумки, у «Иътибат ад-даҳр»нинг биринчи нусхасини 384/994—390/1000 йиллар мобайнида ёзган. Кейин уни қайтадан ишлаб, 402/1011—407/1016 йиллари охириги, тўлдирилган нусхасини ёзган. Агар «Латоиф ал-маориф»нинг ас-Соҳиб ибн Аббодга бағишланганини асос қилиб олсак, у «Иътибат ад-даҳр» билан бир даврда ёзилган, деган хулосага келамиз. Лекин бу фикрга зид келадиган бир далил шуки, «Латоиф ал-маориф»нинг 58-бетида хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун ибн Маъмун ва унинг ўғли, Сижистон ҳокими Маъмун ибн Маъмун ибн Маъмун тилга олинган. Бундан асар 1009—1017 йилларда ёзилган деган хулоса келиб чиқади. Бизнингча, Саолибий «Латоиф ал-маориф»ни ҳам «Иътибат ад-даҳр» каби кейинчалик қайтадан ишлаган ва унга баъзи бир сўнги воқеаларни қўшиб кетган. Асарнинг биринчи нусхаси 990—995 йилларда ёзилган бўлса, унинг қайтадан тўлдирилган нусхаси 1009 йиллардан кейин ёзилган бўлиши керак.

Саолибий «Латоиф ал-маориф»ни ёзишда ўзидан олдин ўтган қуйидаги шарқ олимларининг асарларидан манба сифатида фойдаланган ва уларнинг номини китобида зикр қилиб кетган: Абу Абдуллоҳ ал-Жаҳшиёрийнинг (ваф. 330/942 й.) «Китоб ал-вузаро ва-л-кутуб» («Вазирлар ва котиблар ҳақида китоб»), Абу Исҳоқ

Иброҳим ибн Аббос ас-Сулийнинг (ваф. 243/857 й). «Китоб ал-вузро» («Вазирлар ҳақида китоб») ва «Китоб ал-авроқ» («Варақлар ҳақида китоб»), Абу Убайда Маъмур ат-Тамимийнинг (109/728—210/825) «Зикр ал-масолиб» («Емон ишлар зикри»), Собит ибн Синонинг (ваф. 365/975) «Тарих китоби», Абу Абдуллоҳ ал-Жайҳоний, Абу-л-Қосим ибн Хўрдабҳаҳ (820—913) ва Абу Исҳоқ ал-Истаҳрийлардан бирортасининг «Масолик ва-л-мамолик» («Пўллар ва мамлакатлар»); Абу Усмон Амр ибн Баҳр ал-Жоҳизнинг (ваф. 869) «Китоб ат-табассур би-т-тижора» («Савдогарчилик ҳақида фикрлаш китоби»), Абу-л-Ҳасан Али ибн Абдулазиз Журжонийнинг (ваф. 366/976—977) «Китоб ар-русо ва-л-жилла» («Бошлиқлар ва машҳур кишилар ҳақида китоб») асарлари. Баъзан Саолибий ўз маълумотларини келтирганда, юқоридаги олимларнинг тилидан ҳикоя қилиш билан кифояланиб, асарлари номини эслатмайди.

Булардан ташқари «Латиф ал-маориф»да яна бир қанча ривоятчилар номи Саолибий томонидан манбаи сифатида зикр қилинган:

АБУ ЖАЪФАР МУҲАММАД ИБН МУСО АЛ-МУСАВИЙ АТ-ТУСИЙ (118 б.) ас-Саййид номи билан машҳур бўлган адиб ва шоир, замонасининг нуфузли кишиси. Уш шаҳрида туғилган, ёшлигининг бир қисми сомониёлар саройида ўтган. Бу сулола илқирозга учрагандан кейин ал-Мусавий Нишопурга кетиб, ўша ерда яшаган. Абу Наср Утбий ўзининг «Тарих ал-Таминий» асарида ал-Мусавий ҳақида маълумот бериб, шеърларидан парчалар келтирган. Саолибийнинг «Иатимат ад-дахр» тазкирасида ҳам ал-Мусавий номи мушшид (ровий) сифатида зикр қилинган.

ҲОЗИР ИБН МУҲАММАД АТ-ТУСИЙ (124-б.) — ўша давр адабий муҳитига алоқадор киши. Эҳтимол, шоир ҳам бўлган. Унинг номи «Иатимат ад-дахр» да ҳам мушшид сифатида бир неча марта учрайди.

АЛ-МАДОИННИ АЛИ (137/754—225/840 атрофи) — тарихчи ва адиб. Ислоҳ фатҳлари давридаги Ўрта Осиё тарихига оид муҳим манба бўлмиш асарлар ёзиб қолдирган. Унинг асарларидан Табарий ва Балозурийлар фойдаланган. «Латиф»да ровий сифатида 77-бетда зикр қилинган.

Булардан ташқари асарда ровийлар сифатида яна Абу Забур ал-Мадорий (131-б.), Абу Ҳасан Али ибн Аҳмад ал-Масисий ар-Ромий аш-Шоир (132-б.), Абу Мансур ал-Баридий (56-б.), Абу-л-Ҳасан ал-Мосаржисий (101-б.), Абу-л-Фатҳ Бустий (120, 121, 131-бетлар), Абу Саъд Муҳаммад ибн Мансур (122-б.), Шабиб ибн Шабиб (124-б.), Тоҳир ибн Абдуллоҳ ибн Тоҳир (126-б.), кабилар тилга олинган. Бу ровийлар ҳақида изоҳларда маълумот бериб кетдик.

«Латиф ал-маориф» Саолибийнинг бошқа кўпчилик асарлари каби ўн бобга бўлинган. Охирида муаллиф «Донлик билан айтилган иборалар ва ёрқин ифодалар» деган сарлавҳа остида турли мамлакатлар ҳақида машҳур кишиларнинг сўзлари ва шоирларнинг шеърларини илова қилиб келтирган.

Китобда муҳим тарихий-этнографик маълумотлар берилган бўлиб, уларнинг кўпчилиги ноёб хабарлардир. Саолибий ва унга замондош бир қанча арабийнавис шоирларнинг шеърлари ҳам асарга киритилган. Булар ўша даврда Ўрта Осиё, Эрон ва Афғонистонда араб тилида яратилган шеърятни ўрганишда муҳим манба вази-фасни ўтайди. Бу шеърларнинг айримлари бошқа манбаларда учрамайди.

Ўрта Осиё Эрон, Афғонистон, умуман, мусулмон Шарқи халқларининг тарихи, этнографияси, адабиёти ва умуман маданияти ҳақида муҳим ва қимматли маълумот берувчи манба сифатида «Латоиф ал-маориф»нинг аҳамияти каттадир.

«Латоиф ал-маориф» қўлэмалари жуда кам сақланиб қолган. Ҳатто машҳур турк библиографи Ҳожи Халифанинг (1609—1657) «Кашф аз-зунун» («Шубҳаларнинг ечилиши») номли китобида ҳам бу асар курсатилмаган. Карл Брокельманнинг «Араб адабиёти тарихи» асарида эса Саолибийнинг 51 асари қаторида «Латоиф ал-маориф» эслатиб ўтилган.¹

«Латоиф ал-маориф»ни илмий ўрганиш Оврупада XIX асрдан бошланди. 1867 йил Голландиянинг Лейден шаҳрида Лугдуни Батафорум кутубхонаси нашриётида арабшунос П.де Юнг томонидан бу асарнинг арабча таъкидий матни биринчи марта нашр этилди. Асар лотин тилида қисқа сўзбоши билан бошланади (5—8 бетлар). Кейин қисқача изоҳли луғат — глоссарий берилиб, унда айрим арабча сўзларнинг маъноси лотин тилида изоҳланган ва тегишли маъбалар кўрсатиб кетилган (9—12 бетлар). Сўнг арабча матн (13—133-бетлар), исмлар, географик номлар ва китоблар кўрсаткичлари илова қилинган (134—158-бетлар). 1960 йили «Латоиф ал-маориф» Қоҳирада иккинчи марта нашр этилди.

«Латоиф ал-маориф» К. Э. Босворт томонидан инглиз тилига таржима қилиниб, 1968 йили Эдинбург шаҳрида нашр этилди. Таржимага изоҳ ва кўрсаткичлар ҳам илова қилинган.

Рус олимларидан «Латоиф ал-маориф»га биринчи марта машҳур шарқшунос В. В. Бартольд (1869—1930) қизиққан эди У ўзининг «Мўғуллар истилоси даврида Туркистон» номли асарида бу китобни тилга олиб, унда Самарқанд қоғози ва бошқа савдо-сотиқ буюмлари ҳақида қимматли маълумотлар мавжудлигини эслатиб ўтган.

Асарда жуда кўп тарихий ва сиёсий воқеалар ҳақида маълумотлар берилган. Саолибийдан олдин ва унинг замонида яшаган бир қанча сиёсий арбоблар, тарихий шахслар, олимлар, шоирлар ва китоблар номи тилга олинган. Буларнинг барчасига изоҳ бериш учун Саолибийнинг ўз асарлари, айниқса унинг «Иттиҳат ад-даҳр» тазкираси ва бошқа анчагина араб тилидаги манбаларни қараб чиқишга тўғри келди. Булардан энг муҳимлари: Абу Наср Утбийнинг (350/961—427/1036) «Тарих ал-Иминий» («Иминуд-давла (Маҳмуд) (тарихи), Абу Райҳон Берунийнинг (973—1048)

¹Brokelmann, GAL I, 284.

«Китоб ас-сайдана фи-т-тиб» («Табобатда доришунослик ҳақида»), Абу-л-Фазл Байҳақийнинг (995—1078) «Тарихи Масъудий» («Масъуд тарихи»), Еқут ал-Ҳамавийнинг (1178—1229) «Муъжам ал-Ҳудабо» («Адиблар қомуси»), Жамолуддин ас-Суьютийнинг (1445—1505) «Бугъат ал-вуот» («Доноларнинг хоҳишлари») асарларидир.

Таржимани амалга ошириш ва изоҳларни тузишда Ғарбий Оврупа ва шарқшунос олимларимизнинг илмий тадқиқотлари, араб ва форс тилидан қилинган таржималардан ҳам фойдаландик.

«Латоиф ал-маориф» бундан минг йил муқаддам ёзилган асар. Унда ўша замонда қўлланилган, кейинчалик истеъмолдан чиқиб кетган ёки жуда кам учрайдиган кўплаб иборалар ва сўзлар учрайди. Буларга араб, форс-тожик ва Оврупа тилларидаги изоҳли луғатлардан фойдаланган ҳолда изоҳ бериб кетдик. Саолибий чалкаштириб юборган баъзи воқеалар ва у номаълум шoirники деган бир қанча шеърларнинг муаллифларини манбалардан аниқладик ва изоҳларда қайд этдик.

«Латоиф ал-маориф»ни таржима қилиш давомида ва ушбу ишнинг рўёбга чиқишида қимматли вақтларини аямай, доимо яқиндан кумакдошлик қилганлари учун ЎзФА академияги филология фанлари доктори У. И. Қаримов, филология фанлари номзоди Ш. Шонслёмов ўртоқларга самимий миннатдорчилигимни изҳор этаман.

Исматуллоҳ АБДУЛЛАЕВ,
филология фанлари доктори, профессор

БИСМИЛЛОҲИР-РАҲМОНИР-РАҲИМ

БИРИНЧИ БОБ.

БИРИНЧИ БЎЛИБ (ТУРЛИ ИШЛАРНИ) БОШЛАГАНЛАР ЗИКРИ ҲАҚИДА

Тангрига ҳамд айтиб, унинг (номи) билан бошлаб ва ундан нажот истаб, пайғамбарлар аълосига кеча ва кундуз салавот айтгандан кейин, (сўз шуки), ушбу китоб қизиқарли маълумотлар, уларнинг энг маънолилари, энг гўзаллари, энг ғаройиблари, энг нозик ва энг ажойиблари ҳақидадир. Тарих ва хабарлар узоқ замонлар давомида (ёзилган) китоблардан териб олинган ва Тангри раҳмат қилгур Ас-Соҳиб Абу-л-Қосимнинг¹ буюк исми билан шарафланган бу (китоб) фақат подшоҳларгагина ҳадя қилинадиган ва ҳадя қилишга сазовор қулгина журъат эта оладиган китобларни ҳадя қилишдан юқори бўлган он ҳазратга хизмат қилувчидир. Ҳолбуки китоблар мевалари ва адаб гўзалликларидан у (ҳазрат) учун тўпланадиган нарсалар Фурот² дарёсига олиб бориб ташланадиган бир кўза шўр сувдай (арзимас нарсасдай) гапдир.

Умид шуки, (бу китоб) замона соҳибни, инсонларнинг яғонаси, дунё яхшиликларининг мужассами, сочилган ажойибликларни назм қилувчига туҳфадир. У шундай кишики, фазилати ва иш бошқариши билан ўтиб кетганлар ва энди келадиганлардан устун туради, у қуёшнинг ойдан ва денгизнинг қатрадан устунлигидир, унинг сифатлари сўз билан (тасвирлаб) бўлмайдиган, хислатлари урфу одатлардан четдадир. Лекин «Ҳар бир киши қудрати етганича ҳадя қилади»³ ва тиришқоқлиги билан неъмат эгасига яқинлашади. Буюк исми Тангридан умид шуки, у (ас-Соҳиб)нинг (вазирлик) кунларини давом эттириб, шон-шухрат ва бахт билан ўз паноҳида асрасин, (уни) куч-қудрат ва камолот билан ўраб, олий фикр ва олий ҳиммат (ато этсин), эртанинг саодати учун бугун қайғурадиган қилсин.

Сўнгра ушбу китоб ўн бобга ажратилди — Тангри ҳақиқатга йўлловчидир.

Биринчи боб биринчи бўлиб (турли ишларни) бошлаганлар зикри ҳақида.

Иккинчи боб шеърлари туфайли лақаб олган шоирларнинг лақаблари ҳақида.

Учинчи боб мансабдор ва аъёнларга тааллуқли ислом давридаги бошқа лақаблар ҳақида.

Тўртинчи боб қадимги котиблар ҳақида.

Бешинчи боб жамки табақаларнинг энг ирқлилари ва барча ҳолларда муносиб бўлган (кишилар) ҳақида.

Олтинчи боб инсон табақаларининг охириги чегаралари ҳақида.

Еттинчи боб исм ва куняларда мувофиқ келишнинг зарифликлари ҳақида.

Саккизинчи боб пайғамбарга, қурайшийларга тегишли маълумотларнинг турли санъатлари ҳақида.

Тўққизинчи боб ғаройиб аҳволлар ва ажойиб вақтлар ҳақидаги нодир нарсаларнинг нозикликлари ҳақида.

Унинчи боб мамлакатларнинг (ўзига хос) хусусиятларидан намуналар ҳақида, уларнинг гўзалликлари ва (бир-бирларига) муносабатлари зикри, токи шулар билан ушбу китоб тугайди.⁴

Аmmo унга эргашиб, унинг гўзаллигини зиёда қила оладиган ва унинг саниғини тузата оладиган китоблар оздир. (Бу) қул⁵ (ушбу) китобга қандай олий ҳукм чиқишини кутиб — Тангри бунни бажариш билан у (ас-Соҳиб)нинг (мартабасини) зиёда қилсин — уни ёзишга киришди. Бу (китоб)ни безаш ва тўғрилаш фақат иродаси ва хоҳиши ва хожамиз (ас-Соҳиб) давлати туфайлигина мумкин бўлди — Тангри унинг кунларини давом эттирсин ва авлод унга хизмат қилиш билан бахтли бўлсин.

Гуноҳнинг биринчиси осмонда ва ерда Тангрига итоатсизлик қилинишидир. Аждодлар: «Ҳасаддан қочинг!» деганлар. Осмондагисига келсак, Иблиснинг Одам Атога ҳасади сабабли содир бўлган, чунки у (кибрлик қилиб) Одамга сажда қилишдан бош тортди.⁶ Ердагиси эса Қобилнинг биродари Ҳобилга ундан олдин яхши кўргани қизни қабул қилиб олганига ҳасади туфайли содир бўлган, ҳатто у Ҳобилни қатл этиб, пушаймон қилувчилардан бўлиб қолди.⁷ Биринчи қиёс⁸ қилган киши Суфён ибн Убайнадир. Ривоят қилишларича, кимдир (шундай) деган: «Қиёс қилишдан

сақланинлар». Ҳақиқатан, биринчи қиёс қилган Иблисдир. У шундай деган: «Мен Одамдан яхшиман, чунки мени ўтдан яратдинг, уни эса лойдан яратдинг».* Биринчи хурмо дарахтини эккан ва пахта етиштирган Ануш ибн Шийс ибн Одам алайҳиссаломдир. Ривоят қилишларича, у Каъбага биринчи эшик ўрнатган ва ҳикмат билан сўзлаган кишидир. Юлдузлар ҳақидаги илмни юзага чиқарган, осмон таркибига ишорат қилган, сайёралар ҳаракатини ўлчаган, улар таъсирини кашф этган ва улардаги ажойиб ишларга диққат жалб қилган биринчи киши Идрис алайҳиссаломдир. У биринчи хат ёзган ва кийим тиккан кишидир, ундан олдин териларга ўралиб юрган эканлар. У биринчи қурол ушлаган, жанг қилган ва қулларни бўйсундирган кишидир. Мўйлабини қирққан, сочини ёйиб юборган, оғзини чайқаган, тишини ювган, тирноғини олган ва мустаҳаб қилган — булар исломда суннат бўлиб қолди — биринчи киши Иброҳим алайҳиссаломдир. У биринчи хатна қилинган киши. Ривоят қилинишича, у ўзини ўзи ал-Қадумда хатна қилган. Ал-Қадум Қанъон қишлоқларидан бири бўлиб, баъзи кишилар қабул қилганларидек, болтага ўхшаш бир асбоб номи эмас. Ривоятларда айтилишича, бир киши боласини хатна қилганда, бола унга айтибди: «Эй ота, мени ўлдирдинг-ку». «Сени мен ўлдирганим йўқ, сени Халнлуллох Иброҳим алайҳиссалом ўлдирди», — дебди отаси. Яна айтишларича, Иброҳим биринчи меҳмон қабул қилган, ҳатто Абу-з-Зайфон¹⁰ кунясини олган киши экан. Унинг суннати ҳозиргача Байтулмуқаддасда одат бўлиб келмоқда. У қаримай, ёш кўринган биринчи кишидир, шунинг учун ўғли Исҳоқ унга шу қадар ўхшаш бўлганки, диққат қилиб, ўткир кўз билан жиддий тикилган кишигина уни фарқлай олган. (Ўғли) отасидан фарқ қилсин деб Тангри унга мўйсафидлик тамғасини босиб қўйди. Ривоят қилишларича, мўйсафидлик уни ҳаяжонга солгач, «Эй Парвардигор, бу нимаси? — деган экан. буюк Тангри унга ваҳий¹¹ юбориб, «Бу — виқор», — дебди. «Эй Парвардигор, виқорни менга зиёда қил, қандайдир зариф нотиқ сўзида, Тангрига мақтов бўлсинки, қатронни оқартириб қўйиб, уни виқор деб атайди (дейилган)», дебди. Ривоят қилинишича, у биринчи тош отган¹² киши ва у биринчи хирож йиққан киши, айтишларича, балки бу Мусо алайҳиссаломдир. Араб тилида биринчи сўзлаган киши Исмоил алайҳиссалом-

дир. Ундан кейингилар араб тилида (сўзлаб), фақат унинг ўғли туфайлигина учта қабила: Авзоъ, Ҳазрамавт ва Сақиф (арабча сўзламаган). У биринчи отга минган киши, от ёввойи, (ҳеч кимни) миндирмайдиган бўлган. Озод кишилардан сотилиб, биринчи қулга айлантирилган киши Юсуф алайҳиссаломдир. Асрлик (шоир)лардан кимдир унга мисол тариқасида шундай дейди: «Унинг қайғусида юрагим сиқилганда (шундай) дедим: Эй хожам, ҳақиқатан муҳаббатимни зарарига сотиб олдинг. Тангри улуғлагур пайғамбарлардан бири озгина пулга одамларга сотилган».

У (Юсуф) алайҳиссалом қоғозни биринчи олиб, унга (хат) ёзган кишидир. У туш эгаси¹³ Азизга доим хат ёзган эди. Биринчи совут ясаган ва уни кийган киши Довуд алайҳиссаломдир, (унгача) жанг вақтларида темирдан (ясалган) тандирларни кийиб олардилар. У, Тангрини мақташдан кейин биринчи хутба айтган кишидир, айтишларича, буюк Тангри унга зикр қилган хитобни ойдинлаштириб берган. Биринчи тегирмон ва ҳаммом қурган киши Сулаймон ибн Довуд алайҳиссаломдир. У биринчи нура¹⁴ тайёрлаган кишидир. Балқиснинг¹⁵ оёғида қўпол жунлар бўлиб, уни қабиҳ ва хунук қилиб турар эди. Шунинг учун у нура тайёрлашга буйруқ берди. Буни зикр қилган киши қавмларни шундай ҳажв қилганди:

Хирмонлари тўпланган кунларда улар ҳузуридаги дон Балқис замонидаги нурадан азизроқдир.

(Сулаймон) алайҳиссалом биринчи совуни тайёрлаган киши ва Довуд алайҳиссаломдан кейин биринчи хутба ўқиган ва ваъз айтган киши. Луқмонни ҳаким фасиҳ ва қисқа сўзлаган. Унинг ҳикматлари ва панд-насихатлари туфайли унинг ҳақида масаллар тўқилган. Айтишларича, на у ва на ундан бошқа ҳеч ким унингдек пухта ва қисқа сўзламаган: «Эй одам боласи, кеча ва кундуз сен учун ишляпти, сен ҳам улар учун ишла». Тақдир ҳақида биринчи сўзлаган киши пайғамбар Узайр¹⁶ алайҳиссаломдир. Вақтики бу ҳақда талаблар кўпайиб, унинг исмининг яхшилигига қаттиқ тиришиб, пайғамбарлар саҳифаларидан ҳужжатлар талаб қилинганида, унинг ҳақида ўша (саҳифаларда) зикр қилинмаган экан. Ибн ар-Румий¹⁷ бир кишини ҳажв қилиб, унга ўхшатар экан, шундай деган:

«Ибн Аммор ҳақида у Узайрий (дейилган), у тақ-

дир ҳақида Тангри билан «мен Узайрийман» деб баҳс-лашади».

Қийимни узун қилиб, ерда судраб юрган биринчи киши Қорундир.¹⁸ У кимёни кашф қилган биринчи кишидир. Иси азиз тангри (қуйидагини) ҳикоя қилганда, шу (Қорун)ни кўзда тутган: «Қандай (бойликни) қўлга киритган бўлсам, ўзимдаги илм туфайлидир».¹⁹ У қизил кийим кийиб, қавми ҳузурига зийнатланиб чиққан биринчи кишидир.

Меҳмон учун мажлисининг қуйи қисмини расм қилган ва (меҳмонни) «меҳмон» — бу сўзнинг тафсири «уйининг хожаси» демакдир—деб атаган биринчи киши Баҳром Гўрдир. Бу ҳақда шоир (шундай) деган:

«Ажамликлар²⁰ меҳмонни келган бир меҳмон туфайлигина меҳмон деб аташган.

Уларнинг энг каттаси «меҳ» деб, манзиллари «мон» деб (аталади), меҳмон уларнинг уйида экан, уларнинг хожасидир».²¹

Биринчи савиқ²² тайёрлаган Искандардир. Пистирма қўйиш учун отларни биринчи бичма қилган ва душман аскарларидаги жосусларни аниқлаб, қочаётган (душманни) қувлашни тарк этиш ҳақида лашкарбошиларга буйруқ берган ҳам ўшадир.

Араб подшоҳларидан биринчи тахтга ўтирган Жузайма ал-Абрашдир.²³ У биринчи манжаниқ ясаган, ўйинчи аёллар билан эрта тонгда ичган, одамлар билан ҳамсуҳбат бўлишдан ўзини юқори тутиб, иккита Фарқад юлдуз²⁴ билан суҳбат қурган кишидир. У то Уқайл²⁵ подшоҳлигини қўлга киритгунча ўзи бир қадаҳни ичиб, иккита қадаҳни улар иккисига қуйиб беради ва уларни ўзига икки надим²⁶ қилиб олади. Темирдан найза ясаттирган биринчи киши Зу Язан ал-Ҳимярийдир²⁷, Язанийя деган найза ўшанга нисбат берилади, чунки араб найзалари хўкиз шохидан бўлган эди. Биринчи нон ушатиб, (улашган) киши Амр ибн Абдуманнофдир, шунинг учун Ҳошим²⁸ деб аталади. Унинг ҳақида (шундай) дейилган:

«Ҳошим каби (нон) ушатган ҳеч ким бўлмаган, йўқ, йўқ;

Ҳотим²⁹ каби қатъий қарор чиқарувчи ҳам бўлмаган».

Савдогарчиликда икки мавсумда йўлга чиқишни биринчи расм қилган ҳам шу (Ҳошим)дир: қишда ва

ёзда сафарга чиқиш. У қурайшпйлар (номи)дан Шомга биринчи элчи бўлиб йўлга чиққан, сафари узоққа чўзилиб, душманлар орасидан ўтган ва улардан аслаҳа-анжомларни қўлга киритган кишидир... Каъбани гилам ва мато билан ўраган биринчи киши Абу Карб Ассад ал-Ҳимярийдир.³⁰ У пайғамбарга — Тангри унга салавот ва саломини йўлласин — пайғамбарлик келмасидан узоқ замонлар олдин имон келтирган ва уч юз йилдан ортиқ яшаган.³¹ У «шундай» деган:

«Аҳмадга ишонч билдирдим, чунки у инсонлар яратувчиси Тангрининг пайғамбаридир.

Агар умрим унинг умригача давом этганда эди, унинг вазири ва амакисининг ўғли бўлган бўлардим».

Каъбани шойи ва дебож³³ билан биринчи ўраган (аёл) киши ал-Аббос ибн Абдулмутталибнинг³⁴ онаси Нутайла бинт Жаноб ибн Қулайбдир. Ал-Аббосни ёшлигида йўқотиб қўйган экан, (Нутайла) агар уни топсам Байтни³⁵ шойи ва дебож билан ўрайман, деб сўз берган экан, уни топибди ва ваъдасига вафо қилибди. Жоҳилийя³⁶ (даври)да Каъбага пойафзалини ечиб кирган биринчи киши ал-Валид ибн Мугайрадир³⁷. Одамлар унга эргашиб, ислом (даври)да ҳам пойафзалларини ечадиган бўлдилар, айниқса давлат эгаси бўлмиш Абу Муслим³⁸ пойафзалини ечар экан, (шундай) деганди: «Бу жой Тангри Мусога (у ерда) пойафзалини ечишни буюрган Туводан³⁹ ҳам шарафлироқдир». Уғрилик учун қўлни кесган биринчи киши ал-Валиддир.⁴⁰ Исломда ўғри эр ва ўғри хотиннинг ҳар икки қўлини кесиб ташланг (ояти) тунди.* Макка аҳлидан биринчи (сочини) қорага бўяган киши Абдулмутталиб ибн Ҳошимдир.⁴¹ Ҳимярийларда⁴² бир киши Яманда ҳам худди шундай (қорага) бўяди, уни Макка ҳокими этиб тайинлашганда, у ерликлар ҳам унга эргашиб, (сочларини қорага бўяшди), унгача кизилга бўяшар эди. Урта ёшлилардан пайғамбарга — Тангри унга салавот ва саломини йўлласин — биринчи имон келтирган Абу Бакр Сиддиқ⁴³, йигитлардан Зайд ибн Ҳориса⁴⁴, болалардан Али ибн Абу Толибдир⁴⁵ (у тўққиз ёшда бўлган эди), хотинлардан Хадича бинт Хувайлиддир.⁴⁶ Бу тўрттаси ҳақида ҳеч қандай сабаб билан хилофлик йўқ. Ҳижратдан⁴⁷ кейин Исломда би-

* Қуръон, «Монда» сураси, 38-оят.

ринчи туғилган киши Абдуллоҳ ибн Зубайр⁴⁸, унинг онаси Асмо бинт Абу Бакр дир. Одамлар айтар эканлар: «Яҳудийлар муҳожирларни сеҳрлаб қўйганлар, уларда туғилиш бўлмайди». Абдуллоҳ туғилгач, (бу) ривоят ёлғонга чиқиб, хурсандлик кучайди. Худо йўлида биринчи қон тўккан киши Саъд ибн Абу-л-Ваққос дир.⁴⁹ Расулуллоҳга — Тангри унга салавот ва саломини йўлласин — ота-онасини фидо қилишни тавсия қилган биринчи киши ҳам шунинг ўзидир. У: «Сенинг учун отамни ҳам, онамни ҳам қурбон қиламан», деган экан. Муҳаммад пайғамбар — Тангри унга салавот ва саломини йўлласин — исми билан биринчи аталган киши Муҳаммад ибн Ҳотиб дир. Бориз ал-Ҳабаш туғилганда унинг бундай аталишига (Ибн Ҳотиб) қаршилик қилиб, (шундай) деган экан: «Расулуллоҳдан эшитган эдим — Тангри унга салавот ва саломини йўлласин — у айтар эди: «Менинг икки исмимни қўйинглар ва икки кунямни олинглар, лекин бунинг ҳар иккисини жамламанглар». Биринчи байроқни Расулуллоҳ — Тангри унга салавот ва саломини йўлласин — Ҳамза ибн Абдулмутталибга⁵⁰ ишониб топшириб, шундай деган экан: «Эй Худонинг шерини, ол буни». Бу умматлар орасидан биринчи шаҳид бўлган Умайр ибн Хуммом ал-Ансорий дир.⁵¹ У Бадр жангида ўлдирилган. Бу шундайки, пайғамбар — Тангри унга салавот ва саломини йўлласин — бу жангга тарғиб қилиб: «Сабр билан, ўйлаб туриб, орқага қайтмай, олға босган ҳолда ҳалок бўлган кишига исми азиз Тангри жаннатни вожиб қилган», деганда, Умайр қўлида хурмо ушлаган ҳолда ўрнидан туриб: «Офарин, мен билан жаннатга кириш орасида фақат шу хурмонни егунимча вақт бор экан, холос», — дебди. Сўнгра уни оғзига солиб, дагини ютиб юборибди, қиличини қўлига олиб, то ҳалок бўлгунча жанг қилибди. Хотинлардан биринчи шаҳид бўлганга келсак, уни Умм Аммор деб аташади. Бу шундайки, у исломни Маккада ошқор қилди, қурайшийлар уни азоблашди, (йўлидан) қайтмади, Абу Жаҳл⁵² унинг кўкрагига қилич санчди ва у ўлди. Биринчи амир ал-мўминин деб аталган киши Умар ибн ал-Хаттоб дир⁵³ — Худо ундан рози бўлсин. Шундайки, Абу Бакр — Тангри ундан рози бўлсин — Расулуллоҳ алайҳиссаломнинг халифаси деб аталган эди. У вафот этиб, Умар умматга халифа этиб тайинлангач, Умар деди: «Мени қандай қилиб халифа, Расулуллоҳ халифаси деб атайдилар, бу юқори (мартаба)-ку?» Ал-Му-

гайра ибн Шуъба⁵⁴ унга (шундай) деган экан: «Сен бизнинг амиримизсан, бизлар эса мўминлармиз, демак сен амир ал-мўмининсан». У ҳижратни тарих⁵⁵ қилиб олган, лойга муҳр босган, хирожни фарз қилган, жиъза⁵⁶ аҳлини табақаларга ажратиб, унга болалар, хотинлар, кексалар ва фақирларни кирмайдиган қилган биринчи кишидир. Амирликда табриклаган биринчи киши ал-Муғайра ибн Шуъбадир. (Унгача) амирларини куняси билан атардилар. «Амир билан раият орасида фарқ бўлиши керак, унинг вилоятлари аҳли уни ўзларига амир деб санасинлар», — деди у. Худди шундай қилдилар, бошқа мусулмонлар ҳам амирларни масаласида унга эргашидилар. У исломда биринчи пора берган киши эди ва у айтарди: «Қафтимда дирҳам⁵⁷ ўрнашиб оладиган бўлса, Умарнинг ҳожиби⁵⁸ Ярфога⁵⁹ уни бериб юборибман. Муҳаммад алайҳиссалом умматига зоҳир бўлган зулмнинг биринчиси уларнинг «йўлдан четланинг» деган сўзларидир. Айтишларинча, бу Усмон ибн Аффон⁶⁰ — Тангри ундан рози бўлсин — замонда содир бўлган. Мусулмонлар хазинасидан (пул-молини) ўзига ўзлаштириб олган биринчи киши Абу Ҳурайра Абдуллоҳ ибн Амр ад-Давсийдир.⁶¹ Умар — Тангри ундан рози бўлсин — уни Баҳрайнга⁶² ҳоким қилиб тайинлаган экан. У ерда мусулмонлар молини ўзлаштириб юборгач, (Умар) уни лавозимидан четлатади, у билан ҳисоб-китоб қилиб, қўлга киритган нарсаларини тўлаттиради, калтаклатади ва шундай қилиб бир минг беш юз динорни қайтариб олади. Абу Ҳурайра: «Тангри номи билан қасам нчамапки, сенинг хизматингни қилмайман», — дейди. «Сендан яхшироқ киши, яъни Юсуф мендан ёмонроқ кишининг, яъни Миер (подшоҳи) Азизнинг хизматиин қилган»⁶³, дейди Умар. Балх дарёсини тортиб олган биринчи араб киши Санд ибн Усмон ибн Аффондир⁶⁴, Муовия⁶⁵ уни Хуросон ҳокими этиб тайинлаган эди. Араблардан жазздан⁶⁶ (кийим) кийган биринчи киши Абдуллоҳ ибн Омир ибн Курайздир⁶⁷. У жазздан тикилган) жубба⁶⁸ кийиб, Басра мишбаридида хутба айтганда — Усмон номидан у ерда ҳоким эди — одамлар: «Амир айниқ терисини кийиб олибди», дейишган экан. Расулulloҳ алайҳиссаломнинг ҳукмларидан бўлмиш бир ҳукмга биринчи хиёнат қилган киши Муовиядир. У Зиёд ибн Абиҳ ас-Сақафийини⁶⁹ Абу Суфёнга⁷⁰ қўшиб, Расулulloҳ алайҳиссаломнинг «болага тўшак, бузуқ кишига эса — тош» деган сўзига хиёнат қилди. У масжидда биринчи мақ-

сура⁷¹ қурган киши, чунки у бир куни (масжид) мин-бариди итни кўриб қолган эди. Саломатлик вақтида ўрнига тахт вориси тайинлаган биринчи киши шудир. Ўз ўглини ворис қилган биринчи киши ҳам шудир. Муҳр девонини тузган биринчи киши ҳам шу. Бунинг сабаби шундай бўлган эди: Амр ибн аз-Зубайр ибн ал-Аввом унинг ҳузурига келади. (Муовия) унга юз минг дирҳам (олишни) буюриб, бу ҳақда Ироққа Зиёд (ибн Абиҳ) помига хат ёзиб беради. Амр хатни олади, уни очиб юз (сўзини) икки юз қилади. Қачонки Зиёд Муовия ҳузурига ҳисобни кўтариш учун келганда, Амр номи билан икки юз минг дирҳамни (ҳисобга) қўшади. Муовия: «Биз унга фақат юз минг дирҳам (олишни) буюрган эдик-ку», — дейди. Зиёд мактубни унга кўрсатади. (Муовия) Мадинага Марвон ибн ал-Ҳакам⁷² номига (мактуб) ёзиб, Амрдан юз минг (дирҳам)ни қайтариб олишни буюради. У шундай қилади. Муовия муҳр девонини тузишга буйруқ беради. У мазира⁷³ биринчи тайёрлаган кишидир. Абу Ҳурайра (Абдуллоҳ) — Тангри ундан рози бўлсин — у (овқат) дан ажабланиб, яхшилигини мақтаган ва Сиффин жангида⁷⁴ Муовия ҳузурига уни еган ва Али ибн Абу Толиб орқасида намоз ўқиган эди. Бу ҳақда ундан сўрашганда, «Муовиянинг мазираси жуда яхши, Али орқасида намоз ўқиш эса энг афзалдир», — деган. Шундан кейин (Абу Ҳурайра) «Мазира шайхи» номини олган экан. Қушнинг жабр (қилиш) билан ва соғлом (кишини) касаллик билан синаян биринчи киши Зиёддир. У: «Гоҳо беҳуда сўзлар орасидан ҳақиқат чиқар», — дер экан. Олдидан кишилар саф тортиб ўтган биринчи киши ҳам шудир. Баданга ёпишадиган кийимни биринчи кийган, Басрада ганч ва пишнқ ғишдан биринчи иморат қурган ҳам шудир, Улов миниб турганда олдидан одамлар ўтган биринчи киши ал-Ашъас ибн Қайсдир.⁷⁵ У Яман аҳлининг бошлиғи эди. Бир марта асир тушган ва уч минг урғочи туяга сотиб олинган эди. У шундай пулга сотиб олинган биринчи кишидир. Қабристонга олиб борилмай ўз уйига дафи этилган биринчи киши ҳам удир. Шунинг учун у Мадинада вафот этганда, одамнинг кўплигидан уни (уйдан) олиб чиқиб кетини ва дафи қилиш имкони бўлмаган. Ҳасан ибн Али⁷⁶ унинг олдига киролмаган. Ҳатто яқин қўшниларида кимдир (унинг уйига) кирганда, уловдан тушиб, у (улов)ни сўймоқчи бўлган бир кишини кўрди. Бошқаси улови билан келди-да, уни бўғизлаб юборди.

Ҳасан унинг қабрида одамлар (уловларини) сўйиб юборишларидан қўрқиб, ўз уйига дафн қилишга буйруқ берди. Ислом йўлида мулкнинг бир қисмини бериб юборган биринчи киши Убайдуллоҳ ибн ал-Аббос ибн Абдулмутталибдир.⁷⁷ Муовия бир вақт Ҳасан ибн Али ибн Абу Толиб билан — Тангри ундан рози бўлсин — алоқани узади ва шу йили (Ҳасаннинг) аҳволи танг бўлиб қолади. Убайдуллоҳга (хат) ёзиб, (ўз ҳолидан) хабардор қилади. (Убайдуллоҳ) йиғлаб юборади ва (шундай) дейди: «Эй Муовия, сенга эсизки, сен юмшоқ ўриндиқ ва баланд устунга эришгансан, Ҳасан эса ёмон аҳвол ва оиланинг кўплигидан шикоят қилади». Кейин у ўз иш бошқарувчисига: «Мол-мулкнинг бир қисмини Ҳасанга элтиб бер, бу билан уни қаноатлантирган бўлай, бўлмаса қолган қисмини ҳам элтиб бер», — деди. Ҳасанга бу (воқеа) етиб келгач, «Тангри номи билан қасам ичманки, кошкйди амакимнинг ўғлига ўлжани олиб бориб берсаму унга ўз аҳволимдан ёзмасам ва молининг бир қисмини олмасам эди», — дейди. Убайдуллоҳ рамазон ойида қўшнисини ифтор қилдирган биринчи кишидир. У йўлга овқатни қўйиб, ислом йўлида овқатланишга даъват қилган биринчи кишидир. У молининг кўплигидан ўғриларга ташлаб қўйган ва одамларнинг бошига қўйиб берган биринчи кишидир. Дирҳам ва динарга⁷⁸ биринчи арабча нақш солган киши Абдулмалик ибн Марвоидир⁷⁹. У бу (иш) билан шуғулланиб, ал-Ҳажжожга⁸⁰ шундай одатга риоя қилиш ҳақида мактуб ёзади. У исломда биринчи Абдулмалик номи билан аталган киши. У халифалардан биринчи ал-Муваффақ биллоҳ⁸¹ лақабини олган киши. Дирҳамлардан пул ясаган биринчи киши Убайдуллоҳ ибн Зиёддир⁸². У Басрадан қочиб сув ёнига келган пайтда, кўчманчи араблар ҳужум қилиб сувга ташлаб юборишдан қўрқиб, у (пул)ларини уларга бўлиб берган экан. Биринчи марта касалхона қурган киши ал-Валид ибн Абдулмаликдир. Масжидларнинг қорилари ва бошлиқларига, шу каби кўрлар ва поғиронларга нафақа тайин қилган биринчи киши ҳам шудир. Уларнинг ҳар бирига биттадан ходим белгилаб қўйганди. У ўзини такаббурона тутган ва одамлар орасида мағрурлик билан машҳур бўлган биринчи халифадир. Одамлар Муовия, Язид ва Абдулмалик исмларини аташда ва сўзларида улар билан тенг бўлишда бу (ал-Валид!) билан сўзлашмаганлар. У шу тариқа минбарга чиқиб туриб, ~~хитоб~~ билан шундай де-

ган: «Мендан олдин ўтган халифалар билан сизлар тенг сўзлашгансизлар ва «Эй Муовия, эй Язид, эй Абдул-малик» деб чақиргансизлар. Мен эса тангрига шундай аҳд қилдимки, унга вафо (қилмасам) мени жазолайди: мен билан фақат жонини олган кишигина шу тариқа сўзлаша олади. Ҳаётим билан онт ичаманки, раиянинг ўз гамхўрига шу каби нарсада менсимаслик қилиши унинг шижоат этишдаги менсимаслигига ва исёнкорликка журъат этишига даъват этади». Кейин бир кун Бани Мурра (қабиласи)дан бир киши унга айтди: «Эй Валид, сен ўзингни Худога тенглаштирибсан, чунки кибрлик фақат тангрига хосдир». (Валид) уни то ўлгунча оёқости қилишга буйруқ берди. Одамлар буни кўриб, ундан қўрқиб қолдилар. Мартабаларни тартибга солган биринчи киши халифалардан ал-Мансурдир.⁸³ Умавийларнинг уйларига (кириш) ман ҳам қилинмасди, рухсат ҳам сўралмасди. Аббосийлар, шу жумладан ал-Мансур хонадони ўз шаҳри⁸⁴ ҳокимиятини эгаллагач, қасрида (одамлар) қабул қилиш учун (алоҳида) хоналар қурдирди, кун бўйи (бутун) ишни шу (хоналар)да олиб бориларди. У ўзига чодир тиктирган биринчи кишидир.⁸⁵ Ёзнинг иссиқ (пайт)ларида хусравлар уйининг шифти ҳар кун суваларди ва шоҳнинг тушки дам олиши шу уйда бўларди. Толнинг узун шохларини олиб келиб, уй атрофига қўярдилар ва катта муз бўлақларини келтириб, (тол шохлари) орасигач жойлаштирардилар. Умавийлар ҳам худди шундай қилар эдилар. Ал-Мансур халифалигининг бошларида ёзда унинг уйи (ҳар кун) сувалар ва унда тушда дам оларди. Абу Айюб ал-Мурёбий унга бир қалин ёпинчиқлар⁸⁶ тайёрлаб, сувга иватади ва уни форс тилида сепоя⁸⁷ деб аталадиган асбоб устига қўяди. (Халифа) унинг салқинидан роҳатланади ва шундай дейди: «Бу ёпинчиқ ўзи қалин нарсадан бўлиб, ўзидан ортиқроқ сувни олган, деб гумон қиламан, бу ниҳоят совуқ». Халифага қуббага осиб қўйилган тўн келтиришди. Бундан кейин шарижалар⁸⁸ келтиришди. Одамлар шу одатни қабул қилдилар.

Ҳам уруш, ҳам хирож ишлари унга жам бўлган биринчи киши Халид ибн Бармакдир.⁸⁹ Бу вақтда ал-Мансур уни Форс⁹⁰ вилояти харбий ва хирож (ишлар)ига бошлиқ этиб тайинлаган эди. Девонлардаги дафтарлар ўралган саҳифалардан иборат бўларди. Уларни тери ва қоғоздан бўлган дафтарларга биринчи тайинлаган киши ҳам Халид ибн Бармакдир. Халифалардан

турк (қизига) уйланган биринчи киши ал-Мансурдир. У Хуморни (хотинликка) олди, кейин ал-Маҳдий⁹¹ Му-боракни олди. Сўнгра улар иккисига халифалар ва бошқа кишилар эргашилди. Халифа қизларидан эрининг (юртига) бир шаҳардан иккинчи шаҳарга биринчи кўчиб кетган Аббоса бинт ал-Маҳдийдир. Муҳаммад ибн Али ибн Сулаймон уни хотинликка олади ва Басрага олиб кетади. (Аёллардан) жуммозани⁹² биринчи ушлаган киши Зубайда умм Жаъфардир.⁹³ Бу шундай (бўлган): у йўловчиларга тагидаги бухтийянинг⁹⁴ юришини тезлатиш ҳақида буйруқ берди, чунки ар-Рашиднинг⁹⁵ ўлимидан хавфсираган эди. Бухтийя ҳаракатга келиб, юришини жадаллаштирди ва баландликлардан илдам ошиб ўтди. (Бу) хотин ихтиёр қилинган нарсанинг яхшилиги ва ишнинг (моҳиятини) тушунишга муваффақ бўлди. Шундай қилиб, жамзининг роҳату лаззатли эканини билди ва уларга шундай юришга буйруқ берди. Улар яқинлашишар, узоқлашишар, адашишар ва касалга чалинишар эдилар. У эса бу борада имкон борича ва билганича уларнинг хатосини тўғриллар ва йўлга соларди, ҳатто оз бўлса ҳам улар унинг билимидан ўрганишди. Кейин Зубайда уларни ярим йўлда тўхтатиб, улар дам олишди. Мусибат (вақти)да наमतга эмас, палосга ўтирган биринчи киши ар-Рашиддир. Иброҳим ибн Солиҳ ибн Али ўлимидан унга хабар қилишганда (ар-Рашид) унинг уйига келиб, ёзиб қўйилган наमत ва ёстиқлардан ҳеч бирига ўтирмай, қиличига суяшиб турди-турди-да, кейин майитни кўтаришга буйруқ берди, шолчага ўтириб, шундай деди: «Мусибат кунини ўз аҳлидан бўлган дўстнинг уйида наमतга ва ёстиққа ўтириш ҳеч кимга ярашмайди, у бошқа шолчага ўтириш керак». Аббос авлодлари бу суннатни мусибат (дамларида) ўзларига одат қилиб олишди. Аббосийлар давлатида буванинг буваси бўлган биринчи киши Муоз ибн Муслимдир, кейин Фазл ибн ар-Рабиъ⁹⁶ ёш жиҳатидан Муоздан кичик бўлишига қарамай шундай бўлди. Кейин Зайнаб бинт Сулаймон ибн Али буванинг буваси бўлди, кейин Али ибн Исо ибн Моҳон буванинг буваси бўлди. Бир миллион ва ундан ортиқ дирҳамни биринчи ҳадя қилган киши Муовиядир, ундан кейин Язиддир.⁹⁷ Бу шундай (бўлган): Муовия ҳар йили ал-Ҳасан, ал-Ҳусайн⁹⁸, Абдуллоҳ ибн Аббос⁹⁹ ва Абдуллоҳ ибн Жаъфар ибн Абу Толибларнинг¹⁰⁰ ҳар бирини бир миллион дирҳам билан тақдирлар эди. Муовия ўлиб, Язид (тахтга)

ўтиргач, унинг хузурига Абдуллоҳ ибн Жаъфар келди ва унга (шундай) деди: «Эй мўминлар амири, Муовия ҳар йили мешинг қариндошларимни бир миллион дирҳам билан тақдирлар эди». Язид: «Сенга миллион-миллион ва яна миллион», — деди. Абдуллоҳ: «Эй мўминлар амири, отам номи билан, онам номи билан ва Тангри номи билан онт ичаманки, мен бу (сўз)ни сендан аввал (ҳеч бир) хотин фарзандига айтмагандим». «Сенга яна миллион», — деди (Муовия) ва тўрт миллионни бериб юборди. Сўнгра бир миллион ва ундан ортиқ дирҳамни Муовия ва Язиддан кейин бахилликда шуҳрат қозонгани ва одамлар унга Абу-л-Давониқ¹⁰¹ лақабини беришгани сабабли ҳадя қилиб юборган биринчи киши Абу Жаъфар ал-Мансурдир. Муҳаммад ибн Салломнинг¹⁰² ҳикоя қилишича, ал-Мансурдан олдин (ўтган) халифа(лар) агар ўн миллион дирҳам (бўлса), (пақд) бермай, чек билан тўлаган ва уни девошларда расмийлаштирган. У эса бир куннинг ўзида амакиваччаларининг ҳар бирига миллион дирҳам бериб, уни улар (қатори)га қўшди. Ундан кейин бармакийлар миллион-миллионлаб ҳадя қилдилар, сўнг ал-Маъмун¹⁰³ ҳам миллион-миллионлаб ҳадя қилди, кейин ал-Ҳасан ибн Саҳл¹⁰⁴ (шундай қилди), сўнгра бундай ҳадя қилиш одати тўхтади. Ваъдага хилоф қилган ва одамларга бошлиқлар номидан ёлғон сўзлаган, уларга ҳокимият ва мансаблар ваъда қилиб, буни доим орқага сурган ва бу (ваъда)лардан бирортасига вафо қилмаган биринчи киши (Ҳорун) ар-Рашидининг қотиби Исмонл ибн Сабиҳдир. Бошлиқлар бундан олдин ёлғон ваъдаларни билмаган эдилар. Қотибларга тўланадиган ҳақни оширган биринчи киши ал-Фазл ибн Саҳл Зу-р-риёсатайндир¹⁰⁵. Қотибларнинг маоши ал-Мансур замонида (ҳар бирига) уч юз-уч юз (дирҳам) бўлган, умавийлар вақтида ҳам шундай бўлган эди, шу тартибда ал-Маъмун замонига қадар давом этиб келди, ҳатто ал-Фазл (ибн Саҳл) уларга (маошни) ошириб қўйди. Ислолда қатл этилган биринчи қози Абу-л-Мусанно ал-Қозийдир. У (аввал) ал-Муътазнинг сотувчиси бўлган экан. (Ал-Муътаз) иши касодга учрагач, ал-Муқтадир¹⁰⁷ Абу-л-Мусаннони олдириб келиб, шафқатсизлик билан қатл этади. Бунгача на умавийлар давлатида ва на аббосийлар давлатида Абу-л-Мусаннода юз берганидек (ҳодиса) маълум эмас.

**ШЕЪРЛАРИ ТУФАЙЛИ ЛАҚАБ ОЛГАН
ШОИРЛАР ҲАҚИДА**

АЛ-МУРАҚҚИШ — исми Авф ибн Саъд ибн Молик.¹ (Шу) сўзи сабабли шундай лақабланган:

Бу манзил бир бўшлиқ, гўё қалам урф-одатларни терининг юзасига чизиб қўйган.²

АЛ-МУМАЗЗИҚ — у Шаъс ибн Наҳор ал-Абдийдир³, (қуйидаги) сўзи сабабли лақаб берилган:

Агар мен ейиладиган (овқат) бўлсам, сен яхши ейдиган бўл, бўлмаса, мени тушун, ҳеч қачон мен ёрилиб кетмайман.⁴

АЛ-МУҲАРРИҚ — исми Аббод⁵, (қуйидаги) сўзи сабабли шундай лақаб берилган:

Ал-Мумаззиқ лаимларнинг шон-шухрати бўлишдан бош тортгани каби, мен лаимларнинг шон-шухратини йиртиб ташловчи бўлдим.⁶

АЛ-МУТАЛАММИС — у Жарир ибн Абдулмасиҳ аз-Зубаъийдир,⁷ (шу сўзи) сабабли шундай лақабланган:

Бу пашшаси, арилари ва урғочи қўтир⁸ туяси мавжуд бўлган бир жой мавсумидир.

АН-НОБИҒА — у Зиёд ибн Муовия аз-Зубённий⁹, (қуйидаги) сўзи учун ан-Нобиға лақабланган:

Бону-л-Қайн ибн Жаср¹⁰ орасида улар (ишларни) ҳал этишган эди, бизга улар туфайли шон-шухратлар бошланади.¹¹

УФНУН — у Сурйам ибн Маъшар ат-Тағлибийдир¹², (қуйидаги) сўзи туфайли шундай лақабланган:

Эй мушкнинг мушки, бизда муҳаббат қўзғадинг, вақтларимиз ёшлик учун бир шохчадир.¹³

ТААББАТА ШАРРАН — у Собит ибн Жобирдир¹⁴, (шу) сўзи учун шундай лақабланган:

Емонликни қўлтиқлаб олгандан¹⁵ кейин, у эрталаб ёки кечқурун йўлга отланди.

АЪСУР — у Мунаббих ибн Саъд¹⁶ (қуйидаги) сўзи учун шундай лақабланган:

«Эй Умайма, кунлар, асрлар¹⁷ ўзгариб кетяпти-ю, сенинг отанг ранги ўзгармасми?».

«Бошингдаги нима? Қарилик шошиб, ярамас ранг ато этибди», — деди Умайма¹⁸.

АЛ-МУСТАВФИР — у Умар ибн Рабиъа ибн Қаъбдир¹⁹, (қуйидаги) сўзи туфайли шундай лақабланган:

Сувнинг тошиб тўлқинлангани сутнинг тошиб кетгани²⁰ (каби) дир.

АЛ-АСЪАР — у Марсад ибн Абу Ҳумрон ал-Жўъфийдир²¹, (шу) сўзи учун шундай лақабланган:

Қавмим мени Саъд ибн Молик туфайли даъват этмайди, шунинг учун мен уларга қарши олов ёқмайман²², ўт ҳам чиқармайман.

ТАРАФА — у Амр²³ ибн Абддир²⁴, (қуйидаги) сўзи сабабли Тарафа лақабланган:

Модомки, иккингиизнинг амирингиз саройга келиб тўхтаган экан, бугунги дарк этилган²⁵ йиғинга ошиқаверманг.

АЛ-МУСАЙЙИБ — у Зуҳайр ибн Аласдир²⁶, (қуйидаги) сўзи учун шундай лақабланган:

Шармандалик сизларни тарк этганидан хурсанд бўлсангиз, ташлаб қўйилган (киши)га²⁷ айтинглар: «у шодлансин».

УВАЙФ АЛ-ҚАВОФИЙ — у Увайф ибн Муовия ибн Уқбадир²⁸, (қуйидаги) сўзи учун шундай лақабланган:

Агар мен бирор сўз айтсам, қофияларни²⁹ яхши тўқиёлмаслигимга ишонган одамнигина алдайман.

АЛ-МУЗАРРИД — у Язид ибн Зирор³⁰, (шоир) аш-Шаммохнинг³¹ биродари, (шу) сўзи туфайли шундай лақабланган:

«Зирор уни ютиб юборди» дедим, чунки мен йиллар давомида мавлолар қуйқумини ютувчи бўлганман³².

АЛ-БАЪИС — у Хидош ибн Башир³³, (қуйидаги) сўзи учун шундай лақабланган:

Куч-қувватим буйруқ берадиган нарса мендан узоқлашгандан кейин ҳамма нарса мендан узоқлашди³⁴, ваҳоланки, хоҳишим давом этаверди.

ЗУ-Р-РУММА — у Ғайлон ибн Уқба³⁵, (қуйидаги) сўзи учун шундай лақабланган:

Тақлид ипининг³⁶ қолдиғи тарқалиб кетди.

ЖИРОН АЛ-АВД — у ал-Муставрид ал-Уқайлийдир³⁷, иккита хотинига (айтган қуйидаги) сўзи учун шундай лақабланган:

Эй менинг икки хотиним, эҳтиёт бўлинг, чунки мен барака келиб³⁸ яхши бўла бошлаганини кўрдим.

АЛ-ҚУТОМИЙ — у Амр ибн Шатим³⁹, (қуйидаги) сўзи учун шундай лақабланган:

(Қуш)лар дуч келган жойга қўнаяптилар, бургут⁴⁰ эса қушларнинг тумшуқлари яқинига келиб қўнди.

МУСО ШАҲАВОТ — Мавло Курайш⁴¹, Язид ибн Муовияга (айтган шу) сўзи сабабли шундай лақабланган:

Сен бизнинг (қавмдан) эмассан, тоғанг ҳам биздан эмас, эй шаҳватлар учун⁴² намозни зое қилувчи!

АЛ-АЖЖОЖ — у Абдуллоҳ ибн Рўъба⁴³ (қуйидаги) сўзи сабабли шундай лақабланган:

Кимки «й» ўрнида «ж» талаффуз этса⁴⁴, ҳатто секин айтган сўзи ҳам қичқириқ билан баробардир.

АР-РУҚАЙЁТ — у Убайдуллоҳ⁴⁵ ибн Қайсдир, курайш қабиласидан учта Руқайя исмли хотинга нисбат берилгани сабабли ар-Руқайёт⁴⁶ нисбасини олган, гоҳо (қуйидаги) сўзи сабабли (шундай аталган)дир дейдилар:

Руқайя Руқайя эмас, йўқ, Руқайя бу эр кишидир.

АЛ-АҲЗАР — у ал-Фазл ибн ал-Аббос ибн Утба ибн Абу Лаҳабдир⁴⁷, (шу) сўзи сабабли шундай лақабланган:

Кимки мени билмоқчи бўлса, мен қўнғир (қорамтир) ранглиман, араблар хонадонидаги қўнғир терилларданман⁴⁸.

ОИД АЛ-ҚАЛБ — у Мусъаб ибн Абдуллоҳ аз-Зубайрийдир,⁴⁹ (қуйидаги) сўзи сабабли шундай лақабланган:

Менга нима бўлдики, касал бўлсам ҳам сизлардан

биронтангиз мени келиб кўрмадингиз, агар итингиз касал бўлганда ҳам, мен бориб кўрган бўлардим.⁵⁰

САРИЪ АЛ-ҒАВОНИЙ — Муслим ибн ал-Валид ал-Ансорийдир⁵¹, (қуйидаги) сўзи сабабли (Ҳорун) ар-Рашид унга шундай лақаб берган:

Эрталаб ёшлар билан йўлга отланилса, кечқурун косаларни айлантирса ва шахло кўзликлар бўлса, бу қандай яшаш бўларди!

Ундан бир киши «Нимага Сариъ ал-Ғавоний аталасан»? — деб сўраганда, жавоб бериб, (қуйидаги) шеърни айтибди:

Атиргул ёноқлар, катта чиройли кўзлар ва оғиздаги мойчечак,

Очиқ юзга зеб берган қора сакка сочлари ва сийнадаги анорлар,

Мени гўзаллар ҳузурида ақлдан оздирди,⁵²

шунинг учун Сариъ ал-Ғавоний аталаман.

ГУБОР АЛ-АСҚАР — у Марвон ал-асғар Абу-с-Симтдир, (қуйидаги) сўзи сабабли шундай лақабланган:

Мендан соч оқи ҳақида сўрашган эди, уларга жавоб бердим: бу аскарлар чангидан⁵⁴ (қолган) гарддир.

МУҚАББИЛ АР-РИҲ⁵⁵ — исми ёдимдан кўтарилибди, (қуйидаги) сўзи сабабли шундай лақабланган:

Эй бизнинг ҳиндларимиз, шундай киши ҳақида ҳукм чиқаряписизларки, унинг юрагидан қайғу шифо топди. Шимол шамоли эсганда, шаҳардан (шундай) дейишади: «сен бу шаҳарни ёқимли қилиб турган нарсасан», У муҳаббати туфайли шамолни ўпган,⁵⁶ ундан олдин ҳеч ким шамолни ўпган эмасди.

УЧИНЧИ БОБ.

МАШҲУР КИШИЛАР, АЪЕНЛАР ВА ШУЛАР ҚАБИЛАРГА ТЕГИШЛИ БОШҚА ИСЛОМ ЛАҚАБЛАРИ ҲАҚИДА

Қудратли ва буюк Тангри манъ қилишига қарамай,¹ қурайшийлар бир-бирларини ҳақоратли лақаблар билан чақирардилар. Усмон ибн Аффон — Тангри ундан рози бўлсин — серюнг, яъни жасадида юнги кўп ва серсоқол бўлган эди. Шунинг учун унга Наъсал² лақаби беришган, баъзан уни қурайшийларнинг Наъсали деб аташар эди. Али ибн Абу Толибни — Тангри

ундан рози бўлсин — умавийлар Абу Туроб³ деб аташарди. Бу асли (шундай бўлганди): бир куни пайғамбар — Тангри унга салавот ва саломини йўлласин — қандайдир сафариди Алига назар ташлаганда, у тупроққа беланиб, ерда ухлаб ётган бўлади. (Пайғамбар) ҳазил тариқасида унга: «Тур, эй Абу Туроб» деган экан.

ХАЙТ БОТИЛ. Марвон ибн ал-Ҳакам (сўзлаганда) қизиқиб кетиб, (сўзни) ҳаддан зиёд чўзиб юборгани учун Хайт Ботил⁴ деб лақабланган. Унинг ҳақида шоир (шундай) деган:

Тангри Хайт Ботилни халқларга бошлиқ қилиб олган қавми тийиб қўйсин, у хоҳлаган кишисига (ҳадя) беради ва манъ қилади.

АБУ-З-ЗИББОН. Абдулмалик ибн Марвон сассиқ ҳиди ва бахиллиги билан машҳур эди, шунинг учун Абу-з-Зиббон⁵ лақабланган. Уни Рашҳ ал-Ҳажар⁶ деб аташган. У шунинг учун Абу-з-Зиббон лақабланган эдики, пашшалар унинг оғзи ёнидаги учиб ўтарди ва унинг сассиқ ҳидидан ерга қулаб тушиб ўларди. Ҳикоя қилишларича, у бир куни олмани тишлабди-да, уни хотинларидан бирига отиб юборибди. (Хотиши) эса пичоққа қўл узатибди. Ундан «Нима қилмоқчисан?» деб сўраган экан, «у билан оғрни кетказмоқчиман» — дебди. (Абдулмалик уни талоқ қилибди. Бошқа (хотини) унга «Эй мўъминлар амири, нима учун тишингни мисвок билан тозаламайсан?» деган экан, «сенинг оғзингда тозалайман» дебди. Уни Рашҳ ал-Ҳажар деб аташларининг сабаби шуки, тош ҳеч терламайди, унинг терлаши ниҳоят нодир нарса. Тошинг тери деганда бирор ақл бовар қилмас нарса, дейлик, марварид мияси, қушнинг сутни қабила тушунилади.

ЛАТИМ АШ-ШАЙТОН. Ал-Жоҳиз⁷ (шундай) деган: «Юзи фалаж ва нуқсонли кишиларни сўкканда, эй Латим аш-Шайтон⁸, дейишади». Амр ибн Саъид ибн ал-Ос ал-Ашдаҳ⁹ шундай лақабланган эди. Абдулмалик ибн Марвоннинг Амр ибн Саъиднинг ўлгани хабари Абдуллоҳ ибн аз-Зубайрга етиб келганда, у хутбасида «Абу-з-Зиббон Латим аш-Шайтонни ўлдиргани хабари бизга етиб келди, баъзи золимлар бошқалари устидан «касб этган нарсалари билан»¹⁰ ана шундай ҳукмронлик қиладилар», — деган экан.

АЖУЗ АЛ-ЯМАН. Ваҳб ибн Мунаббих¹¹ (шундай) деган экан: «Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр ўзимиздан бир кишини бизга бошлиқ қилиб тайинлади. У ниҳоятда

хунук бўлиб, Ажуз ал-Яман¹² деб лақабланганди. Яманга вакил бўлиб борганда Ибн аз-Зубайр хузурига келдим, унинг олдида Абдуллоҳ ибн Холид ибн Усайд¹³ ҳам (бор эди). У менга: «Эй Абдуллоҳ, Ажуз ал-Яманнинг (аҳволи) қалай?» деди. Мен унга жавоб бермадим. У (саволини) бир неча марта такрорлади. Ҳадеб сўрайвергандан кейин, дедим: «Сулаймон билан бирга оламлар парвардигори учун исломни қабул қилдим, аммо қурайшийлар Ажузи бўлмадим». «Қурайшийлар Ажузи ким?» — деди у. «Умм Жамил, у (қиёматда) ўтин ташиб беради, бўйнида эса хурмо дарахти толасидан арқон бўлади».¹⁴ Ибн аз-Зубайр кулди-да, Ибн Холидга деди: «Масалани нотўғри тушунсанг ҳам жавобни яхши қилдинг».

АЛ-ҚУБОЪ. Ал-Ҳорис ибн Абдуллоҳ ибн Абу Рабиъа¹⁵ Басра ҳокими этиб тайинлангандан кейин бир кун унинг микёлларидан¹⁶ бирига кўзи тушиб, «Сизларнинг бу микёлингиз қубоъ, яъни кенг экан», дебди. (Шундан кейин) Қубоъ лақабланди, ҳатто унинг зикри ёйилиб қетди ва (бу сўз) унинг исми устидан босиб тушди. Унинг ҳақида (шундай) дейишган:

Мўминлар амири, сен яхшилик билан жазоландинг,
бизни Бану муғира¹⁷ қубоъидан халос этдинг.

БАББА. Басрадаги Марвонийлар¹⁸ ва Зубайрийлар¹⁹ орасида фитна юз берганда, (Басра) аҳли Абдуллоҳ ибн ал-Ҳорис ибн Нувфал ибн ал-Ҳорис ибн Абдулмутталиб²⁰ билан сулҳ тузишади ва то халифалик иши бир қарорга келгунча, давлатни бошқаришни унга (топшириб), қасамёд этишади. Унинг лақаби Бабба бўлган эди. Чунки онаси Ҳинд бинт Абу Суфён ибн Ҳарб ёшлигида уни ўйинга тушириб, (шундай) дер экан:

Баббани уйлантиришади.

Хидабба деган чўри қизга,

У Қаъба аҳлининг ғазабини келтиради.

Яъни ўша (чўри) жуда гўзал, агар уни эркаклар кўрсалар, ўз хотинларига нафрат билан қарайдилар ва уларни талоқ қилиб, маҳрларини бериб юборадилар. (Чўри қиз) уларнинг ғазабини келтиради, яъни улар орасида жанг қўзғаб юборади. Бабба деб лақабланишлари (ҳақида) шундай дейдилар: у ёшлик вақтида «бабба, бабба» дер экан, шунинг учун онаси «ҳой бабба» деб (чақираркан) ва доимо шу лақабни такрорлар экан, Ал-Фараздақ²¹ унинг ҳақида (шундай) деган:

Қавмлар билан шартлашдим ва уларнинг аҳдига вафо қилдим,

Бабба билан ҳам (аҳдни) бузмайдиган киши сифатида шартлашдим.

Дунёйимиз ва динимиз учун ундан розимиз, (шундай) кишиданки, унга ўхшашлар бахтсизлик ва фалокатлар пайтида.

Кучсиз раййатни кўтариб чиқиб кетувчи мард кишидир; қурайшийларнинг жанг ва шер орасидаги қаҳрамонидир.

Мусъаб ибн Зубайр²² Ироқни эгаллаб, Басрага кириб келганда, у ернинг аҳли (бошқаларни) Қубоъ ва Бабба деб лақаблашгани каби уни ҳам лақаблашларидан хавфсираган экан. Бир куни у хутбасида (шундай) дебди: «Сизлар ўз амирларингизга лақаб қўйишга одатлангансиз, менга ҳам қассоб лақабини қўйибсиз. Тангри номи билан қасам ичаманки, агар бирортангиз мени лақабим билан атагудек бўлсангиз, худди ҳайвонни бўғизлагандек бўғизлаган бўлардим». Шундан кейин улар унинг лақабини айтишдан тийилишган экан.

ЗИЛЛ АШ-ШАЙТОН. Муҳаммад ибн Саъд ибн Абу Ваққос новчалиги, қоралиги ва йўғонлиги сабабли шундай лақабланган экан. Ибн ал-Ашъас²³ билан бирга хуруж қилган, унга муаззинлик ва имомлик қилган эди. У асирга тушиб, ал-Ҳажжож олдига олиб келишганда, (ал-Ҳажжож) унга: «Эй Зилл аш-Шайтон²⁴, сен кибрликдаги одамларнинг энг ашаддийси экансан, шунинг учун ал-Хоин ибн ал-Хоиннинг²⁵, яъни Абдулраҳмон ибн Муҳаммад ибн ал-Ашъаснинг муаззини бўлиб қолдинг. У асли яманлик, у ернинг халқи тикувчиликдан ор қилишади.

АБДУЛЛОҲ АЛ-ФАҚИР. У, Қутайба ибн Муслимининг²⁶ биродари Абдуллоҳ ибн Муелимдир. Бундай лақабланишига сабаб шуки, биродари Қутайба ҳар вақт Хуросонда қўлга киритган ўлжаларни ўз асҳоблари ва қавмига тақсимлаб берганда, Абдуллоҳ унга: «Эй амир, мен фақир кишиман, менга кўпроқ бер», — дер экан. Шундай қилиб, ал-Фақир лақабланибди. Қутайба уни Самарқанд ҳокими этиб тайинлабди ва асҳобларига (қараб): «Мана, биродарим бу лақабдан Фориг бўлди, энди ўзи Самарқандга (жўнайди)», — дебди. Улар айтишибди: «Йўқ, эй амр, Тангри номи билан қасамёд қиламиз, агар у Хуросон ҳокими этиб тайинланган бўлса ҳам, унга (лақаб) лозимдир».

ЛАТИМ АЛ-ҲИМОР. У, Умар ибн Абдулазиз ибн Марвондир. Унинг онаси Умм Осим бинт Осим ибн Умар ибн ал-Хаттобдир. Ривоят қилишларича, Умар — Тангри ундан рози бўлсин — шундай дер экан: «Фарзандим шундай кишики, унинг исми менинг исмим, кунияси менинг куниям, сабаби у мендан қоладиган бир эсдаликдир, ер юзини зулм билан тўлдиргани каби бир кун адолат билан ҳам тўлдиргусидир». Умар эшакни тез ҳайдаб кетаётганда бир ғулом келиб қолади, унинг пешонасига яра чиққан экан, (ғулом)нинг биродари дебди: «Умавийларнинг мана шу яра чиққани ва Латим ал-Ҳимор²⁸ деб лақабланганининг рангини буюк Тангри бошқа рангга бўяб қўйсин». Язид ибн ал-Муҳаллаб²⁹ ҳақида Умар, «агар унинг бошида хоинлиги бўлмаганда эди, у ироқлик бўлган бўларди», — деган экан. Бу (гап) Язидга етиб келгач, у ғазабланиб: «Қим менга хоинлик қилса, у Латим ал-Ҳимордир», — дебди. Муслим ибн Абдулмалик³⁰ (ранги) сариқлиги туфайли Ниначи деб лақабланарди. Язид ибн Абдулмалик³¹ Бану Марвон (қабиласи)нинг иккита чўриси — Салома ва Ҳабобага ошиқлиги сабабли Бану Марвон ошиғи деб,³² ал-Валид ибн Язид³³ Бану Марвон бадкори деб, Язид ибн ал-Валид³⁴ одамларга ҳадяни кам бергани учун ан-Ноқис деб лақабланар экан.

ХУЗАЙНА. У Саъид ибн Абдулазиз ибн ал-Ҳорис ибн ал-Ҳаким ибн Абу-л-Осий ибн Умайядир. Муслима ибн Абдулмалик уни Хуросон ҳокими этиб тайинлайди. Дарёдан ўтади, унда хунасалик, хезалаклик ва нозиклик (хусусиятлари) кучли эди. Шунинг учун Самарқанд аҳли уни Хузайна деб лақаблашди. Улар (тили) да «хузайн» озод қилинган аслзода (аёл) демакдир, туркларда хотун (дейилгани) каби «хузайн» (сўзи)га хотинлар жинсига онд «ҳо» (ҳарфи) ёки муболаға (билдирувчи) «ҳо»ни қўшиб, «Хузайна» дегаилар.

АЗ-ЗОҒ. Асад ибн Абдуллоҳ ал-Қасрий³⁵, биродари Ироқ ҳокими Холид ибн Абдуллоҳ³⁶ томонидан Хуросон ҳокими этиб тайинлангач, у ерга етиб боради. Асад жуда қора бўлгани учун қизил шойи салла ўраб, у билан юзини беркитиб олган экан. Хуросонликлардан кимнингдир унга пазари тушиб, «амиримиз худди зоққа ўхшар экан» дебди. У шундай лақабланиб, оғиздан-оғизга ўтиб кетибди. Бир куни ўз хутбасида: «Мени зоғ деб атаган қавмлар юрагини янчиб ташлайман», —

дебди. Бунинг фойдаси бўлмади, (одамлар) ундаи бу лақабни олиб ташламадилар.

МУҚАВВИМ АН-НОҚА. Қалб (қабиласи)дан бир киши — исми (ёдимга) келмаяпти — ал-Ямомага³⁷ ҳоким этиб тайинланади. Бир куни одамларга хитоб қилиб, ўз хутбасида (шундай) дебди: «Эй одамлар, сизлар бу буюк Тангрига гуноҳ қилишга журъат этишдан сақланинглар, чунки буюк Тангри уч юз дирҳам турадиган бир урғочи туя сабабли умматлардан бирини ҳалок этган».³⁸ Шундан кейин у Муқаввим ан-Ноқа³⁹ лақабланган.

МАРВОН АЛ-ҲИМОР, у ал-Жаъдий деб ҳам лақабланган. Бу Бану Марвон Умайя халифаларининг охиргиси Марвон ибн Муҳаммад ибн Марвондир⁴⁰. Марвон икки сабаб билан ал-Ҳимор⁴¹ деб лақабланган экан. Биринчиси (шуки), араблар ҳар бир юз йилнинг бошини ҳимор деб аташган. Умавийлар халифалиги тугаши яқинлашганда, юз йил (аввали) Марвон даврига тўғри келади, шунинг учун уни ал-Ҳимор деб лақаблайдилар. Аббосийлар ҳукмронлиги даврида (буни) буюк Тангрининг Узайр қиссаси ҳақидаги «сени одамларга бир нишона қилишимиз учун ўз эшагинга бир назар ташла»⁴² деган сўзига таъбир қилганлар. Сен юз йилга ўлгандинг, кейин қайта тирилдинг, дейишдан мақсад буюк Тангрининг «Тангри уни юз йилга ўлдирди, кейин қайта тирилтирди»⁴³ деган ояти тушунилади. Иккинчи (сабаб шуки), Марвон хорижийлар ва қора (кийимли)лар билан жанг қилганда, (бадан) тукининг тери қурмас эди ва тонг отгунча кезиб чиқар, чопини ва уруш азобларига бардош берарди, шунинг учун эшак лақабини олди, чунки эшак чидамлилиги туфайли «эшакдан ҳам чидамли» деган мақол тўқилган. Марвоннинг ал-Жаъдий лақабига келсак, Бану Марвон (сулоласи)нинг мавлоси ал-Жаъд ибн Дирҳам зиндиқийлардан бўлиб, айтишларича, у Марвонга зиндиқийликдан дарс берган.

АБУ-Д-ДАВОНИҚ⁴⁴. Абу Жаъфар ал-Мансур бахиллиги ва шаҳарлар амалдорлари билан ер ижараси, дошиқ ва ҳаббаларни ортиқча ҳисоб-китоб қилгани учун шундай лақабланган. Шу билан бирга (юқорида) зикр қилинганидек, минг-минглаб (дирҳамни) улашиб юборарди.

МУСО АТБИҚ. У Мусо ал-Ҳодий ибн ал-Маҳдий ибн ал-Мансурдир⁴⁵. Унинг юқори лабида нуқсон бў-

либ, оғзи фақат «итбоқ» (сўзи)ни айтгандагина юми-лар эди. Ал-Маҳдий ўзининг ходимларидан бирини кечасию кундузи хизмат қилиш учун унга боғлаб қўйган эди. Мусо унга ҳар соатда «атбиқ» деб такрорларди. Бора-бора лақаб унга ёпишиб қолди ва то халифаликка ворис қолдириб, дунё мулкини (бошқага) ўтказмагунча ундан ажрамади.

УТРУЖЖА, ШАҲМ АЛ-ҲАЗИН ВА КАЪБ АЛ-БАҚАР. Довуд ибн Исо ибн Мусо рангининг сариқлиги ва ҳидининг ёқимлилиги туфайли Утружжа лақабланади.⁴⁶ Абдуссамий ибн Муҳаммад ибн Мансур Шаҳм ал-Ҳазин⁴⁷ лақабланади. Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Исо эса Қаъб ал-Бақар⁴⁸ лақабланади. Ҳар уччасининг (лақабни) тайин бўлгач, бу Ибн ал-Муътазга⁴⁹ бориб етди ва у (шундай) деди:

Ҳузуримизга келган кишиларга марҳабо, кошкийди (у) кишилар дўзахга тушмаса.

КАРБ АД-ДАВО. Ал-Муктафийнинг⁵⁰ ўз фикрича, унинг Муваффақ деб лақабланиши ўзига муносиб бўлган. «Лақаблар осмондан нозил бўлади», — деган киши рост айтган ва шоирнинг (қуйида) айтган назми ҳам машҳур:

Агар фикр юритсанг, унинг (ҳақиқий) маъноси лақабда бўлмаган кишини кўзинг кам кўрган.

Унинг вазири ал-Аббос ибн ал-Ҳасан-Карб ад-даво,⁵¹ ходими ал-Хусайн-Арақ ал-мавт,⁵² котиби Аҳмад ибн Муҳаммад эса Жарода деб лақабланган. Ал-Аббос ибн ал-Ҳасан ал-Муқтадир даврида ўлдирилганда, унинг ҳақида Ибн Бассом⁵⁴ (шундай) деган экан:

Балодан холис бўлди ва Карб ад-даво ўтиб кетди.

Тангри номи билан қасам ичаманки, у саломатлик учун оқиллар нафрати эди.

У Жарода ҳақида ҳам (шундай) деган:

Жарод⁵⁵ табиатан фасодлик учун яратилган экан, инининг яхши (бўлиши) учун Жародга ишониб бўладими?

АЛ-МУБАРРАД. Бу Абу-л-Аббос Муҳаммад ибн Язиддир.⁵⁶ (Ҳамма) улардан фойдаланиб, (асарларидан) парчалар келтирадиган адиб ва наҳвшунос аёнлар орасида унинг овозаси узоқларга кетган эди. Унинг ал-Мубаррад⁵⁷ лақабланиши (ҳақида) икки ривоят бор: бирига (қандайдир) шоирнинг унинг ҳақида (ёзган қуйидаги) сўзи далолат қилади:

Агар жиддийлик билан ундан сўрасанг ёки у билан ўйнашсанг, ал-Мубаррад адаби туфайли жуда совуқдир.

Агар фикр юритсанг, унинг (ҳақиқий) маъноси лақабида бўлмаган кишини кўзинг кам кўрган.⁵⁸

Иккинчиси: аксинча, гўё қарға «бир кўзли» деб лақабланганидай, бу ҳам шундай лақабланган. Басра атрофида нақл қиладиларки, гўё ал-Мутаваккил⁵⁹ ўғли ал-Мўътазнинг онасини Қабиха деб лақаблаган, ваҳолонки, у замонасининг энг гўзал хотини бўлган экан ва узугига «Мен Қабихаман ва шунинг аксини тушунинглар» деб ёзиб қўйган экан, (гўё) Абу Нувос⁶⁰ Самиж⁶¹ деб аталган ғуломи ҳақида ҳусндорлиги учун мавлоси уни Самиж деб атагани каби. Ал-Мубаррад (шундай) деган экан: «Менинг лақабим ҳақида ҳеч ким Сазоб⁶² лақабли ал-Варрақ⁶³ каби ажойиб нарсани айтган эмас. Мен бир куни унинг олдидан ўтиб қолдим. У эса ҳовлисининг эшигида ўтирган экан. Ўрнидан туриб, менга яқинлашди ва саломлашиб, тайёр таомга таклиф қилди. «Ниманг бор?» — дедим унга. «Менда сен (борсан), сенинг устингда эса мен борман», — деди. Унинг яхна гўшти ва устидан қирқилган газак ўти бор экан.⁶⁴ Кулиб, уйига кирдим.

НИФТАВАЙҲ. У Абу Абдуллоҳ Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Арафа ан-Наҳвийдир⁶⁵. Хунуклиги сабабли уни нефтга ўшатиб, шундай лақаблаган ва лақабини Сибавайҳники⁶⁶ каби белгилашган. Чунки у наҳвда Сибавайҳга эргашар, унинг йўлидан борар, унинг китоби шарҳидан дарс берар эди. Унинг ҳақида шоир (шундай) деган:

Агар Нифтавайҳга ваҳй келганда эди, бу ваҳй унга ғам-қайғу⁶⁷ бўларди.

Тангри унинг исмининг ярмини куйдириб юборсин, қолганини эса унга қарши ваҳйга айлантирсин.⁶⁸

Ибн Бассам (қуйидаги) сўзида бу (лақаб) «то» сини заммалик, «вов»ини ҳаракатсиз ва «йо»сини фатҳалик қилиб, Нифтуяга айлантирган:

Тушда отам Одам (ато)ни кўрдим — фазилатли Тангри унга салавот йўлласин,

У айтди: «Кимки қайғу ва оғирликда бўлса, етказгин, фарзандларимнинг ҳаммасига етказсин,

Агар Нифтуя менинг наслимдан бўладиган бўлса, уларнинг онаси Ҳавони талоқ қилдим».

Адиб ва наҳвшунослардан биринчи мисолдаги каби Мискавайҳ лақабланган кишилардан (бири) Ибн ал-Амиднинг⁶⁹ хазиначисидир. Уни янги қасрга кўчиб кириши билан табриклаб (Ибн ал-Амид шундай) деган:

Кўчиб кираётганинг янги қасрнинг чиройи сени ажаблантирмасин, қуёшнинг фазилати ўз манзилида бўлмайди.

Қуёш ўз буржларида юз марта зиёда бўлса ҳам, бу унинг фазилатларида ҳеч нарсани зиёда қилолмайди.

Мабрамон⁷⁰ лақабланган наҳвшуносга келсак, Ибн Лангак ал-Басрий⁷¹ унинг ҳақида (шундай) деган кишидир:

Сўзларингдан (шайдо бўлган) бош оғриғи бизга мусибат келтиряпти, уларда тингловчи учун баён йўқ.

(Уларда) қарама-қаршилик, нодонлик ва ёлғон (бор),

Сен бизнинг жонимизга тегдинг, эй Мабрамон.

ЖАҲЗА. У Абу-л-Ҳасан Аҳмад ибн Жаъфар ибн Мусо ибн Яҳъё ибн Холид ал-Бармакийдир.⁷² Ола кўзлиги туфайли Жаҳза⁷³ лақабланган. У кўринишда Тангри яратганларнинг энг хунуги, билимда эса энг гўзали эди. Узининг қандайдир малиҳ сўзида (қуйидагини) айтгандай бўлган эди:

Эй мени чақирган ва мендан қочиб кетган киши, Тангри номи билан қасамёд қиламанки, фикримнинг яхшилиги (масаласи)да сен хилоф иш қилдинг.

Мен гуруч нони ва тузланган нарсага ёки озгина қаҳвага рози бўлганман.

Умрбод хумнинг қаърида турган шинни шароби тўлдирилган (шишага) ҳам.

Бу айтганларимизга муҳаддис, шоир ва хонанда ҳам ортиқчалик қилмайди.

Агар уй котибни зикр қилиш учун кенг бўлганда эди, Жаҳзани албатта ўз ичига олган бўларди. Унинг қалами фасиҳ, хатлари малиҳ эди. Шеър ва ашула билан бирга ширинсуханлик бобида у ғоят допо; зариф ва зукко эди. Унинг кезиб юрувчи сўзи:

Ҳаво (шундай) ёқимли бўлдики, ҳатто бу Жаҳза билан замона ўртасидаги таънадир дейишди.

Ибн ар-Румийнинг унинг ҳақидаги (қуйидаги) сўзини у жуда кўн айтар ва бу (сўз)нинг нишонга келиб тегишининг чиройилигидан таажжубланарди:

Жаҳзага олакўзликни шатранж фили ва қисқичбақадан олишни хабар қилдим. Афеус унинг надимларигаки, қулоқлар лаззат (олишни) учун кўзлар азоблашганини ўзларига олганлар.

АЛ-АТАВОНИЙ. У Абу Аҳмад ибн Абу Бакр ал-Котибдир⁷⁴. Сомонийлар давлатининг ўрталарида Бухоронинг зариф кишиси ва Мовароуннаҳр шоири бўлган. Отаси (амир) Исмоил ибн Аҳмаднинг⁷⁵ вазирлиги бўлган. Наср ибн Аҳмад⁷⁶ даврида ал-Жайҳоний⁷⁷ ва ал-Балъамийларга⁷⁸ хизмат қилишдан Абу Аҳмад воз кечади ва худди Ибн Бассом вазирларни ҳажв қилганига ўхшатиб, улар иккисини ҳажв қилади. Вазирлар ундан юз ўгирадилар, ҳатто унинг аҳволи ёмонлашди, уни изтиробга айланди. Ал-Атавий⁷⁹ шеърларидан ажабланар, уларни ўз асридаги шоирларнинг барча шеърларидан устун қўяр ва барчасини ёдлаб олган. эди. Уни ҳаддан зиёд мақтай бергани учун ал-Атавий лақабини олган. Абу Мансур ал-Абдуний⁸⁰ унинг ҳақида (шундай) дейди:

Эй Абу Аҳмад, сен (ўз) исрофгарчилигинг билан султон ва ота-онанг сенга топширган бойликни совуриб юбординг.

Сен ҳар томонлама шарманда бўлдинг ва ишнинг юришмагани туфайли «ал-Атавий» лақабини олдинг.

Орқага қайтиш ҳақидаги раъйнинг (шундай) қарорки, сен уни қисқичбақанинг юринидан олгансан ва ундан ўргангансан.⁸¹

Абу Аҳмад деган:

Мен Омул⁸² саҳросини кесиб ўтдим, ишонаманки, бу (менинг) халос бўлишим.⁸³

ФАСЛ. (Бу ерда) бир қанча лақаблар жамланди. Иброҳим ибн Аббос ас-Сулий⁸⁴ биродарининг ўғли Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Котиб Тимос⁸⁵ лақабланган. У гилай бўлиб, унинг ҳақида ал-Бухтурий⁸⁶ (шундай) дейди:

У ой эмас, худди уйқуда тикилиб (қотиб) қолган гилай кўз каби бир ўткинчи нафасдир.

Ишга тайинлашни сўраб котиблардан бир гуруҳининг исмларини ал-Мутаваккилга топширади. Улар орасида Тимос исми ҳам (бор эди). (Мутаваккил) унинг исми устига уриб, «У қон олишдан йиғлайди, қуёини душман, илонни узун ва жинларни уйни обо

қилувчи деб атайди»,— дебди. Бағдод бир Ҳошимий⁸⁷ бўлиб, у Харо Нахл⁸⁸ деб лақабланган эди. Унинг ҳақида Ибн ар-Румий (шундай) деган экан:

Сени хурмонинг ахлати деб аташди, ҳеч қиси йўқ, эй подон шайх.

Ахлатдан хурмога фойда (бор), ахир хурмо ейилди-ку.

Менимча сен ачиган Абу Жаҳл тарвузидан бошқа нарса эмассан.

У ерда Лиҳят ат-Тайс⁸⁹ лақаби билан юритиладиган бир хонанда бўлиб, у донмо «Тўхтаиғ, бир йиғлайлик»⁹⁰ (шеъри)ни куйлаб юрар экан. Унинг ҳақида Ибн Бассом (шундай) деган:

У тутуруқсиз куйлаганда айтардим: «Қисқароқ қил, эй Лиҳят ат-Тайс. «Тўхтаиғ, йиғлайлик» ва уни ўрганшидан тийил, тағри Имру-ул-қайси⁹¹ раҳмат қилмасин.

Айтишларича, ҳеч бир шаҳар аҳлида Бағдод ва Ишпопур аҳлларидаги каби лақаблар умумий тус олмаган. Уларда қадимда ҳам, ҳозирда ҳам одамларнинг кўпчилиги лақабли (бўлади). Бағдод аҳлининг лақабларидан: Ҳошимий ҳарисаси⁹², котибнинг бақлажони, товуснинг оёғи, ҳожатхона райҳони, ал-Муътамид алаллоҳга Қуфл ал-асир,⁹³ узун бўйли совуқ кишига қишнинг совуғи (лақабини беришган). Ишпопур аҳлининг умумий лақабларидан: туянинг тўласи, туя шарварц, ит жуни, эчки ниқоби, молнинг бешиги, шайтон югани, шалғом кунжараси, нокнинг пишмагани, шовил ёғи.

ТУРТИНЧИ БОБ

ҚАДИМГИ КОТИБЛАР ЗИКРИ

Қалам билан хат ёзган биринчи киши Идрис алайҳиссаломдир. Юсуф алайҳиссалом Миср (подшоси) Азизнинг котиби эди, Нуҳ (пайғамбар)нинг ўғиллари Ҳорун ва Юшаъ Мусо алайҳиссаломнинг котиби бўлишган, Сулаймон алайҳиссалом отаси Довуднинг котиби бўлган. Буюк Тағри унинг хаттотлигини зикр қилиб, салоҳияти ва мазмунни қисқа ифода этишини равшан баён этган. Мана, буюк (Тағри) нима деган: «У (ёзув)

Сулаймондан ва у «Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳим» (сўзлай) дир. Мендан ўзларингни юқори тутманглар ва менинг хузурига таслим бўлиб келинглар»¹. Осуф ибн Бархиё Сулаймон алайҳиссаломнинг котиби бўлган.

ИСЛОМ КОТИБЛАРИ. Исломи пайдо бўлган, ундан олти киши араб тилида ёздилар: Умар, Усмон, Али, Талҳа², Усмон ва Аббос ибн Саъидлар, Абу Хузайфа ибн Утба ибн Рабиъа, Абу Суфён ибн Ҳарб, унинг иккала ўғли Язид³ ва Муовия, Ҳотиб ибн Амр ибн Абд Шамс, Ало ибн ал-Ҳазрамий, Абу Салма ибн Абдулашхал, Абдуллоҳ ибн Абу Сарҳ⁴ ва Хувайтиб ибн Абдулаззолар.

Пайғамбари Худонинг — тағри унга салават ва саломини йўлласин — котиблари, Усмон ва Али — Тағри ҳар иккаласидан рози бўлсин — пайғамбари Худо хузурида ваҳй ёзганлар. Улар иккиси йўқлигида Аббо ибн Каъб ва Язид ибн Собит — Тағри улардан рози бўлсин — ёзганлар. Улар бўлмаганда, бошқа котиблар ёзганлар. (Пайғамбар)нинг ҳожатларини унинг хузурида Халид ибн Саъид ибн ал-Ос ва Муовия⁵ ибн Абу Суфён ёзганлар, ал-Муғайра ибн Шаъбн улар йўқлигида ўришни босган. Абдуллоҳ ибн ал-Арқам ва ал-Ало ибн Утба одамлар орасида уларнинг қабила-ларини ва оилаларини, ансорлар⁶ даврида эса эркаклар ва хотинлар орасида (юрт) ёзганлар, Ибн ал-Арқам баъзан пайғамбар (номи)дан подшоҳларга (мактублар) ҳам ёзган. Хузайфа ибн ал-Ямон Ҳижоз хурмосининг япроқсиз шохларига ёзиб юрган.⁷ Зайд ибн Собит⁸ — Тағри ундан рози бўлсин — ваҳий ёзиш билан бирга подшоҳларга ҳам (мактублар) ёзган. Бани Асад (қабила) иттифоқдоши Муайқиб ибн Абу Фотима расулуллоҳнинг — Тағри унга салават ва саломини йўлласин — ўлжаларини ёзиб борган ва у пайғамбар томонидан ўлжаларга (вакил) қилинган эди. Аксам биродарининг ўғли Ҳанзала ибн ар-Рабиъ ибн Сайфо пайғамбар — Тағри унга салават ва саломини йўлласин — котибларнинг ҳаммасига халифа эди. У ўз амалидан четлашиб кетади, лекин котиб номи унда устун бўлиб қолади, пайғамбар унинг хузурига ўз узугини қўйган эди. Абдуллоҳ ибн Абу Сарҳ ҳам пайғамбарнинг котиби эди, кейин йўлдан тойиб, мушрикларга қўшилиб кетади ва «Муҳаммад менинг хоҳлаган нарсамни ёздирди», — дейди. Макка жангида Усмон уни олиб келади, улар иккиси эмишган эди. Пайғамбар —

Тангри унга салавот ва саломини йўлласин — уни туҳфа сифатида қабул қилиб олади-да, Усмонга туҳфа қилиб беради.

ХАЛИФАЛИККА ҚУТАРИЛГАН КОТИБЛАР:
Али ибн Абу Толиб — Тангри ундан рози бўлсин — пайғамбарнинг котиби бўлган эди, кейин халифа бўлди. Усмон Тангри ундан рози бўлсин — пайғамбар ва Абу Бакрнинг — Тангри ундан рози бўлсин — котиби бўлган эди, сўнг халифа бўлди. Марвон ибн ал-Ҳакам Усмоннинг — Тангри ундан рози бўлсин — котиби бўлган эди, сўнг халифа бўлди. Абдулмалик ибн Марвон Мадина девонида котиб бўлган эди, кейин халифа бўлди.

БОШҚА МАШҲУР КОТИБЛАР. Абдуллоҳ ибн Абс ал-Ҳассоний Шом аҳлининг саййиди эди, Муовияда котиблик қилди. Саъид ибн Нимрон ал-Ҳамдоннинг саййиди эди. Алига — Тангри ундан рози бўлсин — котиблик қилди. Абдуллоҳ ибн Жаъфар ҳам унинг котиби бўлганди, Убайдуллоҳ ибн Абу Рофиъ ҳам шундай бўлганди. Абдуллоҳ ибн Халаф ал-Хуззоъий Абу Талҳа ат-Талоҳот Умар ва Усмоннинг — Тангри улар иккисидан рози бўлсин Басрадаги девонида котиб бўлган. Зиёд (ибн Абих) ал-Муғайраннинг котиби, сўнг Абу Мусонинг котиби, сўнг Абдуллоҳ ибн Омир ибн Курайзнинг котиби, сўнггра (Абдуллоҳ) ибн Аббоснинг котиби, кейин ироқликлар ҳокими бўлган. Хорижа ибн Зайд ибн Собит⁹ — Тангри ундан рози бўлсин — Абдулмалик томонидан Мадина девонига (котиб) бўлганди, Амр ибн Саъид ҳам Абдулмаликдан кейин ўша девонга (котиб бўлган), сўнггра Амр ибн Саъид, кейин Усмон ибн Анбаса ибн Абу Суфён бўлган эди. Булар ҳаммаси бир вақтда (бўлганди), бу Муовия — Тангри ундан рози бўлсин — замони эди. Омир аш-Шаъбо эса Абдуллоҳ ибн ал-Мутъннинг,¹⁰ сўнггра Абдуллоҳ ибн Язиднинг котиби, (Абдуллоҳ) ибн аз-Зубайрнинг Куфадаги ходими бўлган. Саъид ибн Жубайр¹¹ Худо уни раҳмат қилсин — Абдуллоҳ ибн Утба ибн Масъуднинг котиби, сўнг Абу Бурда ибн Абу Мусонинг котиби (эди), ал-Ҳажжож уни Шурайҳдан¹² кейин (Куфага) қозиликка тайинлайди. Ал-Ҳасан ибн Абу-л-Ҳасан ал-Басрий¹³ Рабиъ ибн Зиёднинг¹⁴ Хуросондаги котиби бўлган. Муҳаммад ибн Сирин¹⁵ Анас ибн Моликнинг¹⁶ — Тангри ундан рози бўлсин — Форс (вилояти)даги котиби бўлган. Маймуи ибн Меҳрон (халифа) Умар ибн Абдулазизнинг котиби эди. Равҳ ибн Зинбоъ Аб-

дулмалик ибн Марвоннинг котиби эди. У Абдулмалик унинг ҳақида (шундай) деган китобидир: «Абу Зуръа — тоатда шомлик, хат (ёзиш)да — ироқлик, фикрда — ҳижозлик, котибликда эронликдир». Язид ибн Абу Муслим ал-Ҳажжонинг котиби бўлган ва унинг эмишган биродари эди. Ал-Ҳажжож унга ҳар ой уч юз дирҳам тайинлаган эди. Ундан эллик дирҳамни хотинига берарди, қирқ беш дирҳамни гўшт харидига сарфларди, қолганини ун пули ва бошқа харажатларига сарфларди. Агар ундан бирор (маблаг) ортиб қолса, унга сув сотиб олиб, мискишларга ичирарди, баъзан узум сотиб олиб уларга улашарди. Шу билан ал-Ҳажжожга нисбатаи хулқи оғир эди. Ривоят қилишларича, ал-Ҳажжож уни касалга чалшган (пайти)да кўргани келиб, унинг олдида лойдан (ясалган) ўчоқ ва сопол шамдонни кўрибди ва унга: «Эй Абу-л-Ало, маошинг сенга кифоя қилишини кўрмаяман», — дебди. У жавоб берибди: «Эй амир, уч юз (дирҳам) менга кифоя қилмайди, ўттиз минг ҳам менга кифоя қилмайди». Бу (зикр қилганимиз) котиблар исломнинг юрагидирлар, мусаннифлар (ёзиб қолдирган) китоблар кейингилар учун хабарлар берувчи нотиқлардир. Улардан ал-Жаҳийорийнинг¹⁷ «Вазирлар хабарлари китоби», ас-Сулийнинг¹⁸ «Вазирлар ҳақида китоби» ва ушбу китоб муаллифининг «Замонанинг дурдонаси»¹⁹ китобидир.

БЕШИНЧИ БОБ

ЖАМИКИ ТАБАҚАЛАРНИНГ ЭНГ ИРҚЛИЛАРИ ВА ТУРЛИ ҲОЛДАГИ МУТАНОСИБЛИКЛАР ЗИКРИ

Пайғамбарларнинг пайғамбарликда энг ирқлиси Юсуф ас-Сиддиқ ибн Яъқуб, Исроил ибн Исҳоқ, аз-Зубайх ибн Иброҳим, ал-Халил — уларнинг ҳаммаси-та тангрининг савоти бўлсин — шундан бошқаси Набий ибн Набий ибн Набий ибн Набий (номи билан) машҳур бўлмаган.

Хусурларнинг подшоҳликда энг ирқлиси Шируй¹ ибн Абравиз ибн Хурмуз ибн Анушервон ибн Қубод ибн Фироз ибн Яздигард ибн Баҳром Гур² ибн Яздигард ибн Баҳром ибн Собур ибн Хурмух ибн Парсий ибн

Баҳром ибн Баҳром ибн Собур ибн Ардашир ибн Бобакдир.

Халифаларнинг халифаликдаги энг ирқлиси ал-Мутасир³ ибн ал-Мутаваккил ибн ал-Муътасим ибн ар-Рашид ибн ал-Маҳдий ибн ал-Мансур ва худди шундай унинг биродари ал-Муътаздир.

Ажойиботлардан: Хусравларнинг подшоҳликдаги энг ирқлиси Шируя отаси Парвизини⁴ ўлдириб, унинг подшоҳлигини эгаллайди ва ундан кейин фақат олти ой яшайди. Халифаларнинг халифаликдаги энг ирқлиси ал-Мунтасир отаси ал-Мутаваккилни ўлдириб, халифаликни эгаллайди ва ундан кейин фақат олти ой яшайди.

Араб подшоҳларининг подшоҳликдаги энг ирқлиси ан-Нуъмон ибн ал-Мунзир⁵ ибн ал-Мунзир ибн Имру ул-Қаис ибн ан-Нуъмон ибн Имру ул-Қайс ибн Амр ибн Аддий ал-Лахмийдир.

Подшоҳлик ва халифаликдаги ҳар икки тарафдан одамларнинг энг ирқлиси Язид ибн ал-Валид ибн Абдулмалик ибн Марвондир. У халифадир, отаси халифа, буvasи — халифа, буvasининг отаси — халифа, амакилари ҳам халифалардир. Унинг онаси Шоҳ Фиринд Фируз ибн Яздижард ибн Шаҳриёрнинг⁶ қизи, унинг онаси эса Шируя ибн Парвизининг қизларидан. Шируянинг онаси Марям эса Рум подшоси Қайсарнинг қизидир. Фирузнинг онаси турк подшоси хоқоннинг қизидир. Язид ўзи (шундай) деган:

Мен Хусрав ўғлиман, отам эса Марвоннинг ўғли, Қайсар менинг бувам, бувам эса хоқондир.

Вазирларнинг вазирликдаги энг ирқлиси Абу Али ал-Хусайн ибн ал-Қосим ибн Убайдуллоҳ ибн Сулаймон ибн Ваҳб ва унинг биродари Абу Жаъфар Муҳаммад ибн ал-Қосимдир. Абу Али ал-Хусайн ал-Муқтадирнинг⁷ вазирини, Абу Жаъфар эса ал-Қоҳирининг⁸ вазирини. Уларнинг отаси ал-Қосим ал-Муътазидининг, ундан кейин эса ал-Муқтафийнинг вазирини. Убайдуллоҳ — ал-Муътазид⁹ вазирини, Сулаймон — ал-Муҳтадий¹⁰, ундан кейин ал-Муътамид¹¹ вазирини. Ал-Хусайн ва Муҳаммаддан (бўлганларнинг) ҳаммаси вазир ибн вазир ибн вазир ибн вазирлардир. Улар иккиси ҳақида шoir (шундай) дейди:

Эй вазир ибн вазир ибн вазир (бўлмиш) икки вазир, Агар (вазирлик) бўйинга тақилладиган шодаларга тизилса, дур каби кетма-кет бўларди.

Расулудллоҳнинг — Тангри унга салавот ва саломини юборсин — суҳбатида (бўлган) кишиларнинг энг ирқлиси Муҳаммад ибн Абдурахмон ибн Абу Бакр ибн Абу Куҳофадир¹² у (ота-бола)ларнинг тўртталаси ҳам найғамбарни кўришган — Тангри унга салавот ва саломини юборсин.

Шарафли кишиларнинг кўрликдаги энг ирқлиси Абдуллоҳ ибн ал-Аббос ибн Абдулмутталибдир, бу (уч ота-бола)нинг ҳаммаси умрининг охирида кўр бўлиб қолган.

Қатл этилишда одамларнинг энг ирқлиси Умора ибн Ҳамза ибн Мусъаб ибн ал-Зубайр ибн Аввом ибн Хувайлиддир. Арабларда ҳам, ажамликларда ҳам аз-Зубайр хонадонидан бошқада олтига кетма-кет қатл этилгани маълум эмас. Умора ва Ҳамза ал-Ибозиёйя¹³ (билан бўлган) урушда Қудайд¹⁴ жангида бирга ўлдирилган. Мусъаб ўзи билан Абдулмалик ибн Марвон уртасидаги урушда Дайр Жосалиқда¹⁵ ўлдирилган, аз-Зубайр¹⁶ Жамал жангида¹⁷ Водий ас-Сибобда¹⁸ ўлдирилган, Аввом Фижжор урушида¹⁹ ўлдирилган, Хувайлид эса Хузоъа урушида²⁰ ўлдирилган.

Қозиларнинг қозиликдаги энг ирқлиси Билол ибн Абу Бурда ибн Абу Мусо ал-Ашъарийдир. Билол Басрада қози бўлган, унинг отаси Абу Бурда Куфада қози бўлган, буvasи Абу Мусо эса Умар ибн ал-Хаттобнинг мамлакатлар бошлиғи бўлган ва босқинчилик юришларидан олдин қозиси бўлган, Саввор ибн Абдуллоҳ ибн Саввор ал-Маҳдийнинг икки шаҳар (Басра ва Куфа)даги қозиси бўлган, отаси Саввор²¹ ибн Кудома ал-Мансурнинг у ер (Куфа)даги қозиси бўлган.

Одамларнинг фикҳдаги энг ирқлиси Исмоил ибн Ҳаммод ибн Абу Ҳанифадир. У фақиҳ бўлган, (отаси) Ҳаммод ҳам фақиҳ бўлган, лекин отаси (Абу Ҳанифа) каби эмас, Абу Ҳанифа²² эса фикҳда (шундай) бўлгани, кучлиликда (ҳеч ким) ҳозирга қадар унга етолмаган ва у билан тенглашолмаган.

Халифаларни кўриқлашда одамларнинг энг ирқлиси ал-Аббос ибн ал-Фазл ибн ар-Рабиъдир. Ал-Аббос ал-Аминий²³ кўриқлаган, ал-Фазл ар-Рашидий кўриқлаган ва кейин унинг вазири бўлган, ар-Рабиъ ал-Мансур ва ал-Маҳдийни кўриқлаган. Абу Шувос улар ҳақида (шундай) деган:

Учтаси подшоҳликни бошқарди, улардан (ҳеч ким) йўқки, буюк қаҳрамонликни қўлга киритмаган бўлса,

Ар-Рабиъ бошқарди, ундан кейин Фазл бошқарди, карамли Аббос билан эса (уларнинг) насллари авж олди. Уруш-жангги химоя қилар экан, Аббос аббосдир, ал-Фазл фазлдир, ар-Рабиъ эса рабиъдир.

Сахиликда одамларнинг энг ирқлиси Амр ибн Абдуллоҳ ибн Сафвон ибн Умайя ибн Халафдир. (Бу ота-боболарнинг) ҳаммаси сахий бўлишган.

Хоинликда одамларнинг энг ирқлиси Абдурраҳмон ибн Муҳаммад ибн ал-Ашъас ибн Қайс ибн Маъдий²⁷ Карбдир. Абдурраҳмон ал-Ҳажжож ибн Юсуфга хиёнат қилди. Уни (Юсуф) шаҳар бошлиғи этиб тайинлаганда, унга қарши чиқди ва у билан саккиз мартага яқин жанг қилди, жангдан ташқари унга қарши ёмонлик ҳалқаси ҳам бўлган эди. Муҳаммад ибн ал-Ашъас Табаристон аҳлига хиёнат қилди. Убайдуллоҳ ибн Зиёд уни у ерга бошлиқ этиб тайинлаган эди, улар билан ярашиб, шартнома тузади, кейин уларга қарши душманлик қилди. (Табаристонликлар) унга қарши бир гуруҳни ташладилар, ўғли Абу Бакрни қатл этдилар ва унинг ўзини қурбон қилдилар. Ал-Ашъас эса ал-Хорис ибн Қаъб²⁸ (қабиласи) хонадонига хоинлик қилиб, уларга ҳужум қилди. Уни асир қилиб олдилар, ўзини икки юз туяга сотиб олди, уларга юз туяни берди, юз туя эса унда (қарз бўлиб) қолди, ҳали бу (қарз)ни адо этмаган эдики, ислом юзага чиқди ва нимаинки жоҳилият даврида бўлган бўлса, йўққа чиқди. Қайс ибн Маъдий Карб билан Мурод²⁹ (қабиласи) ўртасида то ажал итгунча (уруш қилмаслик) ҳақида шартнома бор экан. «Қайс» ажалининг охиригича кунни уларга ҳужум қилди, бу жума кунни содир бўлганди, у яҳудий эди. «Эртага шанба бўлгани учун менга жанг қилишга рухсат этилмайди» — деб, уларни қатл қила бошлади. Улар уни ўлдириб, қўшинини парчалаб юборинган экан. Маъдий Карб Махрага³⁰ хоинлик қилди. Улар ўртасида шартнома бўлган эди, шартни бузиб, уларга ҳужум қилди, улар уни қатл этдилар, қоринини ёриб, қум билан тўлдирдилар.

Шоирликда одамларнинг энг ирқлиси Ал-Мубаррад³¹ «Қавмларнинг шоирликдаги энг ирқлиси Ҳассон хонадони» — деб айтган эди. Улар кетма-кет олтига саналиб, ҳаммаси шоирлардир. Улар: Саъид ибн Абдурраҳмон ибн Ҳассон ибн Собит ибн ал-Музир ибн Ҳаром³², то Абу Ҳафса хонадони юзага келгунга қадар. (Абу Ҳафса хонадони) шоирликин буюгидан буюгига мерос қилиб берди. Улардан унтаси кетма-кет узлук-

сиз шоирликда зикр қилинган. Улар халифаларни куй-ладилар ва мукофотлар олдилар. Уларнинг биринчиси Усмоinning мавлоси³³ Абу Ҳафса шоир бўлган. У (шундай) дейди:

Дор жанги³⁴ кунн қавмларга (у билан) ярашнинг-лар демагандим, ҳа (айтмагандим), улар ҳаётни ўлимдан афзал кўришмади. Лекин қавмларга: «Қиличларингиз билан уринг, токи (у) ўрта ёшликка қайтиб келсин», — дегандим.

У Жамал жанги кунн (шундай) деган, бу вақтда у Марвон ибн ал-Ҳаким билан бирга аҳволни кузатиб турганди:

Мен ёмонлик ҳовузларини тўлдирувчиман, ҳужумдан кейин ҳужумни такрорловчиман.

Кейин (ўгли) Яҳё ибн Абу Ҳафсадир, у (шундай) деган:

Кошкийди, кошкийди йиғитлик лаззатлари қайтиб келса; ҳойҳот, бу шундай нарсаки, ҳеч қайтиб келмайди.

Заҳарли илонлар уларнинг савлатидан кўрқадиган қанча илонларки, улар ўз тўплаган жойларини ҳимоя қилардилар, мен уларни эзиб ўтиб кетдим.

Кейин (унинг ўгли) Сулаймон ибн Яҳё ибн Абу Ҳафсадир, у (шундай) деган:

«Нега бойлигинг камайиб кетяпти, сендан бошқаларники кўпайяпти-ку?» деб сўрашади.

Уларга айтдим: «Қўлимдаги бор нарса учун мен саҳийлик қиламан, баъзи қавмлар эса, саҳийлик қилмайди».

Кейин (унинг ўгли) Марвон ибн Сулаймон ибн Яҳё ибн Абу Ҳафсадир, у (шундай) деган:

Бану ал-Банот (қабиласи) қачон амакиларнинг ворислари бўлишаркин, бу бўладиган нарса эмас.

Тангри уларнинг ўқ-ёйларига дуч келган эди, у (ёй)ларни ўқсиз отяпмиз деб қутулиб қолишди.

Кейин (унинг ўгли) Абу-л-Жануб ибн Марвон ибн Сулаймон ибн Яҳё ибн Абу Ҳафсадир.

У Мусо ал-Ҳодий ва (Хорун) ар-Рашид ҳақида (қуйидагини) айтган, Мусо уни (келтиришини) талаб қилган, ҳатто у Ироқдан саҳрога қочиб кетган.

Бугунги куннинг амир ал-мўминини Мусо, сен эса эртага амир ал-мўмининсан,

Агар ҳасадчилар жирканса, Мусодан кейин халифаликни сен ихтиёр қиласан.

Отанг уни ўғилларига мерос қолдирганини кўрган-дими,

Сен ҳам худди шундай уни ўғилларингга мерос қолдирасан.

Кейин (унинг ўғли) Марвон ибн Абу-л-Жануб ибн Марвон ибн Сулаймон ибн Яҳё ибн Абу Ҳафсадир. У ал-Маъмунга (шундай) деган:

Агар халифаликда чегара борлиги билинганда эди, уни қўлга киритиш учун ҳаётда шон-шуҳратни қўлга киритган бўлардинг.

Ал-Муътасимга³⁵ (шундай) деган:

Тангри умматнинг гуноҳсиз³⁶ унинг халифаси ҳузурига кирганимда менга яқинлашади ва мени бойилади,

Худди унинг отаси менинг отамга ва буваси Мустафо ал-Маҳдий менга **ҳадя** қилган ҳадялар каби.

Кейин (унинг ўғли) Яҳё ибн Марвон ибн Абу-л-Жануб ибн Марвон ибн Сулаймон ибн Яҳё ибн Абу Ҳафсадир. У (шундай) деган ва унга ал-Жоҳиз айтиб берган:

Хайру саховат учун (уларга) айт: «Мени доим назарда тутдингиз, шон-шуҳратингиз туфайли мени нишон қилиб қўймадингиз».

Кейин (унинг ўғли) Марвон ибн Яҳё ибн Марвон ибн Абу-л-Жануб ибн Марвон ибн Сулаймон Абу-с-Симт (бўлиб), ал-Мутаваккилни шонридир. У шонриқда одамларнинг энг юқори кўтарилган туғи ва уларнинг энг омадлисидир. Қасидасида (шундай) деган, унинг аввали:

Жумлга салом, ҳайҳот Жумлга етиш узоқдир, у мен билан (дўстлик) ипини узган бўлса ҳам, (Жумл) қандай яхши хотин. Уша (қасида) дан:

Отангиз Али сиздан афзал бўлган эди, маслаҳат берувчилар унга қарши чиққан эди, улар адолатли кишилар эди.

У Абу Жаҳлнинг лаънати қизига совчи бўлиб (пайғамбар) қизини хафа қилиш билан расулуллоҳни ҳам хафа қилди.

Тангрининг душмани қизини пайғамбар қизи устига хотинликка олмоқчи бўлди, бу қандай (ёмон) иш.

Расулulloҳ ростгўй, муфассал сўзловчи нотик сифатида минбарда туриб отангиз қайнатасини койиди.

Бу (қиз) ҳақида отангиз иккита ҳакамни тайин этди, улар худди ковуш кийган ковушни ечгандай, уни (халифаликдан) туширишган эди.³⁷

Алидан кейин унинг ўғли ал-Ҳасан у (қиз)ни сотиб юборди, у (ҳакам)лар сизнинг чириган ипдай даъвоингизни бекорга чиқаришди.

Сиз у (қиз)ни озод қилиб юбордингиз, чунки у ўз аҳли орасида эмас, у аслига қайтиб борганда, уни (яна) талаб қилдингиз.

Сўнг (унинг ўғли) Маҳмуд ибн Марвондир. У ал-Мунтасирга (шундай) деган:

Имом Муҳаммад³⁸ билан (бўлган) аҳдим чўзилиб кетди, у билан аҳдим чўзилиб кетади деб кўрқмаган эдим.

Уйим яқинида туриб, узоқлашиб қолдим. Уйим яқинида бўлатуриб, узоқлашиб қолишим қандай ажабли!

Сўнг (унинг ўғли) Мутаважж ибн Маҳмуд ибн Марвондир. Ас-Сулий³⁹ ҳикоя қилиб, (шундай) деганди: «Бир куни ибн ал-Муътазникида бўлгандим. Унинг ҳузурида Мутаважжнинг шеъри ўқилди. (Шеър) ёмон бўлиб, оққа кўчиришга арзимас эди. (Ибн ал-Муътаз):

«Абу Ҳафса хонадоиннинг шеърини ва унинг вақт ўтиши билан (қиммати) камайиб борганини сизларга ташбеҳ қилиб берайми?» — деди. Биз: «Агар амир хоҳласалар (майли)», — дедик. У айтди: «У (шеър) гўё касалнинг косадаги илиқ суви (бўлган). Кейин унга эҳтиёжлари тушмаган, Марвон даврига келиб, у ўз ҳасратида бўлган, кейин Абу-л-Жанубга етиб келган ва ҳарорати камайган, сўнг Марвон иккинчига етиб келган ва совиб қолган, сўнг Яҳёга етиб келиб, совуши кучайган, кейин Абу-с-Самтга етиб келиб, музлай бошлаган, кейин Маҳмудга етиб келган ва музи қалинлашган ва ниҳоят мана бу Мутаважжга етиб келиб, музга айланган, муздан кейин ҳеч нарса қолмайди».

**ИНСОН ТАБАҚАЛАРИНИНГ НИҲОЯТДА ЮҚОРИ
(СИФАТГА) ЭГА БУЛГАНЛАРИ ҲАҚИДА**

Ислондаги эр-хотинларнинг энг чиройлилари Усмон ибн Аффон - - тангри ундан рози булсин — ва Руқия бинт ан-Набий — Тангри унга салавот ва саломини йўлласин — (ўртасидаги эр-хотинчилик) дир. Ривоят қилишларича, пайгамбар - - Тангри унга салавот ва саломини йўлласин бир киши орқали Усмонга тухфа юборди. У (киши) кечикиб қолди. Қайтиб келганда, пайгамбар - Тангри унга салавот ва саломини йўлласин — «Сенга кечикканинг сабабини айтиб беришимни истайсанми?» — деди. «Ҳа, эй расулуллоҳ», — деди у (киши). (Пайгамбар) айтди: «Сен Усмон ва Руқиянинг ҳуснига ажабланиб томоша қилгансан». «Рост айтдингиз, эй расулуллоҳ», — деди, Кейин ал-Валид ибн Утба ибн Абу Суфён² ва Лубоба бинт Абдуллоҳ³ ибн ал-Аббос - Тангри ундан рози бўлсин. (Лубоба) айтар эди: «Ойнада ал-Валиддан бошқа ҳеч ким билан бирга юзимнинг (хунуклигига) раҳм қилиб, унга қарамасдим. Агар (ал-Валид) юзи билан бирга (ойнада) ўз юзимга қарасам, унинг юзининг гўзаллигиндан юзимга раҳмим келарди». Кейин Мусъаб ибн аз-Зубайр⁴ ва Ойша бинт Талҳа⁵. Агар кимки қуёш ва ойга қарамоқчи бўлса, шулар иккисига қарасин, — деб айтишарди.

Эркакларнинг насаб жиҳатидан энг шарафлиси Ҳасан ва Ҳусайндир. Уларнинг отаси — Али, онаси — Фотима, бувалари- расулуллоҳ, тоғалари расулуллоҳнинг ўғли ал-Қосим⁷, амакилари — Жаъфар ат-Тайёр⁸ ва жаҳон хотинларнинг хожаси Хадича уларнинг бувиларидир. Хотинларнинг насаб жиҳатидан энг шарафлиси Фотимадир. Унинг отаси — одамзотнинг хожаси Муҳаммад — Тангри унга салавот ва саломини йўлласин, онаси — мўъминлар онаси Хадича, эри васий қилинганлар хожаси Али - - Тангри ундан рози бўлсин — жаннат аҳли бўлган йиғитларнинг хожалари (Ҳасан ва Ҳусайн) унинг икки ўғлидир.

Инсонларнинг энг меҳрибони. Абдуллоҳ ибн Масъуд инсонларнинг энг меҳрибони учта деган эди: ал-Азиз, Юсуф Алайҳиссаломга яхши қарагани учун у хотинига: «(Юсуфнинг) ҳурматини жойинга қўй, эҳтимол, у бизга фойда келтирар ёки биз уни ўғил қилиб олар-

миз»,— деган эди.⁹ (Кейин) Сафуру бинт Шуъайб¹⁰ алайҳиссаломдир. (Отасига) «Эй ота, уни (Мусони) ёллаб ол, чунки у сиз ёллаб олган кишиларнинг энг яхшисидир, у ишончли ва кучли кишидир»,¹¹ — деган. (Учинчи) Абу Бакр Сиддиқ Тангри ундан рози бўлсин — ўзидан кейин уммат ишига Умарни халифа қилиб қолдиргани учун.

Хотин томондан қариндошликда одамларнинг энг қарамлиси. Аз-Зубайр ибн Баккор¹² Муҳаммад ибн Саллом (тилидан), у (эса) Муҳаммад ибн Фазл ал-Жумаҳий¹³ ва Аббон ибн Усмон¹⁴ (тилидан) шундай дейди: ал-Ажуз ал-Жарашийя, бу Ҳинд бинт Замотадир, одамларнинг хотин томонидан қариндошликда энг қарамлисидир. Унинг тўртта қизи бўлган эди: Маймуна бинт ал-Ҳорис ал-Ҳилолийя — Расулуллоҳнинг — Тангри унга салават ва саломини йўлласин — (хотини); Лубоба бинт ал-Ҳорис — ал-Аббос ибн Абдулмутталибнинг (хотини) ва ал-Фазлнинг опаси эди. Салмо бинт Умайш ал-Хасъамийя — Ҳамза ибн Абдулмутталибнинг¹⁵ (хотини) ва Асмоъ бинт Умайш — Жаъфар ибн Абу Толибнинг, кейин Абу Бакрнинг, кейин Алининг — Тангри ундан рози бўлсин — (хотини) бўлганди.

Халифалардан тўрттаси унинг (қизига) уйланган киши Абдуллоҳ ибн Амр ибн Усмон ибн Аффондр¹⁶— Тангри ундан рози бўлсин. Унинг қизи Ублага ал-Валид ибн Абдулмалик уйланди, Сулаймон Абдулмалик¹⁷ унинг қизи Ойишага уйланди, Язид ибн Абдулмалик унинг қизи Умм Саъидга уйланди ва Ҳишом ибн Абдулмалик¹⁸ унинг қизи Руқияга уйланди. Абдуллоҳдан олдин ҳам, кенин ҳам тўртта ака-ука халифа, унинг қувви бўлган киши маълум эмас.

Уйланишда одамларнинг энг шарафлиги Мусъаб ибн ал-Зубайрдир. Шундайки, у ал-Ҳусайн ибн Али ибн Абу Толиб қизи Сукайна, Талҳа ибн Убайдуллоҳ қизи Ойиша, Абдуллоҳ ибн Омир ибн Курайз қизи Умматулҳамид ва араблар соҳиб саййиди Райён ибн Унайб ал-Қалбий қизи Фулоналар ўртасини бирлаштирди «яъни уларга уйланди». У айтар эди: «Мен шарафни яхши кўраман, мендан бошқалар гўзалликни севгандай». Сукайна ва Ойишалар ҳар бирининг маҳри бир миллион дирҳамдан эди. Қимдир бу ҳақда Абдуллоҳ ибн аз-Зубайрга (шундай) деганди:

Мўъминлар амирига унинг энг яқин дўстининг хатини етказ: у ёлгонни кўпайтирмасин.

Бир йиғит тўла бир миллион (дирҳам)ни сочиб юборди, қўшин бошлиқлари эса оч қолмоқдалар.

Кейин Халид ибн Язид ибн Муовия¹⁹, у Умм Кулсум бинт Абдуллоҳ ибн Жаъфар ибн Абу Толиб, Омина бинт Саъид ибн ал-Ос ва Рамла бинт аз-Зубайрга уйланди. Абдулмалик ибн Марвон унинг хузурига юборган кишиси бу ҳақда шундай деган:

Эй мўъминлар амири, Халидни маҳкам ушла, шундай Халидки, яна уни юраклар севиб қолмасин.

Агар Халиднинг хотинларига назар ташласак, қаерда бўлмасин, (уйланишга) ният қилиб юрган кишини биламиз.

Ислолда ҳар бири иккитадан халифа туққан учта хотин (бор), тўртинчиси йўқ. Иккитаси Марвон авлодларини ва биттаси ал-Аббос авлодларини (туққан). Марвон авлодларини туққан иккита (хотин)нинг (бири) Абдулмўъмин ибн Марвон хотини Фулода бинт ал-Аббос ал-Аббосийя (бўлиб), Абдулмалик учун ал-Валид ва Сулаймонни туғиб берди, улар халифаликни эгалладилар, (иккинчиси) шоҳ Фиринд бинт Фируз ибн Яздижард ибн Шаҳриёр (бўлиб), ал-Валид ибн Абдулмалик учун Язид ва Иброҳимни²⁰ туғиб берди ва улар халифаликни эгалладилар. Аббос авлодларини туққан (хотин)га келсак, бу Хайзурон ал-Жарашия (бўлиб), ал-Маҳдий учун Мусо ал-Ҳоди ва Ҳорун ар-Рашидни туғиб берди. Унинг ҳақида Ибн Абу Ҳафса²¹ (шундай) деган:

Яшайвер, яна яшайвер, эй Хайзурон, чунки сенинг иккита ўғлининг одамлар устидан ҳукмронлик қилмоқда.

Ун иккита қариндошининг ҳаммаси халифа бўлган хотин Отика бинт Язид ибн Муовиядир. Язид (унинг) отаси, Муовия — буваси, Муовия ибн Язид — биродари, Абдулмалик ибн Марвон — эри, Марвон ибн ал-Ҳаккам — қайнатаси, Язид ибн Абдулмалик — ўғли, ал-Валид ибн Язид — невараси, ал-Валид, Сулаймон ва Ҳишом — эрининг неваралари. Аббос авлодларидан (Отикага) ўхшаши Умм Жаъфар бинт Жаъфар ибн Абу Жаъфар ал-Мансурдир. Ал-Мансур — унинг буваси, ал-Маҳдий — амакиси, (Ҳорун) ар-Рашид — эри,

ал-Амин — ўели, ал-Маъмун ва ал-Муътасим эрнини
ўғилларидир. Абу-л-Айно²² шундай дегади:

Агар Умм Жаъфар сочларини ёзиб юборса, фақат
халифалик ёки валнаҳдликка илиниб қолган бўлаверди.

Ҳаж қилган на эркак подшоҳ ва на хотин подшоҳ-
лардан ҳеч бири у каби мурувватни ўрнига қўйиб, ҳаж
қилолмаган хотин Жамила бинт Носир-ад-давла Абу
Муҳаммад ал-Ҳасан ибн Абдуллоҳ ибн Ҳамдондир. У
Абу Таглабнинг ҳамшираси ҳам эди. У 366 йили ҳаж
қилган²³ ва унинг ҳаж қилган йили мақолга айланиб,
тарих бўлиб қолган. Бу шундайки, у мурувватни ўрни-
га қўйиб, мол-мулкини тақсимлаб, ажойиб хислатларни
намоён қилиб ва қарамликликни шундай ёйдикки, хали-
фа ва подшоҳлар қизларининг ҳаж қилганларидан Зу-
байда ва бошқалар ёки халифа ва подшоҳларнинг
ҳаж қилганларидан бирортаси у билан тенглаша ол-
майди. Ишончли кишининг менга хабар беришича, у
(ҳаж) мавсумининг ҳамма аҳлига Табарзад²⁴ шакари
аралаштирилган муздай савиқ²⁵ ичирган. У бошқалар-
га бериш учун катта сопол тоғораларда сабзавотлар-
дан туяларга юклаб, ўзи билан олиб борди, шунда ҳаж
қилган кишилардан беш мингтасини алоҳида улов би-
лан таъминлади, Каъбага ўн минг динор сочиб юборди,
Маккада турган даврида ҳар вақт у ер (Каъба)га
анбар шамларини олиб бориб (ёқди); уч минг қул ва
икки минг чўрини озод этди, қўшнилари жуда катта
туҳфалар билан бойитди, инсон табақаларидан эллик
минг кишига сарпо кийгизди. У билан бирга тўрт юзга
безатилган чодир бўлиб, уларнинг қайси бирида унинг
тургани маълум эмас эди. Унинг ҳақидаги қиссалар-
дан: у ўз шаҳри Мавсилга²⁶ қайтиб келганда, бирмунча
вақт ўтиб кетган эди²⁷. Азуд ад-давла Фанно Хусрав²⁸
унинг мол-мулки, қалъалари ва хонадонни аҳлининг
подшоҳлигини истило қилиши сабабли (кўп ишлар)
юз берди. У жуда ночор ва жирканчли ҳолга тушиб
қолади, ҳаддан ташқари қашшоқлашади. Фанно Хус-
рав уни ўзига хотинликка сўрайди. (Жамила) ўзини
ундан юқори тутиб, унинг талабини рад этади. (Фанно
Хусрав) унга нисбатан кек сақлайди. Қачонки (Жами-
ла) унинг қўлига тушган эди, ундан қасдини олди,
унга ёвузлик қилишдан тийилмади, ҳатто яланғоч ечин-
тириб, шарманда қилди ва уни икки нарсадан бирига
мажбур этди: агар рози бўлса, (Фанно Хусрав) қўли-
га тушган мол-мулкининг қолган қисмини олади, агар

қаршилиқ қилса фоҳишахонага (жўнатилади) ва у ерда мусодара қилинган моллари эвазига тўланадиган нарсаларни қўлга киритади. Қачонки унинг иши танг бўлиб, шарманда бўлишини сезгач, уни пойлаб турган миршабларни гафлатда қолдириб қочади ва ўзини Дажла (дарёси)га ташлаб, гарқ бўлади. (Тангри) уни рахмат қилсин.

Ҳозирги асримизда йирик подшоҳлардан тўққизта-сининг мамлакатида ё фатҳ этиб ёки ворис бўлиб (тахт) сўраган на исломда у кабиси маълум бўлмаган подшоҳ, Абу Мансур ал-Баридийнинг²⁹ ҳикоя қилишича, бу Азуд ад-давла Абу Шужоъ Фанно Хусравдир. Тўққизта подшоҳ (шулар): Абу Али Муҳаммад ибн Илёс, Кирмон унинг қўл остида бўлган, (Азуд ад-давла) у ерда ҳукм сурган; Юсуф Важиъ, унинг қўл остида Уммон³⁰ ва унинг атрофлари бўлган; Абу Хусайн ибн Бувайх, унинг қўл остида Ироқ, Аҳвоз³¹ бўлган, у ерларда ҳам (Азуд ад-давла) ҳукм сурган; Абу Муҳаммад ибн Ҳамдон Носир ад-давла³², унинг қўл остида Мавсил, Диёр Рабиъа³³ ва Диёр Бакр³⁴ бўлган, у ерлар ҳам (Азуд ад-давла) ҳукмида бўлган; Вушмгир ибн Зиёр Абу Тоҳир³⁵, унинг қўл остида Журжон³⁶, Табаристон бўлган. (Азуд ад-давла) у ерларни ҳам сўраган; Абу Али ибн Бувайх³⁷, унинг қўл остида Рай, Исфаҳон, Абҳар³⁸, Занжон³⁹, Қум⁴⁰, Қошон⁴¹ ва Жабал⁴² мамлакатининг ҳаммаси бўлган, (Азуд ад-давла) у ерларда ҳам ҳукм сурган; Али ибн Бувайх, унинг қўл остида Форс (вилояти) бўлган, у ерда ҳам (Азуд ад-давла) ҳукм сурган; Соҳиб ал-Аҳсо ва ал-Қаромита, булар иккиси қўл остида араб ерлари ва Жибол ан-Шурот⁴³ бўлган; Соҳиб ал-Баҳр, унинг қўл остида Хуз⁴⁴ қалъаси бўлган, у ерни Фанно Хусравдан бошқа ҳеч ким фатҳ этолмаган ва у шу ерки, буюк Тангри унинг ҳукмдори ҳақида (шундай) деган: «Улардан кейин бир подшоҳ бўлган эди, у ҳамма кемаларни зўрлик билан қўлга олган».⁴⁵

**ИСМ ВА КУНЯЛАРДАГИ МУВОФИҚЛИКНИНГ
ЗАРОФАТИ ҲАҚИДА**

Пайғамбар алайҳиссаломлардан бештаси иккитадан исмга эга: Муҳаммад ва Аҳмад¹, Исо ва ал-Масиҳ², Зу-л-Кафал³ ва ал-Ясаъ, Яъқуб ва Исроил⁴, Юнус ва Зу-л-нун⁵.

Али ибн Абу Толибга Тангри ундан рози бўлсин - нисбат берилган ҳикоя. Ҳишом ибн ал-Калбий⁶ ҳикоя қилиб, (шундан) деган: «Бир куни аш-Шарқий ал-Қутобий ҳузурда ўтириб эдим. У «Сизлардан ким Али ибн Абдулманноф ибн Шайба ибн Амр ибн ал-Муғайра ибн Зайдни билади. У Расулуллоҳдан кейин — Тангри унга салавот ва саломини йўлласин — одамларнинг энг шарафлиси бўлган эди», — дейди. Утирганлар: «Худо ҳақи, уни билмаймиз», — дейишди. Ҳишом (шундай) деди: «Бу Али ибн Абу Толибдир. Абу Толибнинг исми Абдулманноф, Абдулмутталибнинг исми Шайба, Ҳишомнинг исми Амр, Абдулманнофнинг исми ал-Муғайра ва Кусайрнинг исми Зайддир».

Подшоҳ ва бошқаларда такрорланадиган ва мос келадиган исмлар. Ал-Жоҳиз айтган эди: (Бола, ота ва боболар) исмлари фақат подшоҳ ва бошлиқлардагина бир хил бўлади. Эрон подшоҳларидан Баҳром ибн Баҳром ибн Баҳромни, Ғассоний подшоҳлардан ал-Ҳорис ибн ал-Ҳорис ибн ал-Ҳорисни, ислом бошлиқларидан ал-Ҳасан ибн ал-Ҳасан ибн ал-Ҳасанни ўйлаб кўрмаганмисан? Ушбу китоб муаллифи айтади: бир куни шундай исмлар ҳақида фикр юритдим. Хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун ибн Маъмун⁷. Унинг Сижистонда (ҳоким) бўлган ўғли ҳам Маъмун деб аталган ва Маъмун ибн Маъмун ибн Маъмун бўлган. Амакиваччалардан учтасининг ҳар бири бир вақтнинг ўзида Али деб аталган ва уларнинг ҳаммаси саййид, фақиҳ, олим, обид (кишилар бўлиб), имомат ва раҳбарликни бошқаришган. Улар: Али ибн Абдуллоҳ ибн ал-Аббос ибн Абдулмутталиб, Али ибн ал-Ҳусайн ибн Али ибн Абу Толиб ибн Абдулмутталиб ва Али ибн Абдуллоҳ ибн Жаъфар ибн Абу Толиб ибн Абдулмутталиб. Сўнгра уларнинг фарзандларидан, имомлардан учтасининг ҳар бири Муҳаммад деб аталган ва уларнинг ҳаммаси саййид, фақиҳ, олим, обид (кишилар бўлиб), раҳбарлик ва имомат (ишлари)ни бошқарган. Улар:

Муҳаммад ибн Али ибн Абдуллоҳ ибн ал-Аббос ибн Абдулмутталиб, Муҳаммад ибн Али ибн ал-Ҳусайн ибн Али ибн Абу Толиб ибн Абдулмутталиб ва Муҳаммад ибн Али ибн Абдуллоҳ ибн Жаъфар ибн Абу Толиб ибн Абдулмутталиб, Ал-Жоҳиз (шундай) деган: «Бу оламда мақбул бўлмаган ва замонлар (ўтishi) билан келишилмаган ажониботлардан ва бу шундай фазилатки, ҳеч ким унга қўшилмайди».

Исом подшоҳларидан иккитасиники, улардан ҳар бири исмининг биринчи (ҳарфи) «айн» (бўлган) ва улар ҳар бири исмининг биринчи (ҳарфи) «айн» (бўлган) учтадан подшоҳни ўлдирган. Уларнинг биринчиси Абдулмалик ибн Марвон бўлиб, Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр, Амр ибн Саъид ибн ал-Ос ва Абдурраҳмон ибн Муҳаммад ибн ал-Ашъасларни ўлдирган, иккинчиси Абу Жаъфар ал-Мансур, унинг исми Абдуллоҳ ибн Муҳаммад (бўлиб), у Абдурраҳмон ибн Муҳаммад Абу Муслимин, унинг амакиси Абдуллоҳ ибн Алини ва Хуросон ҳокими Абдулжаббор ибн Абдурраҳмонни ўлдирган. «Айн» ибн «айн» «ним» ибн «ним» ибн «ним» ни ўлдирган. Марвон авлодлари подшоҳларининг охиригиси Марвон ибн Муҳаммад ибн Марвон айтарди: «Қитобларимизда учратганимиздай: «айн» ибн «айн» ибн «айн» «ним» ибн «ним» ибн «ним»ни ўлдирди, ўйлайманки, Абдуллоҳ ибн Умар⁸ ибн Абдулазиз⁹ мени ўлдирди, чунки мен Марвон ибн Муҳаммад ибн Марвонман». Бу (ган) Абдуллоҳ ибн Алига бориб етганда, у (шундай) деган экан: «Абу Абдулмалик¹⁰ нотўғри айтибди. Менда унга (Абдуллоҳ ибн Умарга) нисбатан «айн» ҳарфлари кўпроқдир. Чунки мен Абдуллоҳ ибн Али ибн Абдуллоҳ ибн Аббос ибн Абдулмутталиб ибн Ҳошимман, (Ҳошимнинг) исми эса Амр ибн Абдулманнофдир». (Марвонни) ўлдирган киши шу (Абдуллоҳ) бўлган эди.

Нодир (воқеа). Халифаликда исми Жаъфар бўлган кишилардан фақат ал-Мутаваккил ва ал-Муқтадир юрт сўраган ва ҳар иккиси ўлдирилган: ал-Мутаваккил чоршанба кечаси, ал-Муқтадир чоршанба кундузи.

Хукмронлардан иккита ёки учта куняси (бўлганлари) ва шаҳарлардан иккита отлиқлари. Айтишларича, фақат хукмрон бўлганларгина иккита ёки учта куняга эга бўлган, шаҳарлар йирик шаҳарлардан бўлгандагина иккита ном билан аталган. Усмон ибн Аффонга назар ташламаганмисизлар? У Абу Абдуллоҳ Абу Амр ва Абу Лайло куняларини олган; Абдуллоҳ

ибн аз-Зубайр Абу Бакр, Абу Ҳубайб ва Абу Абдурраҳмон кунялари билан аталган; Саҳр ибн Ҳарб¹¹ Абу Ҳанзала ва Абу Суфён кунялари билан аталган; Абдулуззо ибн Абдулмутталиб¹² Абу Лаҳаб ва Абу Утба куняси билан аталган; Қатарий ибн ал-Фужоа¹³ Абу Муҳаммад ва Абу Наома кунялари билан аталган; Хорун ар-Рашид Абу Жаъфар ва Абу Муҳаммад кунялари билан юритилган. Иккита номли шаҳарларга келсак, (улар): Макка ва Салоҳ, Мадина ва Ясриб, Миср ва Кустот, Байтулмуқаддас ва Илёс, Бағдод ва Мадинатуссалом, Рай ва Муҳаммадийя, Исфаҳон ва Жайй, Найсобур ва Абу Шаҳр, Балх ва Бомин, Сижистон ва Зарнаж, Хоразм ва Кос¹⁴.

Иккита Хуросон подшоҳининг ҳар иккиси номи Нуҳ (бўлиб), ҳар иккиси ўз қўшини қўмондон томонидан балога йўлиққан, (бу қўмондонлар) куняси Абу Али (бўлган). Уларнинг биринчиси Нуҳ ибн Наср¹⁵, қўшини бошлиғи Абу Али ас-Сагоний¹⁶ унга қарши исён кўтарган ва у билан жанг қилган. Иккинчиси эса Нуҳ ибн Мансур¹⁷ (бўлиб), қўшини бошлиғи Абу Али ибн Снмжур¹⁸ унга қарши исён кўтарган ва у билан уруш қилган.

САККИЗИНЧИ БОБ

ПАЙҒАМБАР, ҚУРАЙШИЙЛАР ВА ПОДШОҲЛАРГА ТААЛЛУҚЛИ ТУРЛИ-ТУМАН МАЪЛУМОТЛАР ҲАҚИДА

Худонинг пайгамбарига — Тангри унга салом ва салавот йўлласин — ўхшаганлардан Жаъфар ибн Абу Толиб. Пайғамбардан — Тангри унга салом ва салавотини йўлласин — келтирилишича, у Жаъфарга шундай деган экан: «Сен меннинг тузилшим ва хулқимга ва ал-Ҳасан ибн Али ибн Абу Толибга ўхшайсан». Унинг онаси Фотима ёшлигида уни ўйнатиб (шундай) дер экан:

«У Алига ўхшаб эмас, отамга ўхшаб олдимга келди». Қусам ибн ал-Аббос,¹ у Самарқандда шаҳид бўлган, Абу Суфён ибн ал-Ҳорис ибн Абдулмутталиб, Муслим ибн Муовия ибн Абу Лаҳаб ва Кос ибн Рабиъа ибн Адий (пайғамбарга ўхшаш бўлишган). Муовиянинг хабар беришича, Кос ибн Рабиъа Басрада (яшаб), пайғамбарга — Тангри унга салом ва салавот йўлласин — ўхшаган. Муовия (ибн Абу Суфён) Абдуллоҳ

ибн Омир ибн Курайзга мактуб ёзиб, Коснинг ҳузурига келишни сўрабди. У етиб келганда, (Муовия) кўрпасидан туриб, уни ҳовли эшигида кўрибди. Уни қарши олиб, манглайдан ўпибди, у билан дўстлашиб, ал-Мирғоб (деган жой)ни ажратиб берибди.

Пайғамбарга Тангри унга салом ва салавот йўлласин — азият берганлар Абу Лаҳаб Абдулузза ибн Абдулмутталиб², ал-Ҳакам ибн Абу-л-Ос ибн Умайя, Уқба ибн Абу Муъайт ва Амр ибн ат-Талотала ал-Ҳузониёлардир. Улардан ал-Ҳакам ибн Абу-л-Осдан бошқа ҳеч бири иеломни қабул қилмаганди. У ҳам динда мустаҳкам бўлмаганди ва қувиб чиқарилганди.

Қурайшийлардан (пайғамбарни) мазаҳ қилувчилар. Абу Убайда Маъмар ибн ал-Мусанно ат-Тамимий³ (шундай) деганди: Абдурраҳмон ибн Салб ибн Шайба буюк Тангрининг ўз пайғамбарига — Тангри унга салом ва салавот йўлласин: «Биз сени мазаҳ қилувчилардан сақладик»⁴ деб айтган сўзи ҳақида бизга шундай ҳикоя қилганди: Яъни сенинг очиқ-ойдин ишинг шуки, биз сени мазаҳ қилувчилар ва сенга азият берувчиларни старли қилиб қўйдик. Маккада бир кунда ҳалок бўлганлар қурайшийлардан беш киши эди: ал-Валид ибн Мугайра ал-Маҳзумий, Амр ибн ал-Осининг⁵ отаси ал-Ос ибн Воил ас-Саҳмий,⁶ ал-Ҳорис ибн Қайс ас-Саҳмий, Абу Ҳаббор ал-Асвад ибн ал-Мутталиб ва Асвад ибн Абд Яғус аз-Зухрий, бу пайғамбар-Тангри унга салом ва салавот йўлласин — тоғасининг ўгли, Оминанинг биродари. Буларнинг (ҳаммасини) тангри бир кунда ҳалок этганди.

Ал-Валид Хузоъа (қабиласи) кишиларидан бирининг олдидан ўтиб кетаётган экан, у киши еса ўқ-сўнга пат солаётган экан. Ўқ тайёр бўлиб, отилиб кетибди ва ундан бир бўлагини учиб бориб, ал-Валиднинг қўймуч пайини узиб юборибди ва у ўлибди.

Ал-Осга келсак, Макка аҳли кечаси йўл юриб чиқибди, тонг отиши билан ал-Ос ўглига: «Менга туямни тайёрла. Макка дараларини айланиб, томоша қилиб келаман», дебди. Ўгли туямни тайёрлабди. Ал-Ос унга миниб, Макка дараларидан бирга етиб келибди ва туямни чўктирибди. Заҳарли илон уни оёғидан чақиб олибди. Оёғи шилиб, туямнинг бўйишдай бўлиб кетибди. «Мени Муҳаммаднинг Парвардигори ўлдирди», — деб қичқирибди. Илонни қидириб топишолмабди. Ал-Осини кўтариб олиб келиб, тушакка ётқизишибди, оёғи қопқорайиб кетибди, шу кунгача у ўлибди.

Ал-Хорис ибн Қайсга келсак, у кечаси шўр балиқ еган экан. Жуда қаттиқ чаңқабди ва сув ича бошлабди, лекин чаңқоғи ҳеч босилмабди. Ҳар нафас олганда «Мени Муҳаммаднинг Парвардигори ўлдирди», дер экан. Шундай қилиб, сув ичишни тўхтатмабди ва қорни ёрилиб ўлибди.

Абу Ҳабборга келсак, у Шомдан келаётган ўғли Замъани қарши олишга чиқибди. Гуломига, «Кара-чи, бирор нарсани кўряпсанми?» - дебди. «Ҳеч нарсани кўрмайман», — дебди гулом. «Яхшироқ қара, қора нарсага кўзинг тушадди, ўша менинг ўғлим Замъа бўлади», — дебди. «Ҳа, қора нарсани кўряпман», — дебди гулом. «Қани, ўша томонга чоңдик», - - дебди. Баногоҳ бир дарахт кўринибди. Дарахтга етиб келишибди. Абу Ҳабборга Жабранл яқинлашиб, ҳалиги дарахт шохлари билан унинг юзига ура бошлабди. «Э лаънати гулом, тезроқ келсанг-чи, Муҳаммаднинг Парвардигори менинг юзимга уряпти», — деб қичқирармиш. «Сени ураётган ҳеч кимни кўрмайман, эҳтимол ўзингни ўзинг ураётгандирсан», — дебди гулом. Жабранл уни то жон бергунча урибди. Бу воқеа Абу Ҳабборнинг ўғли Замъанинг Шомдан чиқиб келиш пайтига тўғри келган экан.

Пайғамбарнинг — Тангри унга салом ва салавати-ни йўлласин — тогаваччаси ал-Асвад ибн Абд Яғусга келсак, у Бану Қинона (қабиласи)га тегинли сув олди-га келиб, уларни шундай деб таҳликага сола бошлабди: «Агар сизлар Муҳаммад сеҳргар десанглар, рост гапирган бўласизлар, агар уни жинни десанглар, ёлғон сўзламаган бўласизлар, агар уни қўққисдан ўлдирсанглар, мен жавобгарликни ўз бўйимга оламан». У ўз оиласига қайтиб келди. Тангри унинг башарасини бад-буруш қилиб юборганди ва у қорайиб кетганди. Оила-сидагилар уни танимай, эшикни бекитиб олишди. «Мен уй эгасиман, мен ал-Асвад ибн Абд Яғусман», - дерди у. «Ёлғон айтаяпсан, сен ўгрисан», — дейи-шибди ва уни ҳайдаб юборишибди. У Макка тепалик-ларида кезиб, жинидек вайсар ва «Мени Муҳаммад-нинг Парвардигори ўлдирди», — деб қичқирар экан. Шу аҳволда юриб ўлиб кетибди. Буюк Тангри «Биз сени мазаҳ қилувчилардан сақладик, улар Тангри ёни-га яна бир бошқа худони қўнган эдилар. Улар албатга (бунинг оқибатини) биладилар»,⁷ яъни улар бу дунёда менинг (берган) азобим билан бирга охиратда ҳам (берадиган) азобимни билиб оладилар», деган.

Қурайшийлардан қалби (исломга) жалб этилганлар: Абу Суфён ибн Ҳарб, Суҳайл ибн Амр, Хувайтиб ибн Абдулуззо, Ҳаббор ибн ал-Асвад, ал-Хорис ибн Ҳишом, Ҳаким ибн Ҳизом, Сафвон ибн Умайя ва Қайс ибн Аддийдир; Бану Фазора (қабиласи)дан — Уяйна ибн Ҳисп ал-Фазорий ал-Аҳмақ ал-Мутоъ; Бану Тамом (қабиласи)дан — Акраъ ибн Ҳобис; Бану Наср (қабиласи)дан — Молик ибн Авф; Бану Молик (қабиласи)дан — Абдурраҳмон ибн Ярбуъ; Бану Сулайм (қабиласи)дан — ал-Аббос ибн Мирзос, Бану Соқиф (қабиласи)дан эса ал-Ало ибн ал-Ҳорислардир. Агар уларнинг қалбларига имон жойлашиб олмаганда, Тангрининг пайғамбари — Тангри унга салом ва салавотини йўлласин — туя ва қўйларни бериб, уларнинг кўнглини овлаган бўлмасди.

Баччавозликда у (қурайший)лардан машҳурлари: Абу Лаҳаб Абдулуззо ибн Абдулмутталиб, Умайя ибн Халаф, Мунаббих ибн ал-Ҳажжож, ал-Ахпас ибн Шариф ас-Сақафий, Саъид ибн ал-Ос, Куриз ибн Рабиъа, бу Абдуллоҳ ибн Омирнинг бобосидир, Ҳотиб ибн Амр, Ҳишом ибн Шуъбалардир.

Баччалик (иллати машойих)да, уларнинг энг машҳурлари: Абу Жаҳл ибн Ҳишом, Уқба ибн Абу Муъайт, Шайба ибн Рабиъа, ал-Ҳакам ибн Абу-л-Ос, Абу Умайя ибн ал-Муғира, Аффон ибн Абу-л-Ос, Ҳаббор ибн ал-Асвад, Ҳишом ибн ал-Валид ибн ал-Муғира, ан-Наср ибн ал-Ҳорис. Улардан ҳар бирининг ўз қиссаси бўлиб, Абу Урайда «Емон ишлар зикри» (номли) китобида ҳикоя қилган. Гумон қилишларича, Абу Бакр ал-Сиддиққа — Тангри ундан рози бўлсин — шундай деб стказишган экан: ҳалигилардан биттаси, бу эса Ҳаббор ибн ал-Асвад одамларни ўзига яқинлик қилдираркан. (Абу Бакр): «Арабларда намуна бўладиган энг оғир жазо қайси?» — деб сўраган. «Ўтда куйдириш» деб жавоб беришган. (Абу Бакр) шундай қилишга амр қилган ва уни куйдириб юборишган. Абдурраҳмон ибн Ҳассон (Ҳабборнинг) ўғилларидаң бирига киноя қилиб шундай деган экан:

Одамлар ўз хотинига ётмай (Ҳаббор) билан машғул бўлгани учун (у куйдирилди). Ас-Сиддиқ менинг бобомни ҳам, отамни ҳам куйдирмаган.

Қурайшийлардан зино қилганлар: Абу Суфён Абдурраҳмон ибн ал-Ҳакам, Абдурраҳмон ибн Абу Бакр, Абу Шаҳма ибн Умар, Утба ибн Абу Суфён, Абдуллоҳ

ибн Абу Халаф, ал-Муғира ибн Шуъба, бу Сақиф (кабиласи)дан, Саъд ибн Ҳишом ибн Абдулмалик, Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Саъд ибн Абу Ваққослардир.

Уларнинг ёлғончилари: Абу Убайда (шундай) деган: ал-Ҳайсам менга Ибн Айёш (тили)дан ҳикоя қилиб деганди: Ҳишом ибн Абдулмалик айтардики, қурайшийларнинг ёлғончилари Айюб ибн Салма, Абдуллоҳ ибн ал-Ҳасан ибн ал-Ҳасан, Абдуллоҳ ибн Анбаса ибн Саъид ибн ал-Ос, Иброҳим ибн Абдуллоҳ ибн Мутиъ ал-Адавий, Осим ибн Убайдуллоҳ ибн Осим ибн Умар ибн ал-Хаттобдир. У шундай дерди: «Юқоридаги (ёлғончи)лардан бирортаси тирик экан, ал-Дажжол⁸ чиқмайди».

Уларнинг ахлоқлари: Омир ибн Қариз ибн Рабиъа, Муовия ибн Марвон ибн ал-Ҳакам, Баккор ибн Абдулмалик ибн Марвон, ал-Ос ибн Ҳишом, Абдуллоҳ ибн Муовия ибн Абу Суфён, Утба ибн Абу Суфён, Саҳл ибн Умр, (бу) Суҳайлнинг биродари, ал-Ос ибн Саъид ибн ал-Ослардир.

Уларнинг зиндиқийлари:⁹ Абу Суфён, Уқба ибн Абу Муъайт, Убай ибн Халаф, ан-Наср ибн ал-Ҳорис ибн Калада, ал-Ҳажжож ўғиллари Мунаббих ва Набих, иккита ас-Саҳмий ал-Ос ибн Воил ас-Саҳмий, ал-Валид ибн Муғиралардир. Зиндиқийлар ал-Хирра насорийлардан таълим олгандилар. Улардан фақат Абу Суфёнгина саломат қолганди.

Уларнинг ҳийлагарлари: Муовия ибн Абу Суфён, Зиёд ибн Абиҳ, Амр ибн ал-Ос, ал-Муғира ибн Шуъба, Қайс ибн Саъд ибн Убода, Абдуллоҳ ибн Будаил ибн Варқо ал-Хузозий.

Бошлиқларининг айблари. Абу Амр ал-Ало шундай деган: «Бошлиқ бўлишликдан манъ қиладиган нарсаларни фақат бошлиқлардагина учратганмиз, холос. Булардан биринчиси ёшлик: Абу Жаҳл мўйлаби чиқмай туриб қурайшийларга бошлиқ бўлди ва соқоли кўринмай туриб Дор ан-Надвага⁹ кирадан бўлди.

Бахиллик. Абу Суфён бошлиқ бўлди, лекин у бахилликда энг машҳур бахил эди.

Зинокор бошлиқ бўлмади, лекин Омир ибн ат-Туфайл бошлиқ бўлганди ва у маймундан ҳам ёмонроқ зинокор эди.

Золим бошлиқ бўлмади, лекин Кулайб. Воил¹⁰ ва Хузайфа ибн Бадр бошлиқ бўлдилар. Улар заҳарли илондан ҳам ёмонроқ золим эдилар.

Аҳмоқ бошлиқ бўлмайди, лекин Уяйна ибн Хиср бошлиқ бўлганди. У аҳмоқ (одам) бўлиб, пайғамбар — Тангри унга салом ва салавотини йўлласин — унинг ҳақида «бу — итоат қилинган аҳмоқ», деганди.

Фақир бошлиқ бўлмайди, лекин Абу Толиб¹¹ ва Утба ибн Рабиъа¹² бошлиқ бўлишганди. Улар ниҳоятда фақир ва азиз (кишилар) бўлишганди. На арабларда ва на ажамликларда ёлғончининг бошлиқ бўлгани маълум эмас. Арабларнинг айтишича, ер юзида шижоатли (киши) йўқки, у сахий бўлмасин. Бундан Абдуллоҳ ибн аз-Зубайргина мустаснодир, чунки у одамларнинг энг шижоатлиси ва энг бахили эди. Арабларнинг айтишича, ер юзида шоир йўқки, у қўрқоқ бўлмасин. Бундан Антара ибн Шаддод¹³ мустасно эди, чунки у одамларнинг энг яхши шоири ва энг шижоатлиси эди.

Подшоҳларнинг нуқсонлари: Искандарнинг оёғи эгри бўлган, Анушервон¹⁴ — бир кўзли, Яздигард¹⁵ подшоси ал-Ҳорис ал-Асғар¹⁷ ҳам чўлоқ, Жузайма ал-Вазоқ¹⁸ — нес, ан-Пуъмон ибн ал-Мунзир қизил кўз ва малла соч, Абдулмалик ибн Марвон қорни катта, Язид ибн Абдулмалик — ҳаддан зиёд семиз, Ҳишом ибн Абдулмалик — ғилай, Марвон ал-Ҳимор қизил ва кук тусли бўлган.

Қурайшийларнинг шарафли (кишилари)дан Абу Толиб чўлоқ бўлган, Абу Жаҳл ибн Ҳишом — бир кўзли, Абу Лаҳаб, Зиёд ва Аддий ибн Зайдлар ҳам шундай (бўлишган), ал-Аҳнаф ибн Қайсининг оёғи эгри, тишларининг бири иккинчисин устига чиқиб кетган, боши кичик, жағи қийшиқ бўлган; Акраъ ибн Ҳобис кал бўлган ва шунинг учун ал-Акраъ¹⁹ деб аталган; Анас ибн Молик - Тангри ундан рози бўлсин — нес бўлган. Бир қавмнинг ҳикоя қилишича, Али ибн Абу Толиб — Тангри унинг юзини карамли қилсин — пайғамбарнинг, Тангри унга салом ва салавотини йўлласин. «худо бошлиқ қилиб тайинлаган кишисин тепасидан бошлиқдир ва унга душманлик қилганга раҳмсиздир», деган сўзи ҳақида Анасдан сўраган экан, «Ёшим улгайиб, эсимдан чиқариб юборибман», — дебди. Шунда Али: «Сен ёлғончи бўлгандинг, Тангри сени оқартириб юборсин ва уни салла ҳам бекитолмасин», — дебди. Шундан кейин у нес бўлиб қолган экан. Рабиъ ибн Зиёд нес бўлган, ал-Ҳорис ибн Ҳиллиза, Айман ибн Хурайм ва ал-Ҳасан ибн Қаҳтабалар ҳам шундай (бўлишган). Убайда ас-Салмоний кар бўлган, ал-Му-

раққиш ал-Акбар²⁰ ҳам шундай (бўлган). Куфаликлардан кимдир басралик фақиҳларни айблаб, шундай деган: ал-Ҳасан²¹ — кўк рангли, Қатода — кўр, Восил²² — букри, Абулворис, — пес, Яҳё ибн Саъид — бир кўзли бўлган. Басраликлардан кимнингдир айтишича, Алқама²³ — чўлоқ, Иброҳим ан-Нахъий — бир кўзли, ал-Муғира — кўр, Сулаймон — шилпиқ, Масрук — фалаж ва Шурайҳ қилнчбалиқ бўлган. Бошқасининг айтишича, Макканинг фақиҳи ва муҳаддиси Ато ибн Абу Рибоҳ²⁴ қопқора, пучуқ, шол, чўлоқ, ва бир кўзли бўлиб, кейинчалик бутунлай кўр бўлиб қолган экан.

Бир кўзлилар: Абу Суфён Тоиф жангида бир кўздан ажралган, ал-Анъас ибн Қайсининг бир кўзи Ярмуқ жангида кетган, ал-Мугира ибн Шуъба ва ал-Аштар ан-Махъийлар ҳам худди шундай (бўлган), Жарир ибн Абдуллоҳ ал-Бажлийнинг бир кўзи Ҳамадонда бўлганда кетди ва у Усмон томонидан у ерга бошлиқ қилинган эди. Адий ибн Ҳотим Абу Тарифнинг²⁵ бир кўзи Мамал жангида кетган. Утба ибн Абу Суфён ҳам шундай (бўлган). Ал-Мухтор ибн Абу Убайдани Убайдуллоҳ ибн Зиёд қамчи билан юзига урганда бир кўзи кетган экан. Шоир ибн Аҳмар ҳам бир кўзли бўлган, ибн Муқбил ва Халил ибн Аҳмад²⁶ ҳам шундай бўлишган.

Амирлардан бир кўзлилари: ал-Аҳнаф ибн Қайс, ал-Муғира ибн Шуъба, ал-Муҳаллаб, ибн Абу Суфра, Тоҳир ибн ал-Ҳусайн²⁷ ва Амр ибн ал-Лайс²⁸.

Кўр бўлиб қолганлар: Абу Куҳафа. (бу) Абу Бакр ас-Сиддиқнинг — Тангри ундан рози бўлсин — отаси эди; Абу Суфён ибн ал-Ҳорис ибн Абдулмутталиб, ал-Бароа ибн Озиб²⁹, Жобир ибн Абдуллоҳ ал-Ансорий — Тангри ундан рози бўлсин; Ҳассон ибн Собит ал-Ансорий³⁰, Абу Суфён ибн Ҳарб, Уқайл ибн Абу Толиб³¹, ал-Аббос ибн Абдулмутталиб, унинг ўғли Абдуллоҳ, Абу Бакр ибн Абдурахмон ибн ал-Ҳорис ибн Ҳишом, ал-Қосим ибн Муҳаммад ибн Абу Бакр ас-Сиддиқ, бу умрининг охирида кўздан қолган, Саъд ибн Абу Воққос, Башшор ибн ал-Бурд, ал-Мураъас³² ҳам шундай бўлишган.

Подшоҳлардан кўзига сурма суртилганлар:³³ Хурмуз ибн Анушервон,³⁴ ал-Қоҳир, ал-Муттақий³⁵, ал-Мустақфий³⁶, Самсом ад-Давла Абу-л-Жор ибн Фанно Хусрав³⁷, Абу-л-Ҳорис Мансур ибн Нуҳ ибн Мансур ибн Нуҳ.

Новчалар: Умар ибн ал-Хаттоб — Тангри ундан

рози бўлсин — (юрганда) гўё у отда, одамлар эса пиёда юргандай бўлар экан.

Адий ибн Ҳотим, агар уловда юрса, оёғи ерни чизиб бораркан, Жарир ибн Абдуллоҳ ал-Бажлий ҳам шундай (бўлган). Қайс ибн Саъд ибн Убода энг новча ва энг гавдали бўлган, Убайдуллоҳ ибн Зиёд — Тангри уни лаънатласин, новчалиги сабабли уловда кетаётган деб гумон қилинар экан. Али ибн Абдуллоҳ ибн ал-Аббос новча ва чиройли бўлган экан ва одамлар унинг қадди узунлигидан ажабланишар экан. Катта бир шайх (шундай) деган экан: «Субҳоноллоҳ, қандай қилиб одамлар калта бўлиб кетишди. Ал-Аббоснинг Байтуллоҳни айланиб юрганида кўргандим, у худди оқ ўтовга ўхшар эди». Алига бунга айтилганда, (шундай) деган экан: «Мен отамнинг елкасидан келардим, отам эса бобомнинг елкасидан келарди». Ривоят қилинишича, Жабла ибн ал-Айҳам ал-Ғассонийнинг³⁸ бўйи ўн икки қарич бўлган экан.

Пақаналар: Абдуллоҳ ибн Масъуд - - Тангри ундан рози бўлсин — жуда пақана бўлган экан. Бўйининг калталигидан ўтирган кишилар билан баробар турар экан. Иброҳим ибн Абдурраҳмон ибн Авф жуда пақана бўлган экан, ал-Ҳусайн ибн Алининг қизи Сакина унга эрга тегиб, ундан рози бўлмабди ва ажралиб кетибди. Ҳасан ал-Басрийдан тангри ундан рози бўлсин — (ривоят) қилинишича, у шундай деган экан: «Фиръавнинг бўйи бир газ бўлган». Ал-Хутайъа³⁹ ҳаддан зиёд паст бўйли бўлган ва шунинг учун ал-Хутайъа деб лақабланган экан.⁴⁰ Зу-р-Румма ва Қусаййир⁴¹ ҳам жуда пақана бўлишган. Собит ибн Синон⁴² «Тарих китоби» (номли) асарига ҳикоя қилинишича, вазир Абу Жаъфар Муҳаммад ибн ал-Қосимнинг пақаналиги сабабли, у халифалик тахтини пастроқ қилишга мажбур бўлиб, ундан ёзилган тўрт бармоқ (узунлигида) қирқиб ташлаган экан. Вазир ал-Аббос ибн ал-Ҳасан ҳам жуда калта бўлган ва унинг ҳақида (шундай) дейишган экан:

Ал-Аббосга пақаналик юзасидан қарама, балки ундаги ўстун турадиган фазилат ва саховатига назар ташла.

Кечаси юлдузлар кўзга ташланганда энг кичиги энг баландидир. Она қорнида муддатидан зиёд юрганлар: аз-Заҳҳок ибн Музоҳим⁴³ ўн олти ойда туғилган, Шуъба икки йилда туғилган, Ҳарам ибн Ҳайён тўрт йил

(она қорнида) юрган ва шунинг учун «Ҳарим»⁴⁴ деб аталган экан. Муҳаммад ибн Ажлон уч йилдан ортиқ (она қорнида) ётган, Молик ибн Аббос⁴⁵ ҳам худди шундай. Ал-Воқидий⁴⁶ (шундай) деган: «Зайд ибн ал-Хаттоб туғилган ал-Жаҳҳоф хонадонидан (бўлган) бир хотинни эшитгандим, у айтарди: «Биздек бирор хотин (боласини қорнида) ўттиз ойдан кам кўтариб юрмаган». Абдулмалик ибн Марвон, аш-Шаъбий⁴⁷ ва Жарирлар ҳаммаси етти ойда туғилишган.

Халифалардан калларининг энг машҳурлари: Умар кал бўлган, Усмон — кал, Али — кал. Марвон — кал ва Умар ибн Абдулазиз — кал бўлишган. Кейин каллик халифаларда тўхтади.

Беш оға-инининг қабрлари бир-биридан ниҳоятда узоқ бўлган ва одамлар бунга ўхшашини ҳеч кўрмаганлар, булар ал-Аббос ибн Абдулмутталибнинг авлодларидир: Абдуллоҳнинг қабри Тонфда, Убайдуллоҳнинг қабри Мадинада, ал-Фазлнинг қабри Шомда Қусамнинг қабри Самарқандда, Маъбаднинг қабри Африкада⁴⁸.

Қабри бир-биридан узоқ бўлган ота-бола халифалардан, ар-Рашид ва ал-Маъмундан бошқаси учратилмаган, бу шундай: ар-Рашиднинг қабри Тусда⁴⁹, Маъмуinning қабри эса Тарасусда⁵⁰. Булар ҳақида шундай дейишган:

Уни Тарасуснинг иккита майдонига халифа қилиб қўйишди, худди отасини Тусда халифа қилишгани каби.

Умавийлар подшоҳларига ғолиб келган (наrsa)лар ва қўл остидагиларнинг улар ахлоқига муносабати зикри. Ал-Ҳайсам ибн Адий ҳикоя қилиб, (шундай) деган: Абдулмалик ибн Марвонда шеърга муҳаббат энг ғолиб эди. Унинг даврида одамлар бир-бирларига шеър айтишар, шоирлар ижодларидан суҳбатлашишар ва уларга ғамхўрлик қилишарди. Ал-Валид ибн Абдулмаликда эса бинога, ҳовузлар (қаздириш)га муҳаббат ва қишлоқлар (барпо этишга) эътиқод ғолиб эди. Унинг даврида одамлар биноларни тартиб билан қуришга берилдилар, (иншоотлар) тиклаш ва барпо этишга ҳирс қўйдилар, чорбоғлар ва иморатларни тинмай кўпайтирдилар. Сулаймон ибн Абдулмаликда овқатга ва аёлларга муҳаббат ғолиб эди. Унинг даврида одамлар турли-туман таомларни васф қилар, уларнинг ширин ва ажойиблигини зикр қилардилар, хотинлар ҳақида ҳикоя қилишга ҳирсени ҳаддан зиёд ошириб

юборгандилар. Улар озод хотинларга уйланиш ва ўйнашлар билан кайфу сафо қилиш ҳақида сўзлашар, аёллар билан алоқа қилишда бир-бирлари билан тортишардилар. Умар ибн Абдулазизда Қуръон (ўқиш), намоз ва рўзага муҳаббат голиб эди. Унинг даврида одамлар бир-бирлари билан учрашсалар, бир киши биродаридан кечаси қандай дуо (ўқидинг), Қуръондан қанча ёдладинг, уни қачон тугатасан, кеча қанча намоз ўқидинг, масжидда кўпроқ намоз ўқийсанми, уйдами, рўзамисан, бир ойда қанча рўза тутасан, деб сўрарди.

Язид ибн Абдулмалик отни ва ашулачи чўриларни яхши кўрарди. Одамлар уларни танлашда бир-бирлари билан тортишардилар, энг яхши ва энг чиройли (от ва чўриларни) топиш билан (Язидга) яқинлашшига уринардилар ва унга ҳадя қилардилар. Ҳинном ибн Абдулмалик кийим-кечак ва нафис либосларни яхши кўрарди. Одамлар улар билан савдо қилишда бир-бирларидан ўтиб кетишга уринардилар, уларнинг турли-туманларини олиб келардилар ва уларнинг навъларини бир-бирларига тавсия қилардилар. Ал-Валид ибн Язид ўйин-қулги, шароб, (куй ва ашула) тинглашга ишқибоз эди. Унинг даврида одамлар ўйин-қулги билан машгул бўлиб, майга рағбат билдирардилар, (куй ва ашула) тинглаш ҳақида сўз юритардилар. Агар (бирор) киши «Одамлар ўз подшоҳларидан қарздордирлар, султон эса бир бозор бўлиб, унга ҳеч фойдасиз парсалар жалб этилади» деса, (ал-Валид) бунга ишонарди.

Аббосий халифалар ва уларнинг мол-мулклари зикри ҳақида...

Айтишларича, Аббосийларнинг бошлаб берувчиси, ўртадагиси ва хотималовчиси бўлган. Бошлаб берувчиси — ал-Мансур, ўртадагиси — ал-Маъмун ва хотималовчиси ал-Муътазиддир. Айтишларича, ас-Саффоҳ,⁵¹ ал-Мансур, ал-Маҳдий ва ар-Рашидлар тўплаган парсаларни ал-Амин сочиб юборган; ал-Маъмун, ал-Муътасим ва ал-Восиҳ⁵² тўплаган парсаларни ал-Мутаваккил сочиб юборган; ал-Мунтасир, ал-Муътазз, ал-Маҳдий, ал-Муҳтадий, ал-Муътамид, ал-Муътазид ва ал-Муктафий тўплаган парсаларни эса ал-Муқтадир сочиб юборган. Ҳикоя қилишларича, ал-Мансур ўлганда, тўққиз юз эллик миллион дирҳам (қолган). Ас-Сулий ўзининг «Варақлар китоби» (номли) китобида ҳикоя қилишича, ар-Рашид ўздан кейин юз миллион динар қолдирган. Бошқа (киши)нинг ҳикоя

қилишича, ар-Рашид шунчалик мол-мулк қолдирганки, дунё (пайдо) бўлгандан буён ҳеч ким бу каби (мол-мулк) қолдирмаган. У қолдирган нарсалар кийим-кечак, ҳайвон ва қуллар, олтин ва кумуш пуллар, жавоҳирлар, уловлар, чорбоғлардан ташқари баҳоси бир юзу йигирма беш миллион динорга (баробар) уй жиҳозларидир. Иброҳим ибн Шуҳ⁵³ ҳикоя қилишича, ал-Муътазид тўплаган нарсалардан ундан кейин ал-Муқтафига қолдирганлари юз миллион динорлик бўлиб, булардан олтин ва кумуш пуллар, олтин ва кумушдан ишланган идишлар йигирма миллион динорлик; жавоҳир, атторлик буюмлари ва шуларга ўхшаш нарсалар йигирма миллион динорлик, кийим-кечак ва гиламлар йигирма миллион динорлик; от, қурол-аслаҳа ва гуломлар йигирма миллион динорлик, чорбоқ, уй жиҳозлари ва ер-мулклар йигирма миллион динорлик экан. Ал-Мустакфий ўздан кейин қолдирган матолар шундай ҳисоб қилинади: Хуросон, Марв либослари ва халқ кийимларидан олтинини уч мингта, узун уст кийимлардан саккиз мингта, Марв саллаларидан ўн уч мингта, мақсурада кийиладиган либослардан тўрт миллион кийим, тикилмаганлари бунга кирмайди; зар билан тикилган безакли Яман ва боқиқа (жой)лар ҳуллаларидан⁵⁴ бир минг саккиз юзта; Қирмондан Эрон бамбуқларидан (тайёрланган), найларда келтириладиган, унга ухшашинини тасаввур ҳам қилиб бўлмайдиган батонилардан⁵⁵ ўн саккиз минг найдагиси. Улар Ибн Муқла даврига келиб юборилмайдиган бўлиб қолгани учун (улардан) ҳеч нарса қолмади, бу найдагилар хазиналардан биринга ташлаб қўйиладиган ҳолда ётарди. Уларни сотиб юборишга зарурат пайдо бўлди. (Хазинадан) олиб чиқиб сотиб юборишди. Ҳар бир найдагининг баҳоси икки динордан бўлиб, умумий ҳисоб ўттиз олти минг динорга етди. Гилам-палослар (сақланадиган) хазинадаги нарсалар баҳосининг ҳисоби йўқ эди: катта ва ўртача арман гиламларидан ўн саккиз мингта гилам (бўлган). Айтишларича, буларнинг ҳаммасини сотиб, ўғирлатиб ва ишлатиб юборишган, ал-Муқтадир ҳукмронлигининг охириги вақтларига келиб йиғилишда ўтириш учун улардан қолганини сўрашганда, ҳеч нарса топилмаган экан.

(Меҳмонга) даъват этишлардан иккитаси борки, мурувват ва шуҳратда буларга тенг келадиган учинчиси бўлмаган, Ал-Маъмун Бўрон⁵⁶ билан гўшангага кирган (кечаси) унинг отаси ал-Ҳасан ибн Саҳлнинг

даъват этиши то Бараквозонинг⁵⁷ даъват этиши юзага келгунча ислом (олами)да даъват этишда биринчи даъвогар бўлиб келди. Одамлар унинг даъвати (Бараквозоникига) ўхшаш бўлган, деганлар. Айтишганидек, Бараквозонинг даъват этиши исломда ҳақиқий даъват этишдир. Агар ал-Маъмуннинг (қайлиги) Бўрон билан гўшапгага кириш вақтидаги ривоятлар келтирилмаганда, (Бараквозоникига) ўхшаш даъват ундан аввал ҳам, кейин ҳам бўлмаган бўларди.

Ал-Ҳасан ибн Саҳл даъватининг шухрати ва миқёсининг катталиги шундай бўлган эди. Маъмун Фам ус-Силҳда⁵⁸ яшади. Унинг ҳамма қўмондони ва асҳобларига қирқ кунгача зиёфат берилди. Қиммат туриши ва тўқни-сочинлиги жиҳатидан мисли кўрилмаган тўй-томошалар қилинди. Ал-Мубаррад ҳикоя қилиб, деган: «Ал-Ҳасан ибн Ражонинг (шундай) деганини эшитгандим: ал-Маъмуннинг тахтда турган кунларида ал-Ҳасан ибн Саҳл ихтиёрида ўттиз олти минг денгизчи сузиб юрардик. Бир кун ўтинимиз тугаб қолди. Мойга ботирилган бордонларни қозонлар тагига ёқдик. Келиннинг гўшапгага кириш кечаси Бўронни ал-Маъмун ҳузурига юзини очиб киритилганда, унинг учун зарбофт пояндозларни ёзишди ва жавоҳирлар билан зийнатланган кажавани келтириб қўйишди, унда йирик марваридлар бор эди. Келган хотинларга улар орасида (ар-Рашиднинг хотини) Зубайда ва қизи Ҳамдуна⁵⁹ ҳам бор эди, жавоҳирларни сочиб юборишди. Ҳозир бўлганлар дурлардан бошқа ҳеч нарсага қўл теккизмади, шунда ал-Маъмун деди: «Абу Муҳаммадни⁶⁰ мушарраф қилиб, (Бўронга) ҳурмат кўрсатинглар». Улардан ҳар бири қўлини узатиб, биттадан дурни олди. Қолган дурлар зарбофт налослар устида ялтираб турарди. Ал-Маъмун деди (Тангри) ал-Ҳасан ибн Хонийни⁶¹ қатл этсин, у (қуйидагини) айтганда, худди шу (воқеа)ни кўриб турган:

(Унинг) кичик ва йирик қўзиқоринлари олтин билан зийнатланган ер сатҳидаги марварид тошчаларига ўхшайди.

Бу йиғилишда шамдон бўлиб, унинг ичида икки юз ратл⁶² анбар (бор эди). Ал-Маъмун унинг тутунидан қичқириб юборди, чунки шам нуридан қандайдир бир тимсоҳ пайдо бўлганди. (Ал-Маъмун) ҳозир бўлган ўша кеча кундуздай ёруғ бўлганди. Қўмондонларни даъват этиш пайти келганда, уларга ер-мулклар номи

ёзилган васиқалар сөчиб юборилди. Кимнинг қўлига ер-мулк васиқаси тушган бўлса, ал-Ҳасан (шу ер) уники бўлди деб (одамларни) гувоҳ қилди. Айтишларича, шу давват этишда у тўрт миллион динор сарфлаган экан. Ал-Маъмуи унга мадад қилмоқчи бўлиб, бир миллион динор беришни амр қилибди ва унга (Фам-ус)-Силхни ажратиб берибди. Ортиқча тантана қилиб юборгани, ўзини тойдиргани ва ҳаддан зиёд (харажатларни) ўз зиммасига олгани учун (ал-Маъмуи) уни койинган экан, (ал-Ҳасан) унга дебди: «Эй муминлар амири, бу нарсалар (менинг отам) Саҳлнинг мол-мулкидан деб ўйладингми? Тангри номи билан оит ичманки, булар фақат сенинг мол-мулкингдир, (улар) сенга қайтиб борди. Тангри сени жамки халқига фазилатли қилгани каби, (халифалик) кунларинг ва никоҳингни ҳам фазилатли қилсин деган умиддаман».

Иккинчи (давват этиш) га келсак, бу ал-Мутаваккил ўғли ал-Мўътазнинг хатна (тўйи) маросимини утказганда Бараквозога тегишли бўлганди. Бунинг қиссаларидан: қўмондонлар ва ақобирлар зиёфатдан фориг бўлишгандан кейин, (Бараквозо) ўтирибди, унинг олдида жавоҳирлар билан безатилган олтин марофиъни¹³ келтириб қўйишибди. Унинг тепасида анбар, паад ва мушкнинг ҳар хил қорилган (навъларидан) бор экан. Узундан-узул гиламларини ёзиб юборишибди, қўмондонлар, дўстлар ва мартабали кишилар ўтқазилибди. Уларнинг олдида жавҳарнинг турли навлари билан безатилган олтин идишларини келтириб қўйишибди. Тузалган икки дастурхон орасида бўни жойлари бўлиб, дастурхончилар тери билан ўралган, ярмигача дирҳам ва динорларга тўлдирилган кажаваларни олиб келиб, (динор-дирҳамларни) бўш жойга тўкишибди, ҳатто улар олтин идишлардан ҳам баланд бўлиб кетибди. Ҳозир бўлганлар ичишга таклиф қилинибди ва ҳар бир ичган киши ўша динорлардан қўлига сиққанича уч ҳовучдан олсин деб амр қилинибди. Агар (динор тўкилган) жой енгиллаб қолса, ўз ҳолига келсин деб, кажаваларда яна тўкиб қўйишар экан. Гуломлар мажлис охиригача туришибди ва «Мўминлар амири сизларга ким нимани хоҳласа, шуни олсин даяпти», деб қичқаришибди. Одамлар молларга қўл чўзиб, (хоҳлаган нарсаларини) олаверибдилар. Кишилар олган нарсаларини кўтаролмай ташқарига чиқишибди ва уни хизматкорларига топшириб, ўзлари яна жойларига қайтиб келиб ўтиришибди. Маросим тугаганда, одамларга чопон кийдирибди.

лар. Шундай қилиб, мингта уловда олтин ва кумунларни олиб кетишибди ва минг нафар қул озод этилибди.

Чўри фарзандлари. Ал-Жоҳиз айтган эди: «Мадинада ҳам, Ҳижозда ҳам, Ироқда ҳам, ҳатто бутун ер юзида тенги бўлмаган ал-Қосим ибн Муҳаммад ибн Абу Бакр, Солим ибн Абдуллоҳ ибн Умар, Али ибн ал-Ҳусайн ибн Алилар ўйнашларининг фарзандлари бўлганларини кўргандан кейин ҳам одамлар ўйнаш тутишдан тийилмадилар». Муовния шундай дер эди: «Агар Язид учун мусулмонлар гарданида (нтоат этишига) қасам бўлмаганда, бу қасамни ал-Қосим билан Муҳаммаддан (бирини танлаш учун) маслаҳатга қўйган бўлардим. Зоҳидлик, баён ва соддаликда Марвон авлодларининг йиғитлари орасида Абдулмалик ибн Умар ибн Абдулазизга ўхшаши бўлмаган, лекин у ҳам чўри фарзанди эди. Марвон авлодлари орасида Муслима ибн Абдулмаликдан кўра шижоаглироғи, одоблироғи, мулойимроғи, фатҳларда энг кўп одам тўплаб, энг кўп қатнашгани ва фикрлашида энг ишончлиси бўлмаган, у ҳам чўри фарзанди эди. Исмоил ибн Иброҳим⁶⁴ — ҳар иккисига салом, Ҳожарнинг ўгли экани, у эса чўри бўлгани сенга кифоя қилса керак. Ҳусайний имомларидан тўрттаси чўри фарзандлари бўлган, улар Али ибн Ҳусайн, Мусо ибн Жаъфар⁶⁵, Али ибн Мусо⁶⁶ ва Муҳаммад ибн Али ибн Мусодир. Сунийлар ва мусулмонлар жамоаларининг халифалари бўлмиш ўша шийъалар халифалари ва аббосийларнинг ҳам кўпчилиги чўри фарзандлари бўлган. Ушбу китоб муаллифи айтади: «Аббосийлардан озод (хотин)лар фарзанди бўлганлари фақат ас-Саффоҳ, унинг онаси Райта бинт ал-Ҳорис ибн Каъбдир; ал-Маҳдий, унинг онаси Умм Мусо бинт Мансур ибн Абдуллоҳдир, ал-Амин, унинг онаси Зубайда бинт Жаъфар ибн Абу Жаъфардир. Қолганларига келсак, улар: ал-Мансурнинг онаси чўри бўлиб, номи Салома; Мусо ва Ҳоруларнинг онаси (чўри) бўлиб, номи ал-Хайзурон; ал-Маъмуннинг онаси Марожил деган чўри, ал-Муътасимнинг онаси Мориди деган чўри, ал-Восиқнинг онаси Қаротис деган чўри, ал-Мутаваккилниг онаси Жужоъ деган чўри, ал-Муътасирнинг⁶⁷ онаси Хубайша деган чўри, ал-Муътазнинг онаси Қабихо деган чўри, ал-Мустаъиннинг онаси Махориқ деган чўри, ал-Муқтадийнинг онаси Фарда деган чўри, ал-Муътамиднинг онаси Қайнон деган чўри, ал-Муътазиднинг онаси Зирор деган чўри, ал-Муътафийнинг

онаси Жинжак деган чўри, ал-Муқтадирнинг онаси Шагаб деган чўри, ал-Қоҳирнинг онаси Қайна деган чўри, ар-Розийнинг⁶⁸ онаси Залум деган чўри, ал-Муттақийнинг онаси Зухра деган чўри, ал-Мустақфийнинг онаси Амлахунос деган чўри, ал-Мутеънинг⁶⁹ онаси Мушғила деган чўри, ат-Тонънинг⁷⁰ онаси Ҳазор деган чўри, ал-Қодирнинг⁷¹ онаси Димна деган чўри бўлган.

Машҳур кишиларнинг ҳунарлари. Абу Талиб атирфурушлик қилган, Абу Бакр баззоз бўлган, Усмои, Талха ва Абдурраҳмон ибн Авфлар ҳам худди шундай бўлган. Саъд ибн Абу Ваққос (ёйга) ўқ тайёрлаб (сотган), ал-Аввом Абу-з-Зубайр ўликни мўмиёловчи бўлган, аз-Зубайр қассоб бўлган, Амр ибн ал-Ос ва Омир ибн Куризлар ҳам шундай бўлишган. Ал-Валид ибн ал-Валид ибн ал-Муғира темирчи бўлган, Абу Жаҳлнинг биродари ал-Ос ибн Ҳишом ҳам шундай бўлган. Уқба ибн Абу Муъайт шаробфурушлик қилган, Абу Суфён зайтуи ва терифуруш бўлган, Саъднинг биродари Утба ибн Абу Ваққос дурадгор бўлган, Умайя ибн Халаф сопол идиш сотган, Абдуллоҳ ибн Жудъон қул савдоси билан шуғулланган, унинг чўрилари бўлиб, уларга зино қилишга руҳсат бераркан ва (Абдуллоҳ) уларнинг болаларини сотаркан. Ал-Ос Ибн Воил от ва туятарни даволаган, ан-Наср ибн ал-Ҳорис ибн Камада уд чалиб, ашула айтарди. Марвоннинг отаси ал-Ҳаким ибн Абул-Ос ҳам шундай қиларкан. Ал-Мадоний⁷² (шундай) деган: «Язид ибн ал-Муҳаллаб⁷³ Марвдаги ўзининг ҳовлисида боғ қилибди. Қутайба ҳукмрон бўлгач, уни туясига жой қилиб қўйибди. Марв бошлиғи унга: «Бу ер Язиднинг боғи эди, сен эса туянгга жой қилдинг», — деган экан. Қутайба жавоб берибди: «Отам туякаш эди, Язиднинг отаси эса боғбои бўлганди». Муҳаммад ибн Сирии баззоз бўлган, Мужаммиъ аз-Зоҳид туқувчи бўлган. Айюб ас-Сахтиённий сахтиён тери билан савдо қилган ва унга нисбат берилиб, (ас-Сахтиённий аталган). Саъид ибн ал-Мусайябнинг⁷⁴ отаси ал-Мусайяб зайтуи ёғи сотувчи бўлган, Абу Ҳанифа⁷⁵ ипакли газламалар билан савдо қилган, Молик ибн Динор варроқ⁷⁶ бўлиб, Қуръон (нусхаларини) кўчирган. Восил ибн Ато калава ип сотувчи бўлган. Айтишларича, у чочвондаги хотинларнинг ишини ўрганши мақсадда ип йигирувчилар орасида ўзига ажратилган жойда ўтираркан ва уларга (маош) белгилар экан. Айтишларича, Абу Салма ал-Халлол⁷⁷ Куфада сиркафурушлар орасида ўтираркан, шунинг учун ал-Халлол деб аталган.

**ҒАРОИИБ АҲВОЛЛАР, АЖОИИБ ДАВРЛАР ВА
БИР ВАҚТДА СОДИР БЎЛМИШ НОДИР ВОҚЕАЛАР
БАЕНИ**

Собур Зу-л-Актофдан¹ бошқа онаси қорнида тахт сўраган подшоҳ маълум эмас. Унинг отаси Хурмузда ҳалок булганда ўрнига ўтқазиниш учун фарзанди бўлмаган экан. Бу унинг вазир ва қумондонларини қийин аҳволга солиб қўйибди. Кейин улар унинг хотинларига мурожаат қилишибди. Улардан бири ҳомиладор экани маълум бўлибди ва бу ҳақда (вазирларга) хабар қилишибди. Тожини ана шу хотин қорнига қўйибдилар ва қорнида ниманки булса, улар устидан подшоҳлик қилибди. Шу алфозда кутишда давом этибдилар, токи бир ўғил туғилди ва уни Собур Зу-л-Актоф деб атадилар, унинг қиссаси (тарихда) машҳурдир.

Ислом (дунёси)да қирқ йил тахт сўраган подшоҳ. Ислом (дунёси) даги йирик подшоҳлардан Муовнидан бошқа қирқ йил тахтда ўтирган подшоҳ маълум эмас. У йиғирма йил амир ва йиғирма йил халифа бўлган. Айтишларинча, Наср ибн Аҳмаднинг каттаси Бухоро ва Мовароуннаҳрнинг бошқа (ерларида) қирқ йил ҳукмронлик қилган. Наср ибн Аҳмад ибн Исмонл Хуросон ва Мовароуннаҳрда ўттиз икки йил ҳокимлик қилган. Менга етказишларинча, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ироқнинг² Хоразмдаги ҳокимлик қилган йиллари эллик йилга чўзилган экан.

Чопар отига минган халифа. Ал-Ҳодийдан бошқа чопар отига минган халифа маълум эмас. У Журжонда яшириниб ётган экан. Ал-Маҳдий Мосабазонда³ ўлгандан кейин, ар-Рашид унга (бунинг) хабари ва унга қасамёд қилинганини ёзибди ҳамда элчи билан бирга муҳр, утқир қилч ва чопон жўнатибди. У Журжонга саккиз кунда етиб боргандан кейин, Мусо (ал-Ҳодий) чопар отига мишиб, ал-Маҳдий вафотидан ўн уч кун ўтгач, Бағдодга келибди, Салм ибн Амр⁴ (шундай) деганди:

Ҳошим фарзандларининг энг яхшисига Таиғрининг халифалиги келганда, у Журжонда (эди).

У замин бўйлаб шониб йўлга тушди ва ерини худди Сулаймон шамолдаги каби тезлик билан (ўзидан) узоқлаштирди.

Мана бу (югуриб бориш) шамолга топширилган эди, у (халифа) эса тез юрувчи хачирга штоатгуй булди.

Амакиси, отасининг амакиси ва бувасининг амакиси табриклаган халифа Ҳорун ар-Рашид (бўлиб), амакиси Сулаймон ибн ал-Мансур, кейин отаси ал-Маҳдийнинг амакиси ал-Аббос ибн Муҳаммад, кейин буваси Абу Жаъфар ал-Мансурнинг амакиси, Абдуссамад ибн Алилар табриклаган.

Уз хонадоннда ҳаммаси халифа бўлган етти киши табриклаган халифа ал-Мутаваккилдир. Уни Муҳаммад ибн ал-Восиқ, Аҳмад ибн ал-Муътасим, Мусо ибн ал-Маъмуи, Абдуллоҳ ибн ал-Амин, Абу Аҳмад ибн ар-Рашид, ал-Аббос ибн ал-Ҳодий ва Мансур ибн ал-Маҳдийлао табриклаганлар.

Халифанинг қўлини ўпган, кейин шу халифа унинг қўлини ўпган халифа ал-Муътасим биллоҳдир. Иброҳим ибн ал-Маҳдийнинг⁵ халифалиги даврида (ал-Муътасим) унинг ҳузурига келиб, (отидан) тушди ва қўлини ўпди. Сўнг (ал-Маҳдийнинг) ўғли Ҳорун унга яқинлашиб қўлини ўпди ва деди: «Эй муминлар амири, сизнинг қўлингизман, (бу) меннинг ўғлим». (Ал-Маҳдий) унга ўн минг дирҳам (бериб юборишга) амр қилди. Кенни ал-Муътасим халифаликка тайинланганда (бобоси) Иброҳим унинг олдига келиб отдан тушди ва ўша жойнинг худди ўзида унинг қўлини ўпиб, деди: «Эй муминлар амири, (мана бу) Ҳиббатуллоҳ меннинг ўғлим». Ўғлини яқинлаштирди, у (халифанинг) қўлини ўпди. Ал-Муътасим унга ўн минг дирҳам (беришга) амр қилди. Ал-Муътасим бу воқеани Али ибн ал-Жунайдага айтиб берганда у (шундай) дебди: «Эсин, азбаройи Худо, сен нима қилиб қўйдинг, эй муминлар амири!». «Нима бўлди» — дебди (ал-Муътасим). «Иброҳим Ҳорунга ўн минг дирҳам берганда унинг қўлида фақат ягона Бағдод бўлган эди, сенинг қўлингда эса бутун дунё», — дебди Али. «Сен ҳақсан», — дебди (ал-Муътасим) ва Ҳиббатуллоҳга яна ўн минг диноор (бериб юборишни) буюрибди. Ас-Сулий (шундай) деган: «Халифа халифанинг қўлини ўпгани, кейин шу халифанинг қўлини ўша (халифа) нинг ўзи ўпгани ал-Муътасимнинг Иброҳим билан қилган ишидан бошқада маълум эмас». Шунга ўхшаш (воқеани) у айтгани: «Замона ажойиботларидан мен кўрганам ва шоҳиди бўлганим чоршанба кўни эрталаб вазир ал-Қосим ибн

Убайдуллоҳнинг⁶ уйига жўнадим, у қароргоҳида бўлиб, унинг Абу Али ал-Хусайн ва Абу Жаъфар Муҳаммад деган икки ўғли (ташқарига) чиқишган экан. Одамлар улар олдида тургандилар. Ал-Аббос ибн ал-Ҳасан улар иккисига яқинлашиб, қўлларини ўпди. Шу кун и ал-Қосим ўлди ва (ўрнига) Аббос вазир бўлди. Аббоснинг ал-Қосим уйига таъзия (билдириш) учун борганини ва ал-Қосимнинг қўлларини (ал-Аббос) ўпгани, катта ўғли унинг ҳузурига чиққанини ва улар шу кун и кеч-қурун унинг қўлини ўпганини кўргандим».

Беш табақага кўчиб юрган халифа. Иброҳим ибн ал-Маҳдий халифалар авлодлари табақасидан эди, кейин халифа бўлиб қолди, кайин базм қилувчи улфатлар табақасига тушиб қолди, сўнг хонандалар табақасида бўлди, сўнгра ҳошимийлар шайхлари орасида бўлди.

Халифаликдан туширилиб, ҳибсга олиниб, сўнгра яна халифаликка қайтарилган халифа Муҳаммад ал-Аминдир. Ал-Хусайн ибн Али ибн Исо ибн Моҳон уни бир чопонда бошланг ҳолда одамлар олдига олиб чиқди ва кейин уни олиб кетди. Сўнг тахтдан тушириб, ал-Мансур шаҳрининг Хазро (қалъа)сига икки кун қамаб қўйди. Кейин аскарлар ал-Хусайнга қарши ғалаён кўтардилар ва у учинчи кун и қочиб кетди. Абу Жаъфар (ал-Амин)нинг озод қилинган қули Тамим унинг кетидан қувиб, бир жамоа орасида (унинг устидан) ғолиб келди. (Ал-Хусайн) бошини Муҳаммадга олиб келдилар ва Муҳаммадни (ҳибсдан) чиқардилар. У ниҳоятда сувсаган эди, унга чархпалак билан (қудуқдан) олинган обдастадаги сувдан ичиринди, чунки у ўлар ҳолатига келган эди. Бу (воқеа халифаликка) унга қасамёд қилинган уч йилу ўн беш кун ўтгандан кейин бўлганди. Сўнгра уни ўз ўрнига қайтариб олиб келинди. Бир йилу олти ойгача жанг ва қамал этиш тўхтамади, оқибат у билан ниманки бўлган бўлса, бўлиб ўтди. Ал-Муқтадир бошига ҳам мусибат тушиб, ундан ал-Амин қиссасининг худди ўзига ўхшаш халос этилган эди. Бу шундай бўлганди: қўмондонлар ва зодагонлар вазир ал-Аббос ибн ал-Ҳасанни қатл этиш учун тил бириктиришди ва ал-Муқтадирни биринчи марта халифаликдан тушириб, Ибн ал-Муътазга қасамёд қилишди ҳамда унинг буйруқларини қувватлашди. Лекин эртаси кун и бўлишни билан Ибн ал-Муътаз ниши бекор бўлди ва ҳокимият адолат юзасидан ал-Муқтадирга қайтди.

Халифалик муддати бир кундан ортиқроқ бўлган

книги Ибн ал-Муътаззидир. Ал-Муқтадир туширилгандан кейин унга қасамёд қилишди. Эртасига Ибн ал-Муътазз халифалик қасрига кўчиш тараддудида турганда, фалак гардиши унинг бошига мусибат солди, ал-Муқтадир ғуломлари омманинг ёрдамида унга қарши жанг қилиб, Ибн ал-Муътазз соҳибларини қочнишга мажбур этдилар ва улар тумтарақай бўлдилар. Ибн ал-Муътаззнинг иши заифлашиб, ўзи қочди ва (қавмидан) узоқлашди, сўнг унинг устидан ғалаба қозондилар ва унинг номи ўчди. (Юқорида) зикр қилинганидек, ал-Муқтадир иши яна ўз ўрнига тушди.

Бутун ишлари ва аҳволининг ҳаммаси саккиз-саккиз бўлган халифа ал-Муътасим биллоҳдир. У «саккиз каралик» аталарди, чунки буюк Тангри унинг барча ишида саккиз рақами бўлишини ҳукм қилган эди. Бу шундай: у ал-Аббос ибн Абдулмутталибнинг саккизинчи авлоди (ўғли), яъни ал-Муътасим ибн ар-Рашид ибн ал-Маҳдий ибн ал-Мансур ибн Муҳаммад ибн Али Абдуллоҳ ибн ал-Аббос. У Аббосий халифаларнинг саккизинчиси, (яъни) ас-Саффоҳ уларнинг биринчиси, ал-Мансур — иккинчиси, ал-Маҳдий — учинчиси, ал-Ҳодий — тўртинчиси, ар-Рашид — бешинчиси, ал-Амин — олтинчиси, ал-Маъмун — еттинчиси, ал-Муътасим эса саккизинчиси эди. У бир юзу етмиш саккизинчи йил туғилган ва қирқ саккиз йил умр кўрган. У ар-Рашиднинг саккизинчи ўғли бўлган ва саккиз йил саккиз ой саккиз кун подшоҳлик қилган. Ўздан кайин саккизта ўғил ва саккизта қиз қолдирган, саккиз миллион динор ва йигирма саккиз миллион дирҳам пул қолдирган. Саккиз минг ғулом ва ўн саккиз минг от-улов қолган. Саккиз марта (юртларни) фатҳ этган ва рабъ ал-аввал оиндан саккиз кун қолганда вафот этган.

Ўнтанинг отаси, ўнтанинг биродари ва ўнтанинг амакиси (бўлган) Марвон ибн ал-Ҳакамдир. Ундан ҳадисираб юргам Муовия унга мактуб ёзади: «Эй Марвон, шохидманки, мен Расулуллоҳдан — унга Тангрининг улуғлаш ва саломи етсин — шундай деётганини эшитдим»: «Ал-Ҳакам ибн Абу-л-Осининг болалари ўттизтага етганда, улар Тангри (йўлида бериладиган) молни ўзлари эгаллаб олишади, Тангри динини бузишади ва Тангри бандаларини қул қилишади». Марвон (унга) ёзибди: «Ваъда (сўз шулки), эй Муовия, мен ўнтанинг отаси, ўнтанинг биродари ва ўнтанинг амакисман, вассалом!» Бунинг тафсили: Марвоннинг ўғиллари:

Абдулмалик, Муовия, Абдулазиз, Башар, Умар, Муҳаммад, Убайдуллоҳ, Абдуллоҳ, Айюб, Довудлардир, унинг биродарлари: Усмон, ал-Ақбар, Усмон ал-Асғар, ал-Ҳорис, Абдурраҳмон, Солиҳ, Иббон, Яҳё, Ҳабиб, Умар ва Авслар (бўлиб), булар ал-Ҳакамнинг ўғилларидир; биродарларининг ўғиллари: Абдулвоҳид, Абдулмалик, Абдулазиз ва Саъидлар, ал-Ҳорис ибн ал-Ҳакамнинг ўғилларидир; Ҳарб, Усмон, Умарлар — Абдурраҳмон ибн ал-Ҳакамнинг ўғилларидир, Юсуф, Сулаймон, Ҳабиблар — Яҳё ибн ал-Ҳакамнинг ўғилларидир.

Ёш бир-бирига жуда яқин келган ота ва бола: Амр ибн ал-Ос билан ўғли Абдуллоҳнинг орасидаги (фарқ) ўн уч йил булган. Бунақаси ҳеч зикр қилинмаган.

Ёш бир-биридан жуда узоқ бўлган ака-ука: Мусо ибн Убайда ҳақидаги ҳадисда ривоят қилинадики, акаси Абдуллоҳ ундан саксон ёш катта бўлган, бунақаси ҳеч зикр қилинмаган.

Ҳар бири ўз биродаридан яқинлиги жиҳатидан ўн йилдан фарқ қилган тўрт ака-укалар: Толиб, Уқайл, Жаъфар ва Али ибн Абу Толиблардир. Толиб Уқайлдан ўн ёш катта, Уқайл Жаъфардан ўн ёш катта, Жаъфар Алдан ўн ёш катта бўлган.

Умрининг мувофиқ келиши. Расулulloҳ — унга Тағриининг узуглаши ва саломни етсин — олтинчи уч йил яшадиган; Абу Бакр — Тағри ундан рози бўлсин — ҳам шунча; Умар — Тағри ундан рози бўлсин — ҳам шунча; Умар Али — Тағри ундан рози бўлсин — ҳам шунча; Абдулмалик ибн Марвон шунча, ал-Мансур ҳам шунча (яшадилар). Ал-Маъмун қирқ саккиз йил яшадиган, ал-Муътазим ҳам шунча, Тоҳир ибн ал-Ҳасайн ҳам шунча, Абдуллоҳ ибн Тоҳир⁷ ҳам шунча, ал-Ҳусайн ибн Тоҳир ҳам шунча. Тоҳир ибн Абдуллоҳ⁸ ҳам шунча, Муҳаммад ибн Тоҳир⁹ ҳам шунча, ал-Муваффақ¹⁰ ҳам шунча, ал-Муътазид ҳам шунча, Абу-с-Сақар ҳам шунча (яшадилар).

Бир йилда туғилиб, бир йилда қатл этилган ва (ҳаммаси) қирқ саккиз ёшда бўлган уч ака-ука ал-Муҳаллаб ибн Абу Суфранинги ўғиллари Язид, Зиё ва Мудринлардир. Улар ал-Ақр (жанги) куни ўлдирилдилар, сўнг улардан каттаси Ҳиндистон заминининг Қандобил (шаҳрида) ўлдирилди. Кейин ал-Муҳаллаб хонадонини йиғирма йил туриб қолди. Уларда фақат ўғилларгина туғилиб, фақат қизларгина ўларди.

Тобинийлардан саккиз табақага мансуб бўлгани Абу-л-Асвад ад-Дуалийдир, унинг неми Золим ибн Амр

Ибн Кнсона (бўлиб), нотиклар, ақллилар, шоирлар, шайхалар, араб тили билимдонлари, наҳшунослар, баҳиллар, фалажлар ва узоқ умр кўрганлардан ҳисобланиб, бунақаси ҳеч маълум эмас.

Пайғамбарнинг — унга Тангрининг улуғлиги ва саломни етиси — аҳволи ўн икки (сапаси)га тўғри келган эди: пайғамбар унга Тангрининг улуғлиги ва саломни етиси — (ойини) ўн иккинчисида туғилган, ўн иккинчисида пайғамбарлик келган, ун иккинчисида ҳижрат қилган ва ўн иккинчисида вафот этган.

Абдулмалик ибн Марвошнинг аҳволи, рамазон ойида тўғри келган. У шундай дерди: «Рамазон ойида туғилганман, рамазон ойида хатна қилинганман, рамазон ойида Қуръонни хатм қилганман, рамазон ойида балоғатга етганман, рамазон ойида ҳукмронликка тайинланганман ва рамазон ойида менга халифалик келди, рамазон ойида ўлиб қолмасам деб қўрқаман». Шазвол (ойи) келиши билан у ўлимини кутиб турарди.

Исломда етмиш беш йил қозилик қилган қози. Бу Шурайх ибн ал-Хорис ал-Қиндийдир. Умар ибн ал-Хаттоб — Тангри ундан рози бўлсин — уни Қуфага қозиликка тайинлаган эди. Шу ерда етмиш беш йил қозилик (лавозим)да қолиб кетди. Узлуксиз қозилик қилиб, фақат уч йилгина қозиликдан бўшатилди, бу Ибн аз-Зубайрнинг фитниси туфайли бўлиб, ал-Ҳажжож уни қозиликдан бўшатиб, кейин афв сўрайдди. У бир юз йигирма йил умр кўрганди.

Исломда ҳар бирининг умуртқа погонасидан юздан бола туғилганлар тўрттадир: Халифа ибн Бу-с-Саъдий, Анас ибн Молик ал-Ансорий — Тангри ундан рози бўлсин, Абдуллоҳ ибн Амир ал-Лайсий, Жаъфар ибн Сулаймон ал-Ҳошимий. Ҳикоя қилишларича, ал-Мутаваккилдан элликдан ортиқ ўғил ва йигирмадан ортиқ қиз фарзанд туғилган экан.

Халифа туғилган ҳамда ўлган ва халифа унда тахтга ўтирган кеча бир юзу етмишинчи йил раби ал-аввал ойининг ўн тўртинчиси¹¹ шаба кечаси бўлиб, шу (кечаси) ал-Маъмун туғилган, ал-Ҳодий ўлган ва ар-Рашид тахтга чиққан, бунақаси ҳақ зикр қилинмаган.

Бир кунда (бутун) бойлиги сочиб юборилган ва дунё (пайдо) бўлгандан бўйи (ҳеч кимнинг) бойлиги бунга ўхшаш сочиб юборилмагани (халифа) ал-Маъмундир. Бир куннинг ўзида биродари ал-Муътасинни ал-Мағрибга¹² ҳоким қилиб тайинлаб, унга беш юз миң динор (бериб юборишини) буюрди; ўгли ал-Аббосни

ас-Суғур ва ал-Авосимга¹³ (ҳоким қилиб), унга бош юз минг динор (беришни) буюрди; Абдуллоҳ ибн Тоҳирини ал-Жабал ва Муҳобит Бобакка¹⁴ (ҳоким қилиб), унга уч юз минг динор (беришни) буюрди. Кейин бошқа қўмондонларга етти юз минг динор (беришни) амр қилди. Умар ибн Нуҳ бу пуллар тоширилгандан кейин (шундай) деган экан: «Бу бойликлар сочиб юборилган биринчи кундир, дунё (пайдо) бўлгандан буён бойлик бундай сочиб юборилмаган».

Ислоом (олами)да ҳар бири бир миллиондан одам ўлдирган турт киши; ал-Ҳажжож, Абу Муслим, Бобак¹⁵ ва ал-Бурқунийлардир¹⁶, булардан бошқа бешинчиси бўлмаган.

Ибратли ажойиботлардан. Ровийларнинг Абдулмалик ибн Умар ал-Лайсийдан далилсиз ривоят қилишларича, у (шундай)д сган экан: Шу қасрда, — дебди у ва Куфадаги салтанат қасрига ишорат қилибди, ал-Ҳусайн ибн Али Абу Толибнинг — Тангри улардан рози бўлсин — бошини Убайдуллоҳ ибн Зиёд олдида қалқон тепасида турганини кўрдим, кейин шу қасрда Убайдуллоҳ ибн Зиёднинг боши ал-Мухтор ибн Абу Убайда олдида қалқон тепасида турганини кўрдим, кейин ал-Мухторининг боши Мусъабнинг олдида қалқон устида турганини кўрдим, сўнг Мусъабнинг боши Абдулмалик ибн Марвон олдида қалқон тепасида турганини кўрдим. Абдулмаликка бу ривоятни ҳикоя қилиб берганда, у бунини ёмон хабарга йўйиб, ўз жойини (бошқа ёққа) кучирди». Шунга ўхшаш (ривоят); Ас-Сулий ҳикоя қилиб, деган эди: «ал-Ҳусайн ибн Яҳё ал-Котиб менга ҳикоя қилиб, (шундай) деган эди: «ал-Муътаза (халифаликка) тайин этилгач, озгина ҳам муддат ўтмай одамлар ҳозир бўлдилар ва ал-Муътазани олиб чиқиб: «Гувоҳ бўлингларки, бу кишини Тангри даъват этганди, унга жавобан кетди. Ўлдирилганлик нишонаси йўқ», — дейишди. Кейин (бир неча) ой ўтди: одамлар ҳозир бўлдилар ва ал-Мустаъинни олиб чиқиб: «Унинг ажали етган эди, унда (ўлдирилганлик) асари йўқ, сизлар гувоҳ бўлинглар», — дейишди. Сўнгра оз муддат ўтмай ал-Маҳдий халифаликка кўтарилди, ал-Муътазани ўлик ҳолда олиб чиқиб- «Гувоҳ бўлингларки, бу ўз ажали билан ўлган», — дедилар, ундан ҳам асар қолмади. Кейин бир йил ҳам ўтмай ал-Муътаמיד халифаликка кўтарилди, ал-Маҳдийни ўлик ҳолда олиб чиқиб: «Гувоҳ бўлинглар, бу жароҳатдан ўлди», — дедилар. Одамлар (халифаларнинг) оз муддат ичида бирин-кетини (ўлдирилишидан) таажжубланган эдилар».

Юқоридагига ўхшаш бошқа (воқеа), ал-Муътасим Айтохни Афшин¹⁷ олдига юбориб, (шундай) дебди: «Унга ант: Эй Тангрининг душмани, қилмишни қилдинг, хунарининг кўрсатдинг, энди Тангрининг сенга хунар курсатишига қандай қарайсан?» Афшин Айтохга дебди: «Эй Абу Мансур, худди шунга ўхшаш мактубни мен Али ибн Хшомга олиб борганимда, у менга деганди: «Эй Абу-л-Ҳасан, шунга ўхшани мактубни мен Ужайф ибн Аббасага олиб борганимда, у айтганди: «Шундай хатни сенга ким олиб келишини кутиб тур». Мен ҳам сенга «Шундай хатни ким олиб келишини кутиб тур» дейман. Озгина кун ўтмай, Айтох ҳибсага олиниб, қатл этилди».

Бир хилда бўлган ажойиб нарсалардан яна бири. Бармакийлар¹⁸ карамли, машҳур ва (тарихга) ёзилган кишилар эдилар. Ал-Фурот хонадонини¹⁹ ҳам улар замонида шунга ўхшаш (мартаба)ларга мансуб эди. Қазо шундай бўлдики, ар-Рашид халифалигининг ўн еттинчи йили²⁰ бармакийларни (вазирликдан) четлатиб, азоблади, ал-Муқтадир ҳам халифалигининг ўн еттинчи йили²¹ ал-Фурот хонадонини ҳалокатли мусибатларга гирифтор қилганди.

Бошқа (ривоят). Ал-Восиқнинг қасали оғирлашганда, Айтох у ўлган ёки ўлмаганини кўриш учун (олдига) кирибди. Унга яқинлашганда, ал-Восиқ кўз қирраси билан Айтохга тикилибди. У орқага тисарилиб, шамшири устига йиқилиб тушибди, чунки ал-Восиқнинг қаранидан у қаттиқ кўрқиб кетган экан. Бир соат ҳам ўтмай ал-Восиқ жон берибди. Ювиш учун (уни) уйининг бир четига қўйишибди. Қаламуш келиб, унинг Айтохга қараган кўзини еб қўйибди.

Шунга ўхшаш бошқа (воқеа). Марвон ибн Муҳаммаднинг бошини Абдуллоҳ ибн Алига олиб келишганда, уни бир чеккага қўйишни буюрибди. Мушук келибди-да, унинг тилини суғуриб олиб, чайнай бошлабди. Абдуллоҳ ибн Али ёки кимдир бошқа (киши) дебди: «Замона бизга Марвоннинг тилини мушук оғзида бўлишидан бошқа бирор ажойиботини кўрсатганда, бизни қаноатлантирган бўларди. Марвон ал-Ҳиро²² атрофида етмиш минг араб (лашкари)ни тайёрлаб қўйгандан сўнг (шундай) деганди: «Агар (умр) муддати тугаган бўлса, ҳеч қандай қурол-яроғ фойда бермайди».

Бошқаси. Убайдуллоҳ ибн Зиёд — Тангри уни лаънатласин, ал-Ҳусайн ибн Алини — Тангри ундан рози бўлсин, муҳаррамнинг ўнинчисида қатл этган эди²³. Ке-

ласи йил муҳаррамнинг ўнинчисида Таггри унинг ўзини қатл этди.

Бошқаси. Халифаларнинг ҳалокатли ўлимлари ҳақида: Аҳмад ибн Абу Довуд (шундай) деган: «Халифалар ўлимдан ҳалокатлироқ ўлимни ҳеч кўрмаганман. Ал-Маъмун, ал-Муътасим ва ал-Восиқларнинг жағини қўлим билан боғлаганман, улардан ҳеч қайсисида шу пайт бир парча латта тайёрлаб қўйилмаган экан. Устимда бўлган олди очиқ чопонимга ишончим бўлгач, уни йиртиб ўша билан (боғладим)».

Шунга ўхшаш (воқеа). Юз миллион динор эгаси ал-Муктафий биллоҳ ўлганда, ўлиги бир кун қолиб кетди. Одамлар унга парво қилмай, биродари ал-Муқтадир иши билан машғул бўлдилар. Қийинлар хазинасининг соҳиби унинг (жасади) олдидан ўтиб қолди. Унинг устига зарбофт чопон ёпиб қўйилган эди. (Хазиначи) чопонни олиб: «Бу менга тегишли нарса эди ва (бошқага) ўтиб кетса, мендан талаб қилинишидан қўрқаман»,— деди. Шу пайт (халифанинг) хизматкорларидан бири ўтиб қолди, унинг яланғоч ётганини кўргач, йиғлаб юборди ва бошидаги рўмолини устига ёпиб қўйди. (Халифа жасади) ювиладиган ва кафанланган уйга олиб ўтилганда, (исриқ) тутатини учун исриқдон топилмади. Бир бўлак надди²⁴ унинг ишбошини ўз уйдан олиб келибди ва чўриларга қизил сопол идишлардан биттасини олиб келишни буюрибди. (надди) шунга солиб, уйга тутатишибди. Ваҳоланки, (ал-Муктафий) халифалиги даврида минглаб олтин исриқдонлар бўлган эди.

Халифаларнинг ҳар бир олтинчиси халифаликдан туширилгани ҳақидаги аjoyиботлардан. Ал-Сулий (шундай) деган: «Исломининг аввалидан бошлаб дин ишига бошлиқ бўлганларнинг ҳар бир олтинчиси шубҳасиз (тахтдан) туширилгани маълум. Иш жанобимиз, асил одам фарзанди, ер юзида юрганларнинг энг яхшиси ва пайғамбарларнинг охиригиси Муҳаммадга — унга Таггрининг улуғлаши ва саломи етсин — топирилган эди. Ундан кейин Абу Бакр — Таггри ундан рози бўлсин — кўтарилди; кейин Умар — Таггри ундан рози бўлсин; кейин Усмон — Таггри ундан рози бўлсин, кейин Али — Таггри ундан рози бўлсин, сўнгра Ҳасан ибн Али (халифа бўлди) ва бу тахтдан туширилди. Улардан кейин Муовия ибн Абу Суфён (халифа) бўлганди, кейин Язид ибн Муовия, кейин Муовия ибн Язид²⁵, кейин Марвон ал-Ҳаким, кейин Абдулмалик ибн Марвон, кейин Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр (бўлиб), тахтдан туширилди ва

қатл этилди. Булардан сўнг ал-Валид ибн Абдулмалик, кейин Сулаймон (ибн Абдулмалик), кейин Умар ибн Абдулазиз, кейин Язид ибн Абдулмалик, кейин Ҳишом (ибн Абдулмалик), кейин ал-Валид (ибн Язид бўлиб), тахтдан туширилди ва қатл этилди. Шундан сўнг умавийлар подшоҳлари ададини олтинчиси билан тугатадиган киши бўлмади ва аббосийлар ҳукмронлиги бошланди. Уларнинг биринчиси ас-Саффоҳ эди, кейин ал-Мансур, кейин ал-Маҳдий, кейин ал-Ҳодий, кейин ар-Рашид, кейин ал-Амин, ва бу (уларнинг) олтинчиси бўлиб, тахтдан туширилиб, қатл этилди. Сўнгра ал-Маъмуи тахтга ўтирди, кейин ал-Муътасим, кейин ал-Восиқ, кейин ал-Мутаваккил, кейин ал-Мунтасир, кейин ал-Мустаъин ва бу олтинчи бўлиб, тахтдан туширилиб, қатл этилди. Сўнгра ал-Муътаз тахтга чиқди, кейин ал-Муҳтадий, кейин ал-Муътамид, кейин ал-Муътазид, кейин ал-Муктафий, кейин ал-Муқтадир, (бўлиб), бир марта Ибн ал-Муътаз фитнаси билан тахтдан туширилди, сўнг яна қайтди, кейин қатл этилди». Ушбу китоб муаллифи дейди: кейин ал-Қоҳир тахт сўради, кейин ар-Розий, кейин ал-Муттақий, кейин ал-Мустақфий, кейин ал-Мутий, кейин ат-Тонъ (бўлиб), тахтдан туширилди. Мана булар бир-бирига тўғри келишининг ажойиботларидандир.

Бошқаси. Убайдуллоҳ ибн Абдуллоҳ ибн Тоқир айтган эди: «Дунё ажойиботларидан: ал-Муътазид қарматийлар билан жанг қилиш учун ўн минг (аскар)га бош қилиб, ал-Аббос ибн Амр ал-Ганавийнинг юборган экан. Қарматийлар Ҳажарда²⁶ уларни ўраб олибди, фақат битта ал-Аббосгина қутулиб қолиб, бошиқалари ўлдирлибди. Амр ибн ал-Лайс²⁷ Исмоил ибн Аҳмад билан жанг қилиш учун эллик минг (аскар) билан юриш қилганда, унинг бир ўзи қўлга олиниб, бошиқалар қутулиб қолган экан».

Тўққизта ҳукмдорнинг икки йил муддат ичида, яъни уч юзу саксон етти ва уч юзу саксон саккизинчи йиллари²⁸ мутаносиб равишда ҳалок бўлгани ҳақидаги ажойибот. Булар ҳақида ушбу китоб муаллифи шундай деган:²⁹

Асримиз подшоҳлари тахтда турганларидан буён жарчи уларни ўлим ва қатлга чорлаганини кўрганми-сан?

Ҳалокат қўли Нуҳ ибн Мансурни³⁰ кўкрак қафаси ичига олган ҳасратларга гирифтор қилди.

Қандай бахтсизликки, Сараҳс³¹ жанги кунини у Ман-

сур³² мулкини парчалаб ташлади ва у ҳалок бўлди.
(Ҳалокат қўли) унинг ёқасини чок этди, у асир ва кўр бўлиб қолди, (унинг) яқинлари ундан четлашди.

Миср ҳокими ўз йўлига жўнади, Жибол³³ ҳукмронини эса қиличлар мағлубиятга учратди.

Журжония ҳокими надомат чекапти, ўлим кўзи унга тикилиб, кузатиб турибди.

Улар май косаларини биргалашиб кўтаришди, сўнг эса ажал косаларини бирга ичишди, қонлар оқиб турарди.

Хоразмшоҳ ноз-неъматларининг юзи ёмонлашди ва ёмонликнинг қовоғи солиқ куни унга дуч келди.

То ҳалокатлар олиб кетгунча, Абу Али (ибн Сим-жур) ҳам ер юзини оёқости қилиб юрган эди.

Ёмонликнинг мустаҳкам тишлари у билан курашди ва ов вақтида овчининг чап томонидан кўринадиган шум қуш унга кўринди.

Бустнинг мана бу ҳокими чангаллари Шарқ ва Фарбни фатҳ этган бир қуш эди.

Тақдир зарбасининг кўкраги уни тиз чўктирди ва ундан қутулолмади. Тақдир қуши чап келувчидир.

Сузувчи отлар селга ўхшарди, озод юрувчи филлар тоғларга ўхшарди.

Аскарлар майда тошлар ададидан ҳам кўп эди, у (тош)лар билан (ўша ернинг) текис ва нотекисликлари тўларди.

Ужар бувайҳийлар давлати бахтсизликнинг ёмон одатларига грифтор бўлди.

Жузжон³⁴ ҳокими ҳаёт кўприкларидан ўтиб кетган эди, ҳалок этувчи ўлим уни ҳам тугатди.

Бичилган Фоиқнинг³⁵ умри ҳам бичилди, шундай бўлдики, йиғловчи (ҳеч) ерда унга кўз ёши тўккани ҳам йўқ.

Икки йил давомида улар ўтиб кетдилар, ваҳший қушлар учиб келганда, уларни бургут сақлаб турганди.

Уларда сенга фойдали ибрат йўқ, ҳа, ибрат йўли ана шундай нурлидир.

**МАМЛАКАТЛАРНИНГ (УЗИГА) ХОС
ХУСУСИЯТЛАРИДАН НАМУНАЛАР, УЛАРНИНГ
ГУЗАЛЛИГИ ВА ҚАМЧИЛИКЛАРИ ҲАҚИДА**

Зикр қилишларича, Макка — Тангри уни (офатлардан) сақласин — буюк Тангрининг муқаддас жойидир, унинг халқи буюк Тангри халқидир, уни зиёрат қилувчилар Тангрини зиёрат қилувчилардир. У ерда буюк Тангри (уйи) Байтуллоҳ (жойлашган), Тангри уни одамлар учун тўпланиш ва омонлик жойи қилди. У ал-Халилнинг¹ турган ўрни, қурбонлиқ жойи ва одамлар саййиди, пайғамбарларнинг охиргиси Муҳаммад — унга Тангрининг улуғлаши ва саломи етсин — таваллуд бўлган еридир.

Ҳарамнинг² хусусиятларидан (бири), у экин битмайдиган ва дарахт (ўсмайдиган) саҳро, лекин у ерда жамики мевалар мавжуд. Унинг хислатларидан (бири) шуки, бўри кийикни йўлдан тойдириб, қувади ва овлайди, лекин ал-Ҳарамга кириши билан уни қўйиб юборади. Унинг хислатларидан: Қаъбага кабутар фақат касал бўлсагина қўнади. Кимки синаб кўрса, бу унга маълум бўлади ва кабутар ҳоли ҳам маълум бўлади, у соғломлик вақтида Қаъбага ҳеч бир қўнмайди. Унинг хислатларидан: агар Қаъба (тепасига) қушлар яқинлашса, икки қисмга бўлиниб кетиб, унинг тепасидан учиб ўтмайди. Унинг хусусиятларидан: илгари кўрмаган киши уни кўрса, ё кулади, ёки йиғлайди. Унинг (хусусиятларидан): агар Ироқ томондаги эшигига ёмғир тегса, шу йили Ироқда ҳосилдорлик бўлади; агар ёмғир Шом томондаги эшигига тегса, шу йили Шомда ҳосилдорлик бўлади; агар Байтнинг ҳамма томонига баробар (ёмғир тегса), шу йили ҳамма мамлакатларда ҳосилдорлик бўлади. Байтни ҳаж қилган даврлардан бери қанча тошлар отилишига қарамай, у ер ҳозир ҳам бир текисда (турибди), муъжизот бўлмаганда, селлар оқизиб, одамлар олиб кетишидан қатъий назар, бу (тошлар) бир тоққа айланиб кетган бўларди. У (ерликлар) одатларидан: қуллардан ким Қаъбанинг устига чиқса, у озод бўлиб, Қаъба тепасидагига қулдор эгалик қилолмайди. Унинг шуҳратлари билан қулликнинг таҳқирланиши бир-бирига қовушмайди. Маккада шундай солиҳ кишилар борки, ҳурмат юзасидан ҳеч қачон Қаъбага кирмаганлар.

Унинг фазилатларини тўла қамраб олишга ким даъво қила олиши мумкин?

МАДИНАНИНГ ЗИКРИ. У пайғамбарнинг — унга Тангрининг улуғлаши ва саломи етсин — муқаддас ери, ҳижрат қилган жойи ва оромгоҳи. Унинг гўзаллиги заминининг хушбўйлиги, тупроғининг ёқимлилиги ва ҳавосининг сариилигидадир. Унинг кўчаларида ва деворларидаги мавжуд хушбўйлик у муқаддас қилинган пайтидаги мўъжизадан далилдир. Ёқимли шамоллар туфайли унда атр, буғ ва назуҳлар⁴ (мавжудки), бошқа мамлакатларда топилмайди. Атр энг фахрли, буғ энг қийматли бўлиб, кўпчилик шаҳарларда атр (топиш) амр-маҳол бўлса ҳам, (Мадинанинг) ёқимли ҳиди Аҳвоз ва Антокия⁵ шакарқамиши (ҳиди) каби тарқалиб туради. Мадинада кичкина қора қизчалар бошларига хурмодан ва назуҳлардан баъзи нарсалар қилиб оладилар. Бу (хушбўй) нарсалар (у ерда) кадрензлиги учун (Мадина) аҳлига ҳеч қийматлиги йўқ. Бу (усимлик) да шундай бир шароб ва ёқимли ҳидни топиш мумкинки, бой одамлар келишининг уйи ҳам унинг ўрнини босолмайди. Ҳатто Ироқ аҳли ҳузурда ғоятда бадбуй бўлган хурмо данагининг ичимлиги (ладинаклар) ҳузурда сақлаб турилса, ғоятда ширин бўлиб қолади.

АШ-ШОМНИНГ ЗИКРИ. Унинг хусусиятларидан: у пайғамбарларнинг—уларга (Тангрининг) саломи етсин—ер юзидаги ватани бўлган. У ҳозирги вақтгача зоҳидлар ва обидлар масканидирки, уларни абдол деб аталади. Улар ҳақида «Улар дуоси туфайли буюк Тангри бандалар гуноҳини кечиб раҳмат қилади» деган ривоят бор. Уларнинг (адади) етмишдан ошмайди ҳам, камаймайди ҳам. Ҳар вақт биттаси вафот этса, ўринбосар чиқади ва унинг ўрнини эгаллаб, жойига ўтиради ва етмиш ададини тўлдирди. Улар Тангри заминидан фақат ал-Луком тоғинингига ўзларига яшаш жой қилиб оқганлар, бу тоғ эса Шомда (жойлашган) бўлиб, Ҳимс⁶ ва Дамашқ билан туташади ва у ерда Лубнон (Ливан тоғи) деб аталади. У (ерлик) лар уни гоҳ ал-Лукомга, гоҳ Лубнонга қўшадилар. Шом хусусиятларидан бири унинг олмаси бўлиб, унинг чиройлилиги ва таъмлилиги ҳақида мақоллар тўқилган. Ҳар йили (Бағдодга) халифалар учун у олмалардан ўттиз мингтасини филофларга солиб, олиб боришади. Айтишларича, олмалар Ироқда Шомдигига нисбатан хушбўйроқ бўлар эмиш. (Шом) хусусиятларидан яна бири унинг зайтун ёғи бўлиб, унинг мусаффолиги ва тозаллиги ҳақида мақоллар тўқилган. У

Шомдан туяларда олиб кетилгани учун уни узанги зайтунни деб аташган. (Шом) Тангри мамлакатларининг зайтун дарахти энг кўп ўсадиган жойи бўлса ҳам, зайтунда барака ҳам, манфаат ҳам йўқ. (Шом) хусусиятларидан яна унинг ойнаги (бўлиб), унинг мусаффолиги ва тиниқлиги ҳақида мақоллар тўқилган. «Шом ойнагидан ҳам нозикроқ ва Шом ойнагидан ҳам мусаффороқ» дейдилар. (Шом) хусусиятларидан яна Дамашқ масжиди (бўлиб), у чиройлилиқда дунё ажойиботларидан бирidir. Ер юзида унга ўхшаш масжид йўқ, сўз унинг тавсифи ҳақида чўзилиб кетади. Ал-Лаҳҳом Дамашқ аҳлидан бўлмиш унинг масжиди ёнида яшаган бир шайх (тили) дан ҳикоя қилиб (шундай) деган: «Ақлимни таниганимдан буён у (масжид)да бирорта номозни қолдирмадим, қайси бир вақт унга кирмайини, фақат унинг нақшларига, гўзалликларига, зийнатларига ва завқшавқларига кўзим тушарди, булар аввал кўзимга ҳеч илминмаган нарсалар эди». Бу сўз кифоя қилса керак. Дамашқнинг хусусиятларидан яна бири унинг манзарали жойларидир. Дунёнинг энг гўзал ва энг ёқимли оромбахш жойлари тўртта (бўлиб), булар Дамашқ манзаралари, ал-Убулла⁷ анҳори, Баввом⁸ тоғ йўллари ва Самарқанд суғди. Абу Бакр ал-Хоразмийнинг⁹ (шундай) деганини эшитганим: «Уларнинг ҳаммасини кўрганман, лекин Дамашқ кўкаламзорлари уларнинг энг чиройлиси ва энг ажойибидир. Унинг гулларга безанган боғлари билан қирғовул ва товуслардан ҳам чиройли сув қушларига тўла кўлларини бир-бирдан ажратолмас эдим ва Дамашқни фақат жаннатга ёки унинг ер юзига нақш қилиб қўйилган суратига ўхшатардим. Унинг хусусиятларидан яна бири ар-Руҳо¹⁰ бутхонаси, Искандар минораси ва Саижа кўпригидир. Ар-Руҳо Ҳаррон¹¹ (усталари) ишларидандир. Унинг бутхонаси ичида ажойиботлар, суратлар, завқ берувчи нарсалар ва тилсимотлар (мавжуддир), қандиллари турли-туман шуъла сочиб турадики, уни зикр қилиш жуда чўзилиб кетган бўларди. Айтишларича, иккита «то» (ҳарфи), яъни итоаткорлик ва бўйин сунувчилар¹² Шом аҳлига хос хусусиятлардандир. Айтишларича, жамки мамлакатлар халқлари ичида султонга итоат қилишда Шом аҳли алоҳида ажралиб туради, уларнинг итоаткорлиги ва мададкорлиги ҳақида мақоллар тўқилган. Муовия (ибн Абу Суфён)нинг чақмоқтошидан фақат уларгина ўт чиқарган эдилар, чунки у шомликларнинг энг итоаткор аскарлари орасида эди. Али ибн Абу Толиб эса — Танг-

ри ундан рози бўлсин — аксинча, Ироқ аҳлидан бўлмиш энг исёнкор аскарлар орасида эди.¹³ Абдулмалик ибн Марвон Равҳ ибн Зинбоъга ҳикоя қилиб, деган экан: «Абу Зуръа¹⁴ Ҳижознинг ислом қонушунослигини, Ироқнинг фаросатини ва Шомнинг итоаткорлигини (ўзида) жамлаган эди. Шомда вабо кўп бўларди ва бу ҳатто тарихларга айланиб кетиб, унинг зикри ҳақида кўп гапириларди. (Вабо) у ердан Ироқ ва бошқа жойларга тарқалди, фақат икки муқаддас шаҳар (Макка ва Мадина)гагина етиб бормаганди. Аббосийлар тахтга ўтиргандан кейин, ал-Муқтадир даврига келиб вабо тугади.

МИСР ЗИКРИ. Унинг хусусиятларидан (бири) у ерда динорларнинг кўплигидир. «Қимки Мисрга келиб бойиб кетмаса, ундайини буюк Тангри ҳеч бойитмасин», — дейдилар. Ал-Жоҳиз (шундай) деган: «Абу-л-Ҳаттобнинг¹⁵ айтишича, Миср ердан баъзи вақтлари (бир йилда) тўрт миллион динор бож йиғилган, бошқасининг айтишича, у ерда икки миллион динор бож йиғилган, бунга от, турли ҳайвонлар ва позик безакли матолардан келган (божлар) кирмайдн». У (яна шундай) деган: «Одамлар Хуросонга пахта ва Мисрга зиғирноя (хос) экканини билишган. Сўнгра шу сабабдан одамларда мамлакатларни фарқ қилишда бу икки жойнинг қайси бири юқорилиги масаласида (келишмовчилик) бор. Баъзан зиғирноядан (тўқилган) бир ҳимл¹⁶ Миср позик матосининг баҳоси юз минг динорга етган». У (шундай) деган: Самарқанд қоғози Машриқда (машҳур) бўлганидай, Миср қоғози Мағрибда (машҳурдир). Миср эшаклари кўрниниши чиройлилиги ва зоти яхшилиги учун тавсиф қилинган, отлари ҳам худди шундай. Баъзи мамлакатлар отининг зотлиги ва карамлилиги жиҳатидан Мисрга тенг келса ҳам, Миср эшаги ўзига хослиги билан ажралиб туради, унга ўхшашлари ҳеч бир днёрда етишиб чиқмаган. Халифалар ўз турар жойлари ва боғларида фақат Миср эшакларинингина минганлар. Ал-Мутаваккил Сурраманрао¹⁷ (шаҳри) минорасига Марсий эшагида кўтарилар экан. Бу миноранинг поғоналари ташқаридан (бўлиб), асоси ердан бир жариб¹⁸ баланд, узунлиги 99 газ. Марис Мисрдаги бир қишлоқ, Бишр ал-Марсий¹⁹ шу ерга инсбат берилди. Ал-Жоҳиз дейди. «Заҳарли илонлар фақат Мисрдагина бўлади. У одам боласини ҳалок этишда ажойиб бир махлуқдир. Унинг душмани фақат нимсдир. Нимс дунё ажойиботларидан бири. Шундайки, у қимирлаб турадиган кичик бир ҳайвон (бўлиб), худди қуриган гўштга ўхшайди.

Захарли илонни кўрганда, унга яқинлашади, илон чақмоқчи бўлиб, унга чирмашиб олади, нимс ҳавога тўлиб шишиб кетади ва нафас ола бошлайди-да, илонни иккига бўлиб юборади, баъзан уни бир неча бўлақларга бўлиб юборади. Агар нимс бўлмаганда, захарли илонлар Мисрда яшовчиларни еб битирган бўларди. У Сижистонликларга типратиканнинг фойдалилигидан ҳам кўра, у ерда Миср аҳлига фойдалироқдир». Мисрнинг камчиликларидан: у ерда ёғин бўлмайди, агар ёмғир ёгса, бу ер халқи учун жуда жирканчли бўлади. Буюк Тагри (шундай) деган: «У шундай зотки, шамолларни ўз раҳмати олдидан башорат берувчи қилиб юборади».¹⁰ Ўрни ёмғир шу халқни раҳматга кўмиб юбуровчидир, улар эса ундан жирканадилар, ёмғир Миср аҳлига тўғри келмайди, улар экинларини ҳам ёмғирга қолдирмайдилар. Ас-Сулиф ўзининг «Миср шоирлари китоби» (деган) китобида уларнинг қандайдир шоирнинг (қуйидаги шеърини) келтирган:

«Миср бутун ер юзининг энг ҳосилдор ери», — дейдилар. Мен уларга: «Бағдод Мисрдан кура ҳосилдорроқдир», — дедим.

Миср ҳам бошқа (шаҳар) ларга ўхшаш шаҳардир, замони уни оғирлик ва енгиллик билан алмаштириб туради.

Лекин сиз уни яхши кўрганнгиз учун мақтайсиз, замин (ўзининг) севувчи ва мақтовчиларидан ҳолли эмас.

Бўлмаса, у ердаги жамоа учун тўқин-сочинлик қани? Фақирликнинг турли азобларидан уларнинг беллари букилмоқда.

Ернинг ҳосилсизлиги у ер халқи учун яхшилик эмас, ниманки у ерда бўлса одамнинг фаровонликларидан бир қатрасидир.

Уларга ёғингарчиликдан башорат берилса, юракларига худди зулматда кулранг какликлар галасига ваҳима тушгани каби ваҳима тушади.

Ал-Жоҳиз (шундай) деган: «У ерда жанубий Марисийя шамолли ўн уч кун сурункасига эсганда, Миср аҳли қирғин вабосининг яқинлашганига ишонч ҳосил қилиб, кафанлик ва хушбўй нарсаларни сотиб оладилар». У деган: «Мисрнинг Нил (дарёси) даги нарсаларининг бошқа водийларга қарама-қаршилиги сенга кифоя. Бошқа водийларда (сув) кўлайганда, (Нил суви) камаяди, уларда (сув) озайганда, Нил (суви) кўнаяди. Нил ўзан-

ларидан бошқа ҳеч қасрда тимсоҳлар бўлмайди. Қандай йўл билан бўлмасин, уларнинг зарари тегиши маълум, ҳеч қандай фойдаси йўқ. На Дажла, на Фурот, на Сирдарё, на Амударё ва на Балх дарёсида тимсоҳ ҳеч учрамайди». Ушбу китоб муаллифи дейди: ал-Жоҳизнинг тимсоҳлар Нил водийсидан бошқа жойда бўлмайди ва маймуллар Ямандан бошқа ерда бўлмайди, деган фикри хатодир. Чунки Ҳиндистон заминининг Ганг (дарёси) водийсида тимсоҳлар ва баъзи бошқа жойларида маймуллар жуда кўп бўлади. Фақих Абу-л-Ҳасан ал-Мосаржисийнинг²¹ (шундай) деганини эшитгандим: «Миср хусусиятларидан (бири): мисрликларнинг камдан-камгина Мисрдан бошқа (жой) ни ўзинга ватан қилишни хоҳлайди». Бошқаси деган: «Миср подшоҳлари ва зодагонларининг табриги худди Қуръонда айтилганидек: «ё Азиз». Унинг хусусиятларидан (бири) у ердаги подшоҳларнинг итоатсизлиги ва баъзилари ўзини худо деб даъво қилишидир, Таъгри уларни лаънатласин. Абу Маъшар ал-Мунажжимнинг²² фикрича, тўфондан олдин ўтган иллатларнинг энг аввалгилари осмон офатлари фарқ этиш ва ёндириб юбориш билан одамларга мусибатлар келтираётганини билишгач, ҳайвон ва ўсимликларнинг ҳаммасини қириб ташладилар, юқори Мисрнинг тоғлари ва баланд жойлари тепасига тошлардан кўплаб эҳромларни қурибдилар ва бу билан сув ва ўт (балоси)дан сақланмоқчи бўлибдилар. Иккита эҳромни уларнинг ҳаммасидан баланд қилибдилар, ҳар бирининг узунлиги тўрт юз газ, сатҳи тўрт юз газ ва ҳавога кўтарилиши ҳам тўрт юз газ бўлиб, мрамар тош ва қўпол мрамарлардан қурилган экан. Ҳар бир тошнинг узунлиги ва кенлиги ўн ва саккиз газ ўртасида бўлиб, шундай тарошланган эканки, унинг чиройлилигини фақат энг ўткир кўзгина ажрата олиши мумкин. У (тошлар)га ҳимярийлар хати билан йўнилган ёзувларни ҳимярий ёзувини ўқий оладиган ҳар бир киши ўқиши мумкин. Уларда сеҳрнинг ҳаммасини, табобат ва тилсимот ажойиботларининг ҳаммасини ўқиш мумкин. Халифалардан бирига иккита эҳромга (ёзилган шу хат)ни ўқиб берилган экан: «Мен бу икки эҳромни бино қилдим, кимки ўз подшоҳлигида кучқудратини даъво қилса, уларни бузиб ташласин, чунки бузиш бино қилишдан осонроқдир». Халифа у икки эҳромни бузмоқчи бўлибди, лекин у дунёнинг хирожига эга эмас эди. Бузишдан воз кечди. Ривоят қилишларича, Юсуф алайҳиссалом вақтида озик-овқат шу икки эҳромга тупланар экан.

ЯМАННИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ. Ал-Жоҳизнинг айтишича, Яманнинг хусусиятларидан (унинг) шамширлари, бурд (чопон) лари, маймуллари ва зарофасидир. Зарофа бу форсчада аштаргов ва паланг деб аталувчи, туяга, новвосга ва қоплонга ўхшаш (ҳайвон) дир. «Шамширнинг (асли) келиб чиқиши Хиндистондан бўлиб, уни Яман ишлаб чиққан сенга кифоя қилади», — дейдилар. Ал-Асмаъий³ шундай деганди: «Дунёни тўлдирган тўртта нарса (борки), улар Ямандан бошқа ерда бўлмаган: ворс^{2d}, бухўр (кундуз), нил буёғи (хитр) ва ақиқ.

БАСРА ВА КУФА ЗИКРИ. Одатда Басра (кичик бир дунё), лекин, эй Бағдод, сенга ўхшаш йўқ, дейилади. Ал-Ҳажжож айтardi: «Куфа бойлиги йўқ бир чиройли чўри қиз ва у ўзининг чиройи билан кўёвга берилади. Басра эса асир олинган бир хунук кампир ва у ўз бойлиги билан турмушга берилади». Кўпчиликнинг айтишича, Куфанинг тимсоли тилчанинг кўришишига ўхшашдир, унга сув муздай ва ширин бўлиб оқиб келади, Басра эса қовуққа ўхшайди, унга сувнинг ранги ўзгариб ва бузилиб оқиб келади. Жаъфар ибн Сулаймон айтган экан: «Ироқ дунёнинг кўзи, Басра Ироқнинг кўзи, ал-Мирбад²⁴ Басранинг кўзи, менинг уйим эса ал-Мирбаднинг кўзидир». Ал-Жоҳиз Басрадаги Води-л-Қасрни зикр қилиб, ал-Халилнинг ўша ер ҳақидаги (шу) шеърини келтиради:

Води-л-Қасрни зиёрат қил, Қаср ҳам, Водий ҳам қандай гўзал, ҳеч муддат кутмай уни зиёрат қилиш шубҳасиздир.

Уни зиёрат қил, агар (билишни) хоҳласанг, ўтроқ ва кўчманчилар яшайдиган манзиллардан (бирортасида) унга ўхшаш нарса йўқ.

(У ерга) келган кемалар, туяқушлар, калтакесак, наҳанг, денгизда сўзувчи ва туякашларни у гўзаллиги (билан) ҳайратда қолдиради.

Кейин у шундай деган: ким бу Водийга келса ва Анас²⁵ қасрини кўрса, у кофурга ўхшаш бир жойни кўради, ушлаб олинаётган калтакесак, кийик, балиқ ва овчиларга кўзи тушади, денгизчининг у ерда яшовчиларга айтаётган қўшиғини ва туякашнинг туяси орқасида туриб, унга далда бериб куйлаётган ашуласини тинглайди». Сувнинг кўтариллиши ва пасайиши ҳақида у (шундай) деган: бирор қавмга сув эрталаб ва кечқурун

оқиб келгани, агар хоҳласалар унга рухсат бериб юборишгани, хоҳласалар уни ушлаб қолишгани сенинг хаёлингга келмаган. Басра ҳавосининг ўзгарувчанлиги ҳақида айтилганларнинг энг зарифи Ибн Лангаkning (шу) сўзидир:

Биз Басрада зариф ҳаётнинг турли ҳолатидамиз. Агар шимолий шамол эсса, биз жаннатлар билан обод ерларда бўламиз.

Агар жанубий шамол эсса, биз ташландиқ жойда қолгандай бўламиз.

Ҳикоя қилишларича, ар-Рашид (вазири) Жаъфар ибн Яҳёга²⁶ улар Куфадалигида кечанинг охирида (шундай) деган экан: «Бизни ташқарига олиб чиқ, омма ўз нафаси билан ифлос қилмай туриб, Куфанинг ҳавосида нафас олайлик». Айтишларича, Куфага хос (наrsa)лардан унинг бинафшаси бўлиб, бунинг ёғи (ҳамма ёқда) оммалашиб кетган, у ернинг гуллари ҳам худди шундай. Айтишларича, одамларнинг ҳар бир мамлакат аҳли ҳақидаги деганларининг энг тўғриси «куфалик (Куфа ҳақида) адо этолмайди» деган сўзларидир.

БАҒДОД ЗИҚРИ. Айтишларича, у ер юзининг жаннати, икки қўшилувчи дарё — Дажла ва Фуротнинг бирлашган жойи, дунёнинг ўртаси, тинчлик шаҳри ва исломнинг қуббасидир. Чунки у шаҳарларнинг пешонасидаги қашқа, халифалик оромгоҳи, гўзаллик ва ёқимликлар мажмуаси, яхшилик ва латифликлар конидир. У ерда ҳамма санъатлар соҳасида ниҳоясига етган арбоблар ва (фаннинг) ҳамма тармоқлари бўйича замонасининг ягона кишилари яшаган. Абу Исҳоқ аз-Зужжож²⁷ «Бағдод дунёнинг пойтахти, саҳро уни босиб ўтмаган», — деса, Абу-л-Фараж ал-Баббаға²⁸ уни «тинчлик шаҳри, балки ислом шаҳри», — деган. У ерда пайғамбарлик давлати ва ислом халифалиги уя қўйдилар, илдиз ёйиб ва мустаҳкам жойлашиб олдилар. Унинг ҳавоси ҳамма ернинг ҳавосидан ёқимли, суви ҳамма ернинг сувидан ширин ва шамоли ҳар қандай шамолдан ёқимлидир. У (ер) курраси марказий манзилгоҳларининг муътадил иқлимларидандир. Қадимги замонларда у ер хуравлар ватани бўлди, ислом давлатида эса халифалар оромгоҳи бўлди. Агар ўзини олим деб юрган кишилардан бирортаси Абу-л-Фазл ибн ал-Амид ҳузурига келиб қолса, унинг ақл-идрокини синаб кўриш учун Бағдод ҳақида савол берар экан. Чунки (Ибн ал-Амид) у ернинг

хусусиятларини ўзлаштириб олган, гўзалликларига диққатини жалб қилган ва у ер ҳақида энг яхши мақтовларини айтган эди. Буни ўз фазлининг муқаддимаси ва ақлининг унвони қилиб олган эди. Кейин (Ибн ал-Амид) келган кишидан ал-Жоҳиз ҳақида сўрар экан. Чунки унинг китобларини мутолаа қилишдан таъсирланган, унинг лафзларини иқтибос қилган ва унинг масалаларидан ўзига қандайдир таянч топган эди. Уни илм аҳли орасидаги нур сочувчи юлдуз деб атаган эди. Агар (Ибн ал-Амид келган кишининг) ал-Жоҳизга хос бўлган илмларга, нисбат бериладиган белгиларга эга бўлмасдан охири бахайр бўлмас экан. Бағдодда фароғатда яшаганини билиб қолса, Абу-л-Қосим ибн Аббод Бағдоддан қайтиб келганда, Ибн ал-Амид ундан у ер ҳақида сўрабди. У жавоб берибди: «Шаҳарлар орасида Бағдод устоднинг одамлар орасида туриши кабидир. Уни (Тангри) фазл ва камолотнинг охирги чегарасида тимсол қилиб (яратди). Абу Наср Саҳл ибн Марзубон²⁹ менга (қуйидаги шеърни) ўқиб бериб деганди: Ибн Зурайқ³⁰ менга Бағдодни мадҳ қилган ўз шеърини ўқиб берганди:

Бағдод ва унда яшовчига ўхшашни топиш ниятида:
(дунёни) кездим, умидсизликдан бошқа нарсани топмадим.

Эвоҳ, Бағдод менинг учун ёруғ оламдир, унда яшовчилар эса (ҳақиқий) инсонлардир.

У бошқа кимнингдир шеърини ўқиб берганди:

Тангри Бағдодни жаннатдан сероб қилган, у одамларга жон роҳати бўлиб колган.

У пулдорлар учун орзу-умид, лекин камбағал учун ҳасратдир.

У ернинг ажойиботларидан: Бағдод халифаларнинг ўзларига қароргоҳ қилиб олганлари сабабли йирик пойтахт бўлишига қарамай, у ерда халифа ўлмайдди, худди Умора ибн Ақил³¹ (шундай) деганидай:

Сен ернинг узунига ва энига бўлган (масофасида) ер юзининг жаннати бўлган Бағдод каби қароргоҳни кўрганмисан?

Унинг Парвардигори у ерда халифанинг ўлмаслиги-

ни ҳукм қилди, чунки у ўз халқи орасида хоҳлаганича ҳукм юритади.

Шунга биноан бу амр ҳозирги бизнинг замонамизгача давом этиб келмоқда. Зеро ал-Мансур Маккада ўлди, ал-Маҳдий — Мосабазонда, ал-Ҳодий — Ийсоободда,³² ар-Рашид — Тусда, ал-Амин — Таросусда қатл этилди, ал-Маъмуи ҳам (шу ерда) ўлди. Ал-Муътасим — Суррамаиравда, ал-Восиқ ҳам ўша ерда, яна Суррамаиравда ал-Мутаваккил қатл этилиб, ал-Мунтасир ўлди. Ал-Мустаъин худди шундай, ал-Муътазз ва ал-Муҳтадийлар тахтдан туширилиб, ал-Ҳасанийяда³³ қатл этилдилар, ал-Муътамид ҳам (шу ерда) ўлди, ал-Муътазид ва Ал-Муктафий ҳам шундай. Ал-Ҳасанийяда яна ал-Муқтадир ўлдирилди, ал-Қоҳир кўзига сурма суртилди³⁴ ва ар-Розий ўлди. Ал-Муттақий кўзига Дайр ал-Оқлуда³⁵ сурма суртилди, ал-Мутий ҳам (шу ерда) ўлдирилиб, ат-Тонъ тахтдан туширилди.

АҲВОЗ ЗИКРИ. Унинг хусусиятларидан (бири): унда учта шаҳар (бўлиб), уларнинг ҳар бири Машриқнинг бошқа мамлакатлари ишлаб чиқаролмайдиган қимматбаҳо нафис буюми билан ажралиб туради. Бу (шаҳар)лардан бири Аскар Мукрамдир. У ердаги шакарга дунёда ширинлик ва кўплиги жиҳатдан ҳеч нарса баробар келолмайди, ваҳоланки Ироқ, Журжон ва Ҳиндистонда шакарқамиш жуда кўп (ўсади). У (шакар) энг яхши буюмлардан ҳисобланиб, султонга хирож билан бирга эллик минг ритл аскариний шакарини ҳам олиб борилган. (Шаҳарлардан) бири Тустар (бўлиб), у ердаги қимматбаҳо зарбофт парчалар Рум зарбофт парчалари қаторида васф этилган. Яна бир (шаҳар) ас-Сус. У ернинг подшоҳларга хос қимматбаҳо ипакли матолари (манхур)дир. Аҳвознинг айбларидан (унинг) одам ўлдирувчи сарик чаёнларидир. Айтишларича, ҳозирги вақтда у эътиборсиз ва хавфсиз бўлиб қолган. Аҳвоз аҳли (унга қарини) фойдали таёқ ўйлаб топишган. У ернинг айбларидан ал-Жоҳизнинг айтгани: Аҳвоз шакарқамиши мусофирлар учун ўлимга олиб келувчи доимий иситмаси билан ажралиб туради. У ернинг иситмаси фақат мусофирга эмас, ўткирлиги билан яқин (киши)ларга ҳам ўтади. Иброҳим ибн ал-Аббоснинг бизга Аҳвозда яшовчи бир шайх тилидан у ернинг доялари ҳақида хабар беришича, улар кўпишча тугилган чақалоқни (қўлга) олганда, уни шу соатдаёқ иситмага йўлиққан ҳолда кўришар экан ва бунни эсда сақлаб, хикоя қилиб юришаркан. (Иброҳим) яна (шундай) деган: «У ернинг ўғил ва қиз болалари-

нинг ёноғи қизил бўлганини, (юзига) қон югуриб тургани ва шунга ўхшашларни ҳеч кўрмадим. Жамикки мамлакатларда вабо тугатилиб, иситмага хотима берилган бир вақтда, у ерда вабо ва иситма тарқалади. У ерда туриб қолганлардан кўнчилигининг табиати ва феъл-атвори ўзгариб кетган. Ҳошимийларнинг хоҳ юзи қабиҳ бўлсин, хоҳ чиройли бўлсин ёки ёқимли ва баланд (бўлсин), шубҳасиз, уларнинг юзида бир белги бўлиб, бу билан жамикки қурайшийлардан ва жамикки араблардан ажралиб турарди. Турар-жой уларни алдаб, бошқа жойга кўчирди ва ўзгартириб юборди. Уларга секин-аста зарар етказиб, дармонсизликни уларга сингдирди ва бунинг асари уларда намоён бўлди. Бошқа жинсларга (Аҳвознинг) қандай ҳунар кўрсатганини хаёлингга келтирма». У дейди: «У ер аҳли ва (бошқа ерлардан) келиб қолганлар иситманинг кўнчилигини чет томонлардан, шўрхок ерлардан ва овқатни кўп ейнишдан олиб келмаганлар, балки шаҳарнинг ўзидан пайдо қилганлар. Бу шундайки, унинг тоғида тўпланган зарар келтирувчи заҳарли плонлар у ердаги яшаш жойларига ҳам таҳлика солиб туради. Сариқ чаёнлар уйлари ва қароргоҳларида (хатарлидир). Агар оламда заҳарли плон ва сариқ чаёндан ёмонроқ бирор нарса бўлганда эди, Аҳвоз пойтахти уни тарбия қилишни ва кўнайтиришни камайтирмаган бўларди. (Аҳвознинг) балоси шундаки, унинг орқа томони шўрхок ва лойқа сувлардан (ҳосил бўлган) ботқоқлик. У ерда анҳорлар (бўлиб), уларга ахлатхоналар (сувлари), ёмғир суви ва ювингандан кейинги (сувлар) тушиб туради. Қуёш чиқиб, юқорига кўтарилганда ва ҳалиги тоғ рўпарасига келганда, у ердаги тошлар сариқ чаёнларни қабул қилиб олади. Қачон (тошлар) қуриб ва қизиб, ёниб турган чўққа айланганда, нимани қабул қилиб олган бўлса, (аҳвозликларга) қайтариб чиқаради. Ана шу шўр ерлар ва анҳорлар буғ чиқариб, ҳавони бузади, бу ҳаво эса ўзида бор ҳамма нарсани ўз ифлослиги билан бузади.

ФОРС ЗИКРИ. Унинг ўзига хос нарсаларидан бири гулоби бўлиб, ширинликда унга ўхшаш бошқа мамлакатларда топилмайди. Бу (гулоб) нинг (Форс) шаҳарларидан бири Журга нисбат берилган ал-Журий (навъи) тавсифланган, унинг ширинлиги ҳақида масаллар тўқилган, Машриқ ва Мағрибнинг энг узоқ (ўлкалари) га олиб кетилган. Ас-Сарий³⁶ унинг чиройли шишасини тавсифлаб шундай деган:

Худди бокира хур қизлар каби ўғирлаб келинган ва кўйлақнинг шимарилган этакларининг сзиб юборилгани каби (нарсалар).

Журда яшаган ҳар бир қиз ўзининг калта ёпинчиғи билан мақтаниб юради.

Ёмғир ёққандан кейин ёқимли насим шамоли каби хушбўй чарчашдан ҳасрат қилади.

Васлга етгандан ҳижрат яхшироқдир.

Форсдан ҳар йили халифаларга расм-русумга биноан хирожлари билан бирга (мамлакатнинг ўзинга хос нарсаларидан ўттиз минг шишада Жур гулоби, қизил йўлди матолардан тикилган либослардан беш минг либосни, яна икки юзта (турли) уст кийимлардан, йигирма минг ратл қора майиз, ўн беш минг ратл анбаж³⁷ (мевалари) дан, ўн минг ратл сайрофий гилватасидан, минг ратл жуланжубин³⁸ ва бир ратл мўмнё қўшиб юборилар эди. Мўмнё Форсга хос бўлиб, унинг манбаи Доробжард³⁹ шаҳридир. Унинг тозалигини синаб кўриш учун хўрознинг оёғини синдиришади, кейин унга арпадагини ичирилади. Агар синиқ тузалса, унинг фазилати тан олинган, агар акси бўлса, тан олинмаган. Ал-Жоҳиз деган: «Шероз бутун Форснинг (шаҳарларидан) бири бўлиб, у ерда хушбўй ҳидли ва ажойиб ёқимли шабада (эсиб туради)».

ИСФАҲОН ЗИКРИ. У (ер) ҳавосининг софлиги, тупроғининг тозалиги ва сувининг ширинлиги туфайли кўп тавсиф қилинган. Бундай сифатлар камдан-кам шаҳарларда жамланган. Ҳикоя қилишларича, ал-Ҳажжож ўзининг хос кишиларидан бирини Исфаҳонга бошлиқ қилиб тайинлаб, унга шундай деган экан: «Сени тоши сурма, пашшаси асалари ва гиёҳи заъфарон бўлган бир шаҳарга ҳоким қилиб тайинладим». Бу шундайки, у ернинг сурма тоши аъло навъликда васф этилган, заъфарон у ерда кўп бўлади, асалари ҳам худди шундай. Али ибн Ҳамза ибн Умора ал-Исфаҳонийнинг⁴⁰ Абу-л-Ҳасан ибн Таботабога⁴¹ (ёзган) «Асалари ва асал васфи ҳақидаги рисола»сида ўқиганимга (кўра) асалларнинг ҳаммасидан энг афзали Исфаҳон асалидир. Унинг яхшилиги шундаки, агар ундан ерга бирор нарса томса, симобга ўхшаб юмалоқ бўлиб қолади ва тупроққа ҳеч қўшилмайди. Ҳар йили султон ҳузурига Исфаҳон хирожига қўшиб икки минг ратл (асал), мумидан йигирма минг ратл юборилар экан. Халқи туфайли Исфаҳонни ҳажв қилишдаги сўз эркинлигидан шоирнинг сўзи:

Тангри Исфаҳонни шаҳар сифатида лаънатласини ва у ерга сил ҳамда вабо (касал) ларини ёғдирсин.

У ерда ёз пайти дағал матодан тикилган чодир со-тиб олдим, декабрда эса ўчоқни гаровга кўяман.

МАВСИЛНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ. Қимқи Мавсил-да бир йил яшаб, ақлни сишаб кўрса, ақли ортганини биледи, деган эди ал-Жоҳиз. Бошқа бир кишининг ай-тишича, Мавсилнинг дарпардалари Қалиқло⁴² зиллол (суви), Мийсон⁴³ кўрпалари ва арман гиламлари қато-ри зикр қилинган. Унинг асали яхшиликда Аҳвоз ша-кари ва Қумнинг заъфарони қатори зикр қилинган.

РАЙНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ. Райнинг бурдалари⁴⁴ худди Яманининг бурдалари каби тавсиф қилинган. Улар-ни Яманининг Адаи⁴⁵ (шаҳри) бурдаларига тақлид қи-либ, адашия деб атайдилар. Ал-Муродин оқ лочинни васф қилиб (шундай) деган:

У саҳийлик билан қичқирганда, бурданинг тепасига дурларни сочди деб гумён қиласан.

Райга хос нарсалардан мунаййир⁴⁶ либослари, чи-ройли қайчилари, ажойиб тароқлари, таҳарруж⁴⁷ ва амлсий⁴⁸ номлари билан машҳур бўлган аноридир. Рай хирожига кўшиб султонга юз минг (ратл) анор ва минг ратл шафтоли қоқи юборишар экан. У ернинг халқи туфайли Райни ҳажв қилиб (ёзилган) малиҳ (шеър)-лардан Исмонл аш-Шошӣ⁴⁹ сузи:

Тангри ғазабидан ўзингни четга ол ва ҳеч кимга суйнама.

Райда «бирорта кишим йўқ» деган номга эга бўла-диган ҳеч ким йўқ.

Ҳикоя қилишларича, Абу Убода Собит ибн Яҳё ўз хоҳишлари ҳақида хаёл суриб, ал-Маъмун ҳузурига ки-риб борганда, ал-Маъмун (шундай) деган экан:

Хуросоннинг ғурури, набатияликнинг кеккайиши, ху-зистонликнинг димоғдорлиги ва миршабнинг хойнлиги

Сенда жамланган. Шундай экан, сен энг кўп хатоси бўлган райликсан.

Ас-Сулӣ дейди: (ал-Маъмун) «Сен райликсан» де-ган сўзини кўзда тутиб ва шунга асосланиб, (Убодани)

Ўғриларга нисбат берган, чунки (машхур) ўғри ал-Ҳо-зиқ Райга нисбат берилади.

ТАБАРИСТОН. Айтишларича, у ернинг фазилатларига, яъни дарахтлари, кўкатлари ва сувига ундан бошқа (шаҳар) эга бўлмаган. У ерга хос нарсалардан лиму, либослар, дағал газламалардан тикилган рўмолча ва кўйлақлар ва саллалардир. У ернинг хусусиятларидан яна (бири) у ерга дирҳамлар рўмолчалар сотиб олиш учун турли томонлардан (ёғилиб) келади, лекин у ердан олиб чиқиб кетилмайд.

ЖУРЖОН. Пасттекислик, тоғлик чўл (ва) денгиз (ёнидаги) жойдир. Унинг аҳолиси ҳамма учун (табиат) туҳфаси бўлмиш райҳон, кўкатлар, саҳро гиёҳлари, мевалар, текис ер ғалласи ва тоғ ғалласи навъларидан юздан ортинини (етиштириш билан) машхур бўлган. У ерлик фақир ва ғарибларнинг қийналганлари ана шу (ўсимлик) ларнинг илдизини суғуриб олиш, йиғиш ва уларни сотиш билан кун кечирганлар. У (ўсимлик)лардан яна анор доналари, қатуно⁵⁰ уруғи, найсу деб аталадиган мева ва мушк наргисидир. Лекин у (ер) меваларининг энг машхури анжир ва уннобдир. Унноб у (ерга) хос бўлиб, унга ўхшаши бошқа мамлакатларда булмайди. (Журжон) бозорида ёзда ҳам, қишда ҳам хўл сабзавотлардан бақлажон, боднинг, редиска, сабзи, Миср ловияси ва шакарқамиш учраб туради. Бугун қиш давомида у ерда эчки боласи, қўзи, хушбўй ўсимликлардан лава ва хайригул кабилар, бинафша, наргис, лимон ва апельсинга муҳтож бўлинмайди. Журжонликлар балиқ, сув қушлари, даррож ва қирғовул овлайдилар. Журжон аҳолиси тозалик, зарифлик, мардлик, сахийлик, яхши ҳаёт кечирини ва қарамликда проқликлар кабидир. Бу (шаҳар) ни кичик Бағдод деб атайдилар, лекин у ерга вабо теккан, иссиқ бўлиб, ҳавоси бир кунда бир неча марта ўзгариб, намлигининг кўплиги мусофирларни ўлдирувчидир. Журжонни Хуросон аҳлининг қабристонини дейдилар. Баъзи бир қадимги китобларда «Хуросонда Журжон деган шаҳар бор, у ерда одамларнинг умрлари қисқа бўлади» (дейилган). Абу Туроб ан-Найсобурий (шундай) деган: «Мамлакатлар фаришталар орасида тақсим этилганда, Журжон у ерда ўлимнинг кўплиги туфайли Абу Яҳё, яъни ўлим фариштасининг улушига тушган экан. Ҳавосининг ҳаддан зиёд ўзгариб турганлиги ҳақида ушбу китоб муаллифи (шундай) деган:

Мен учун Журжонда қанчадан-қанча бемаъни кунлар бўлмадимми?

Унинг хулқидан таажжубланиб, кўлдим.

Ҳавосининг ўзгариб туришидан жоним учун қайғураман, йиғит учун Тангри ҳукмидан қочиб (йўли) йўқ.

Қор ва иссиқ билан алмашиб турадиган, кейин олов бўлиб снадиган расво кунининг яхшилиги бўлмайди.

У (кун)нинг бошланиши нўстин (иссиғи) ва ёлвираб турган чўғ учун, охири эса қор ва чодирлар тикиш (учун)дир.

Ал-Маъмун Хуросондан Ироққа қайтаётиб Журжон орқали юрганда, у ерда бир ойга яқин тўхтовсиз жала кўйибди, токи ал-Маъмуннинг диққати ошиб, жаҳл билан дебди: «Бу челақдан (сув қуяётган) жойдан чиқиб кетинглар». Журжоннинг ўзига хос (нарс)ларидан қора кийимлари, йиғлари, позик ва чиройлилиги билан аъло даражали ҳисобланган шалдираб турадиган кўйлақларидир, (бу) кўйлақлар Найсобурда шуҳрат қозongan.

НАЙСОБУР (НИШОПУР). Айтишларича, Собур исми билан қайд қилинган шаҳарларнинг ҳаммаси машҳур ва нафисдир, масалан, Форсадаги Собур⁵¹, Аҳвоздаги Жуидийсобур,⁵² Ҳиндистондаги Фурсобур ва ниҳоят Найсобурки, бу Хуросоннинг киндиги ва (пешонасидаги) ғуррадир. Ал-Маъмун айтар экан: «Шомнинг кўзи — Дамашқ, Румнинг кўзи — Қўстантана, ал-Жазиранинг кўзи — ар-Раққан, Ироқнинг кўзи — Бағдод, ал-Жиболнинг кўзи — Исфаҳон, Хуросоннинг кўзи Самарқанддир». Амр ибн Лайс деган экан: «Гийёҳи Рибос⁵³ бўлган, тупроғи нуқл ва тоши фируза (бўлган) шаҳарга қарши жанг қилмайман». «Нуқл» (дейиш) билан унга ўхшаш ир юзида бўлмаган гилватани кўзда тутилади. У Найсобур завзанидан узоқ шаҳарлар ва уларнинг чекка ўлкаларига олиб кетилади ва уни подшоҳ ҳамда бошлиқларга туҳфа қилишади. Баъзан унинг бир ратлини Миср ва Мағриб шаҳарларида бир динорга сотадилар. Муҳаммад ибн Закариё ар-Розий унинг фойдали (томон)ларини зикр қилиш учун латиф бир китоб тузди, Абу Толиб⁵⁴ уни тавсифлаб (шундай) деган:

Менга нуқлни тақдим эт, у шундай (нарс)ки, биз ундан яратилганмиз ва унга қайтиб борамиз.

У кўзга ташланганда, худди хушбўй кофурнинг тошларига ўхшайди.⁵⁶

Фирузага келсак, у Найсобурдан бошқа жойда бўлмайди. Баъзан ундан ишланган узук кўзининг қиймати — агар унинг вазни бир мисқолдан⁵⁶ ортиқ бўлса, яшил ва ширбомия⁵⁷ барги (рангини) олган бўлса, эговни қайтариб юборса ва иссиқ сувда ўзгармаса — икки динордан ҳам ортиқ туради. Унинг яхши (томон)ларидан бири шуки, унинг номида нима бўлса, яхшилик аломатидир ва унинг мавқеи подшоҳлар ва буюк кишилар ҳузурда яхшидир, чунки у ўзида яхши манзарани жамлаган. Одамларнинг энг афзаллари яхши деб аталган нарсагина яхшилик аломатининг мақталгани бўла олади. Айтишларича, унда назар ташлаганда, қалбни бақувват қилиш хусусияти бор (эмиш), худди ёқутда руҳни шод этиш хусусияти бўлгани каби. Найсобур фирузаси, Сарандиб⁵⁸ ёқути, Уммон марвариди, Миср забаржади, Яман ақиқи, Балх бажозийси⁵⁹ ва Бадахшон⁶⁰ лаъли қатори нафис жавоҳирлардан ҳисобланади. Исмонил ибн Аҳмад ас-Сомоний Нишопурга кириб келганда, уни жуда яхши (шаҳар) деб мақтаб (шундай) деган экан:

«Агар унинг иккита айби бўлмаса, қандай машҳур шаҳар бўларди. У (шаҳар) ери остидаги сувини юзага чиқиб қолишини ва унинг (ери) юзасидаги қарияларнинг ери остида бўлишларини хоҳлаган эди. Найсобурнинг ўзинга хос (нарсалар)дан: ҳафийя⁶¹ либослари, асирийя,⁶² тохтаж, рохтаж⁶³ ва пишиқ рўмолларидир. Ҳулла, йўллик товладиган ипак матолари ва сақлатунларига⁶⁴ келсак, буларда (Нишопур) билан фақат Бағдод ва Исфаҳон тенглаша олади. Собурий⁶⁵, бу ҳамма кийимлардан нафис, мулоимдир. Унинг асли Найсобурга нисбат берилиб, арабчалаштирилган ва собирий деб аталган. Тоҳирийлардан⁶⁶ бирига тегишли (байт)ни келтираман:

Ер юзида Найсобур каби чиройли шаҳар йўқ,
парвардигор мағфират этувчидир.

У ерда яшаган (шоир) ал-Муродий⁶⁷ (қуйидаги) сўзида унинг аҳолисидан шикоят қилган:

Нишопурнинг султони билан боғлайдиган воситанг бўлмаса, у ерда мусофир сифатида тўхтай кўрма.

У ерда на бир фойдали одам, на арзирлик фазилат ва на инсонга нисбатан ҳурмат бор.

Яна унинг сўзи:

Ал-Муродий (сизларга) шубҳали бўлмаган сўзни айтди, ақлли кишидан чиққан насиҳат қабул этилиши керак-да.

Мусофир сифатида Нишопурда тўхтай кўрма, ҳақиқатан ғариб (киши) Нишопурда эътиборсиздир.⁶⁸

ТУС. Унга хос нарсалардан бири шуки, Али ибн Мусо ар-Ризонинг шаҳид (бўлиб қўйилган) қабри ўша ерда. Шоирлардан бири у (шаҳар) ҳақида (шундай) деган:

Эй Тус замини, Тангри сенга ўз раҳматини ёғдирсин,
Эй Тус, қандай яхшиликларни ўзингга қамраб олгансан.

Сенинг ерларинг дунёда ёқимли бўлсин ва уни Си-нободда дафн этилган доно бир шахс⁶⁹ зийнатласин.

Эй қабр, сен (шундай) қабрсанки, уни илм, донолик, поклик ва муқаддаслик фахр билан қамраб олган.

Сен унинг жасади билан бахтлисан ва у (жасад) муътабар малонкалар томонидан муҳофаза этилган.

Туснинг қандайдир кекса кишисидан (шундай) деганини эшитганман: «Ҳорун ар-Рашид одамлар ар-Риқо деб тушунган қабрда, ар-Ризо эса одамлар ар-Рашид деб тушунган қабрда». Бу икки (фикр) бир-бирига яқин ва бу ал-Маъмуннинг тадбирларидан, Тангри энг донодир. Тусга хос (нарса)лардан қора маржон бўлиб, у ердан бошқа ерда бўлмайди ва уни бутун дунёга олиб кетадилар. Яна унга хос нарсалардан оқ тош (бўлиб), ундан қозон, това ва манқал ясайдилар. Ундан яна шипшадан олинадиган қадаҳ ва кўзалари каби ҳамма нарсалар ясалади. Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Мусо ал-Мусавий ат-Тусийнинг⁷⁰ (шундай) деганини эшитгандим: «Абу Мансур Муҳаммад ибн Абдураззоқ⁷¹ дер эди. «Буюк Тангри Тус аҳолисига тошни мулойим қилиб қўйди, худди Довуд алайҳиссаломга темирни мулойим қилиб қўйгани каби».

ҲИРОТ. Абу Бакр ал-Хоразмийнинг (шундай) деганини эшитгандим: «Ҳирот аҳолисига фақат учта мақбара туфайлигина ҳасад қиламан, улар орасида Абдул-

лоҳ ибн Муовия ибн Абдуллоҳ ибн Жаъфар ибн Абу Толиб⁷² (борлигига), улар учун кишмиш шаробининг олиннишига ва улар орасида Абу-л-Қосим ад-Довудий⁷³ оромгоҳининг (борлигига)». У (ер) аҳолисидан бўлмиш ас-Сомий деган шоир (шеърини) менга айтиб беришганди.

Ҳирот фаровонлиги кенгу мул замин, унинг ўсимликлари луффоҳ⁷⁴ ва наргисдир.

Бирор киши йўқки, у ердан бошқа (шаҳарга) қоқ-қуруқ булиб чиқиб кетмаган бўлса;

Ҳиротга хос нарсалардан кишмиш ва тонфий майизидир, булар (дунёнинг) у чеккасида бу чеккасигача олиб кетилади. Ал-Маъмуний тонфий майизи тавсифидаги (шу шеърни) менга айтиб берганди:

Майиздан (олинган) тонфий (шароб)ни аралаштирилганда, ичувчилар ҳам (унга) аралашиб кетади.

Идиш ичида у асал билан тўлдирилган ёқут идишларга ўхшайди.⁷⁵

Яна Ҳиротга хос (нарсалардан) унинг буюмлари, улар Миср ва Абискунийяниқидан яхшироқдир. Ҳиротдан турли томонларга юпқа қоплар, йиглар, шойилар ва мис олиб кетилади.

МАРВ. Айтишларича, уни Зулқарнайн⁷⁶ бино қилган экан. Пайгамбар Узайр — унга Таиғрининг саломи етсин — у ерда ибодат қилган экан. То Абдуллоҳ ибн Тоҳир у ердан Найсобурга (тахтни) кўчириб, уни ўзининг қароргоҳи қилгунга қадар Марв Хуросондаги ислом ҳукмдорларининг қароргоҳи булиб келди. Араблар Хуросондан келтирилган ҳамма қални либосларни марвиники деб атадилар, у ердан олиб келинган ҳамма юпқа либосларни эса «Шоҳжаҳоний» деб атадилар, чунки Марв улар наздида Хуросоннинг онаси ва уни Шоҳжаҳон деб атаганлар. То ҳозирги кунга қадар юпқа либосга (қўйилган) Шоҳжаҳон исми сақланиб келмоқда. Марвга хос нарсалардан (бири) мулҳас⁷⁷ кийимидир. Бир кун менга Абу-л-Фатҳ ал-Бустий ал-Қотиб⁷⁸ (шундай) деганди: «Номининг аввали «мим» (ҳарфи) бўлган, ундан ҳадия сифатида бошқа мамлакатларга олиб кетиладиган тўртта нарсанинг ҳаммаси исмининг аввали ҳам «мим» (бўлган) шаҳарни биласанми?» Унга дедим: «Бирдан (жавоб бериш) бўлса, билмайман, лекин эҳтимол фикр қилиб ва эслаб курарман». «Бу Марв, у

ердан мулҳам, мулаббаи,⁷⁹ муррий⁸⁰ ва микнаса (супурги) олиб кетилади. Марв ҳақида эшитганим энг яхши нарса қайсидир котиб шоирнинг (шеъриндир):

Ажойиб шаҳар, сувлари зилол, хушбӯй ҳидининг
кўплиги эса абирни босиб тушади.

Агар одам уни ташлаб кетишга қарор қилса, у ўз номи билан у (одам)ни кетишдан қайтариб қолади.⁸¹

БАЛХ. Хуросоннинг она шаҳарларидан бири Балхдир. Хуросоннинг она шаҳарлари тўртта: Найсобур, Марв, Ҳирот ва Балх. Балх муқаддас шаҳарлардан ва подшоҳлик жиҳатдан уларнинг энг илғорларидан. Айтишларича, Балхда Ироққа, Хуросон ва Ҳиндистонга ўхшашлик бор. Амударё унга нисбат берилиб, Балх дарёси деб аталади. Шаҳид ибн ал-Хусайн⁸² айтар эди: «Ёзда Балхда яшаш худди унинг тасҳифи кабидир»⁸³. Яҳё ибн Мусо ар-Розийнинг⁸⁴, Таигри уни раҳмат қилсин, Балхдан Хутталга⁸⁵ чиқиб кетгандаги (шеърини) менга айтиб беришганди:

Эрталаб Балх аҳолисидан (ажраб) Балхга қарши
томонга йўл олдик, унда яшовчилар саломат бўлсин.

(У ерда) турдик, қандай хурсандлик ва яхшилик
билан яшадик, улар ҳақиқатан карамли кишилардир.

Агар бирор қавм ерида (ўзингга) қароргоҳ ахтарсанг,
сенга энг яхши қароргоҳ фақат Балхдадир.

Унга хос (нарсалардан) ёқут, нилуфар, совун ва эслаёлмаётганим улардан ҳам кўп нарсалардир.

БУСТ. Айтишларича, унинг ҳавоси Ироқ ҳавоси каби, суви Фурот суви кабидир. Шаҳарлар ҳақида тарқалиб кетган яхши нарсаларни жамладим. Мендан дўстларимдан бири Буст ҳақида сўраган эди, жавоб бердим: «Унинг сифати унинг тасниясин, яъни Бўстондир.⁸⁶ Кейин амир қўшини бошлиғи Абу-л-Музаффар Наср ибн Носируддинга⁸⁷ қисса ва лафзини зикр қилдим. У бунга ва у (шаҳар) зикрининг кўплигига ажабланди. Абу-л-Фатҳ ал-Бустий ал-Котибнинг (шундай) деганини эшитганман: «Абу Наср ал-Муқаддасий⁸⁸ айган экан: «Биз қўлга киритган шаҳарларимиз орасида Буст каби чиройли, ёқимли, озик-овқат, хурмо, райҳон ва бўстонлардай (ўсувчи) гиёҳлари ҳаддан зиёд бўлган (шаҳарни) кўрмадим ва шундай бир тўғри фикрни ҳаёлимга келтирдим: агар ким у ерда мағфират билан ўлса, фақат

бир жаннатдан бошқа жаннатга ўтган бўлади, холос. Унга хос (нарсалардан) нок (бўлиб), унга ўхшаш мамлакатлардан бирортасида учрамайди. (Бошқа) ўлкаларга хос бўлган меваларнинг нафислиги ҳақида ҳам ҳикоя қилинган, китоб охирида (ўша) жой билан бирга бу ҳақда маълумот берамиз. Аижирга келсак, уни Сижистонга хос дейдилар, лекин Бустиники автороқдир. Бу ҳам унга хос (нарсалардан) (бўлиб), Хуросон шаҳарларига ва бошқа (ерлар)га олиб кетилади. Бустининг энг фахрли нарсаси унинг мушаррафлигидир, чунки у замонанинг ягонаси, асрнинг тожи, дунёнинг нуқтадони, энг буюкларнинг буюги ва донолар қусиши ас-Соҳибни етиштириб чиқарди. Бизга (шундай) зикр қилинган:

Бир шахрикки, сен унинг қўлидан ушлаб олган бўлсанг ва у сени осмонни фалакка даъват этса, ажабланарли эмас.

Ушбу китоб муаллифи бу шарафли ва юксак шаҳар тавсифида байтлар (тўқинган), улардан:

Сахийликни ниҳоят сездим, у сенинг таъбинг ва Буст тупроғини уйдим, бу сенинг баҳорги манзилинг.

Бу замона меннинг ҳосилимни хохламайди, чунки мен одобликка сенинг сочган уругингман.

ҒАЗНА. Ҳавонинг софлиги, тупроғининг яхшилиги ва сувининг ширинлиги бу (шаҳар)га хосдир. У шимолий тоғли (шаҳар), у ерда умр узоқ ва касаллик кам. Олтин унадиган илон, чаён ва азият берувчи ҳашаротлар туғилмайдиган бир заминни хаёлингга келтирмаганми-сан? Бу заминнинг энг яхшиси ва энг тозасидир. Унга хос (нарсалардан) одамларнинг энг кучли ва энг жасурининг етишиб чиқишидир. Абу Муслим Абу Довудга:⁸⁹ «Менга Зобулистон⁹⁰ кишиларидан, Тоҳаристон⁹¹ отидан, Ғазна фозилларининг энг шарафлиси ва энг яхши хислатлисидан юбор», — деб ёзган экан. У Султон Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Носируддиннинг⁹² туғилган жойидир, Тангри уни раҳмат қилсин. Ушбу китоб муаллифи у ер ҳақида шундай дейди:

Эй ҳамма гузалликни биз унда курадиганмииз
Ва атрофидан замона бахт-саодати намоеън бўлиб
туралган подшоҳлик қароргоҳи,

Агар у (қароргоҳ) ўз эгаси (подшоҳ) учун шонлиб
Ғазна заминига тушиб қолса, у жаннат боғи (бўлади).

Журжон сардори Абу Саъд Муҳаммад ибн Мансурнинг (шундай) деганини эшитгандим: «Ғазнадан бошқа ёзда ёқимли, баҳорда (унга) энг муносиб ва ҳашаротлардан пок шаҳарни кўрмаганман». У яна деганди: «Меваларининг озлиги унинг фазилатларидандир, чунки меванинг кўплиги касалликнинг кўпайишига сабаб бўлади. Ҳар вақт шаҳарда мевалар кам бўлса, у ерда касаллик ҳам кам бўлади». Яна у деганди: «Ғазнада унга ўхшашини (бошқа) мамлакатларда кўрмаганим туртта нарсани кўрганман: амирий олмаси, қайсики, уни жола деб атайдилар, рибос⁹³, дўғбож⁹⁴. Мана шулар Ғазнага хос (наrsa)лардандир. Амирий олмаси ҳақида ушбу китоб муаллифи шундай деган:

Ғазна олмаси ҳам фойдали, ҳам хушбўй,
у шаҳду-шакар, райҳон ва май кабилдир.
Унинг суви ойдан (тушган) сўлакни эслатса,
ёноғида доимо атиргул ва олма.

СИЖИСТОН. Унинг ҳақида осори (атиқа)лардан бирида қандайдир ўтиб кетган кишининг сўзида ривоят қилинишича, суви томчидай, меваси хурмонинг энг ёмони, қароқчиси эса жасурдир. Агар у ерда қўшни озайиб қолса, инқирозга учрайди, кўпайиб кетса очдан ўлади. Амр ибн Лайс Форсдалик вақтида ал-Муваффақ уни қидириб борганда, (Амр) Кирмонга кетганди. Ал-Муваффақ унинг кетидан борди, Амр унн Сижистон томонга чалғитиб юборди. Ал-Муваффақ юришни Сижистон орқали ўтиб тугатмоқчи бўлганда, унга: «Қум ва заҳарли илонлар макони бўлган сувсиз саҳроларни кесиб ўтишга эҳтиёж нима?» — дейишибди.

Ал-Муваффақ отнинг жиловини Ироққа бурибди, кейин Ибн Абу-л-Асбағни⁹⁶ Амр билан (тўланадиган) маблағ масаласида сулҳ тузиш учун юборибди. Ҳикоя қилишларича, (Ибн Абу-л-Асбағ) Дажла сувидан саноқларга тўлдириб ўзи билан олиб кетган экан. У Сижистоннинг Ҳиндманд (дарёси) сувига етиб келганда, унга (бу сув) жуда ширин татиб, ёқиб қолибди. Уни Дажла сувига солиштирган экан, улар орасида ширинлик билан роҳат бахш этишда ҳеч қандай фарқ сезмабди. Ўзи билан Дажладан олиб келган сувларни тўкиб юбориш ҳақида буйруқ бериб, дебди: «Бу сувда унга қараганда фойда кўпроқ». Абу Али ал-Маснҳий ал-Қозий ал-Басрийнинг⁹⁷ (шу шеърини) менга Ҳозир ибн Муҳаммад ат-Тусий⁹⁸ айтиб берганди:

Менинг Сижистонда тўхташим бахтсизликлардан бири, у ерда туришим эса ажойиботларнинг ажойиби.

Сижистонда унинг чиройли наргиси ва хурмосидан бошқа ҳеч қандай фойдали нарса йўқ.

Шабиб ибн Шайба⁹⁹ Сижистон заҳарли илонларини тавсифлаб, (шундай) деган: «Уларнинг кичкинаси қилич бўлса, каттаси ўлимдир. Сижистон заҳарли илонлари, Мисрнинг заҳарли қора илонлари, Аҳвознинг сариқ чаёни ва Шаҳразурнинг¹⁰⁰ чаёни қатори зикр қилинади. Унинг ҳунармандлари Юнон ҳакимлари, Ҳаррон заргарлари, яман тўқувчилари, Савод¹⁰¹ котиблари, Жундий-собур табиблари, Тарасус қароқчилари, Турк мерганлари ва ҳинд афсунгарлари қатори зикр қилиниши ҳам худди шундай. Сижистонга хос (буюм)лардан тослар, бургутларга (осиладиган) кўпғироқчалар, тантаналарда чалинадиган ноғоралар ва (уйларга) солинадиган парчалардир.

ҲИНДИСТОН. Тавсифловчи Ҳиндистонни васф қилиб, (шундай) деган: «Денгизи дур, тоғи ёқут, дарахти уд,¹⁰² (дарахтнинг) барги эса атрдир. Ҳиндистон уди (турли жойларга) нисбат берилган энг яхши хушбўй нарсалардан Тибат мушки, Шихр¹⁰³ анбари кабилар қатори зикр қилинади, гўё Ибн Матрон аш-Шоший¹⁰⁴ алой¹⁰⁵ ҳадя қилишни сўраб айтганидай:

Икки кафтнинг менга кўк, тарам-тарам ва юмалоқ нарсани ҳадя қилсин.

Уч мамлакат уни ўзида жамлади: Ҳиндистон, Турк (диёри) ва Ироқ¹⁰⁶.

Ҳиндистон мамлакати бошқа ерларда бўлмайдиган энг кўп ўзига хос (нарса)ларга эга бўлган диёрдир. Улардан фил, каркидон, йўлбарс, товус, тўти, курка товуқ ва бизда каркар¹⁰⁷ ва шорак¹⁰⁸ деб аталадиган яна иккита қуш, қизил ёқут, оқ сандал (дарахти), фил суяги, уд, тўтиё, қалампирмунчоқ, сунбўл, жавзабобо, бахмал либослар ва бошқалардир. Демак, у ерга хос нарсалар Румдагига нисбатан кўпроқдир. (Румда) парча, мастак дарахти, смоласи, сақмуния, муҳр лойи, нозик шойи, буни базюн деб атайдилар ва турли-туман либослар навълари тайёрланади, холос.

БУХОРО. Исмоил ибн Аҳмад айтар экаи: «Бухоро ички томонининг торлиги ва ифлослигини, атрофининг эса ёқимлилигини ва чиройлилигини инсон ички томонининг қабиҳлиги ва ташқи кўринишининг чиройлилигига

ўхшатаман, холос». Одамлар уни койиб жуда кўп (ёзганлар). Бу хусусда айтилганлардан энг ажойибни Абу-т-Таййиб ат-Тоҳирийнинг¹⁰⁹ (шу) сўзидир:

Билгинки, Бухоро (сўзи)нинг «бо» ҳарфи ортиқча, аввалги «алиф» эса фойдасиз¹¹⁰.

У ҳақиқий нажосатнинг ўзи, унда яшовчилар эса унинг қафасидаги ёввойи қушлар кабидир.¹¹¹

Абу Аҳмад ибн Абу Бакр ал-Қотиб¹¹² сўзи:

Бухоро дунё орқа тешигининг буришган жойи, биз эса унинг (ичида) жирканч ҳолдамиз.

Кошкийди, бизни бод билан чиқариб юбора қолса, чунки у ерда узоқ туриб қолдиқ¹¹³

САМАРҚАНД. Қутайба ибн Муслим у ерга яқинлашиб қолганда, кўзларни қорайтириб юборадиган ниҳоятда гўзал бир манзарани кўриб, ёнидагиларга (шундай) деган экан: «Уни (бирор нарсага) ўхшатинглар». Улар ҳеч нарсани хаёлга келтиришолмабди. Шунда у деган экан: «У гўё мовий осмон, унинг қасрлари гўё порлаб турган юлдузлар ва анҳорлари худди Сомон йўлининг ўзидир». Бу ташбиҳни жуда яхши деб ҳисоблаб, унинг ҳақиқийлигига ажабландилар. Самарқанднинг ўзига хос (нарса)ларидан қоғоз (бўлиб), у Миср қоғозини ва авваллари хат ёзишган териларни орқада қолдириб кетади. Чунки (Самарқанд) қоғози энг яхши, энг нафис, энг мулойим ва энг қулайдир. У фақат шу ерда ва Хитойдагина бўлади». «Йўллар ва мамлакатлар китоби»нинг муаллифи¹¹⁴ зикр илишича, Зиёд ибн Солиҳ Хитойдан асир олганлар орасида қоғозларни ясайдиган бир киши Самарқандга келиб қолади.¹¹⁵ Сўнгра Самарқандда (қоғоз) санъати кўпайиб ва (ишлаш) оdatи зўрайиб кетади. Ҳатто Самарқанд аҳли учун у савдо маҳсулоти бўлиб қолади. Унинг хайрлиги умумий тус олиб, у (қоғоз)дан дунёнинг ҳамма томонларида фойдаланадиган бўлишди. Самарқандга хос (нарса)лардан аммак, тикилган либослар, симоб, фундуқ ва қулларидир. Тоҳир ибн Абдуллоҳ ибн Тоҳир бир вақт ўз вакилларига имзо чекилган (шундай) фармонни чиқарган экан: «Агар Тоҳаристоннинг саман оти, Бардаанинг хачири, Миср эшаги ва Самарқанд қўлини учратсангиз, бу ҳақда бизнинг раъйимизни сўраб ўтирмай, сотиб олаверинг».

ХИТОЙ. Араблар айтарди: «Идиш ва шунга ўхшашларнинг ҳар бир ноёб учрайдигани Хитой санъатида (мавжуд), ноёб нарсалар Хитойга хосдир. Бу ном то ҳозирги вақтгача машҳур чинни идишларга нисбатан сақланиб келмоқда. Қадимдан ҳам, ҳозирги кунда ҳам ноёб ва малиҳ (наrsa)лар ишлашда қўл санъати ва моҳирлик Хитой аҳолисига хосдир. Улар: «Дунё аҳолисининг биздан бошқа ҳаммаси кўрдир, бундан Бобил аҳолиси мустасно», — дейдилар.

Уларнинг кўзлари кўр, лекин ҳайкалларни тарошлашда жуда ғаройиб, нақш ва тасвирлар ишлашда жуда бадийдир. Агар уларнинг рассомлари инсон тасвирини чизса, унда жондан бошқа ҳеч нарсани қолдирмайди. Кейин бунга кўнгли тўлмай, уни кулиб турган қилиб чизади, сўнг бунга ҳам кўнгли тўлмай, уни кулиб, жаҳлланиб ва хижолатдан кулиб турган, табассум қилиб ва ўринсиз кулиб турган, хурсандликдан кулиб ва мазаҳ қилиб кулиб турган ҳолда тасвирлайди. Шундай қилиб, сурат устига сурат тахлаб қўйилади. Уларнинг юнқа сопол идишлари бўлиб, унда овқат тайёрланади. Ундан биттаси бир марта қозон вазифасини ўтаса, иккинчи марта това бўлади ва бошқаси товоқ сифатида ишлатилади.

Хитой идишларининг энг яхшиси нозик, мусаффо, овози жарангли мишмиший деганидир. Бунинг ҳақида аз-Забдийда¹¹⁶ тавсиф бор. Уларда яна энг яхши шамшир ва (бошқа томонларда) учратилмайдиган, ичига суратлар яширилган ипак ҳарирлар бўлиб, буни камжор деб атайдилар. Уларда яна сув ўтмайдиган чакмонлар ҳам бўлиб, ҳар қанча ёмғир ёғса, ҳўл бўлмайди. Уларда қора катта рўмоллар бўлиб, агар кирланиб кетса, ўтга ташлайдилар, у тоза бўлиб чиқади ва ҳеч қаяри куймайди. Хитойликлар тайёрлаган темирдан кўзгу тумор ва бошқалар ясалади. Кўпинча уни вазни ундан бир неча марта ортиқ кумушга сотиб олинади. Уларда мўйнаси энг нафис кулранг формоний олмахони ҳам (машҳурдир). Уларда яна намат (машҳур бўлиб), Мағриб наматларидан ҳам афзалдир. Ал-Жоҳиз «Савдогарчиликни яхши билиш» китобида зикр қилади: «Энг яхши намат Хитойникидир, кейин Мағрибнинг қизил, сўнг Толиқоннинг¹¹⁷ оқ (наматидир). Бошқаларнинг зикр қилишича, энг яхши жун Миср жуни, сўнг Арманистон жуни, кейин Такрит¹¹⁸ жуни, сўнгра Руён¹¹⁹ жунидир.

ТУРҚ ДИЁРИ. Турк диёри унга хос нарсаларнинг кўплиги жиҳатидан Ҳиндистон диёри билан бир хилдир.

(Ундай нарсалардан) мушк, сувсар, олмахон, оқсувсар, фанак¹²⁰, қора тулки, оқ қуён, хутув¹²¹, оқ терак, яшм ¹²² оқ лочин, от, қул, оҳу боласи, унинг мўйидан ва думидан елпуғич ва пашша ҳайдайдиган асбобнинг дастаси ясалади. Турк диёрининг Тибат¹²³ (ўлкасига) келсак, унга машҳур жавҳар ва карамли бир эзгулик хосдир. Жавҳарга келсак, у бир олтиндай (нарса) бўлиб, ўша ерда битади ва у ерда жуда куп эзгуликка келсак, ким у ерда истиқомат қилса, уни бир хурсандлик қоплаб олади, бунинг сабабини у ҳеч билолмайди. У то у ердан чиқиб кетгунга қадар хурсанд бўлиб, кулишдан тўхтамайди.

ХОРАЗМ. Ўз муносабати, хусусиятлари ва савдо-сотинги жиҳатидан Турк диёрига яқин туради. У ердан қул, қўйлар, мўйна, айниқса қизил ва қора тулки (мўйналари), ажойиб ёйлар, тузланган балиқлар, раҳқин,¹²⁴ бу Марвнинг муррийси кабидир, олиб кетишади. Хоразмга хос (нарса)лардан у ерда боранж номи билан юритиладиган қовундир. Айтишларича, у қовунларнинг энг ширини ва яхшисидир. Уни қўрғошин қолипларда музга ўраб авваллари (халифа) ал-Маъмунга, кейин эса ал-Босиққа олиб боришган. Агар яхши сақланиб, етиб келса, бир донаси етти юз дирҳам турар экан. Унга хос (нарса)лардан яна кирбос¹²⁵, уни оранж деб атайдилар. Зикр қилинишича, ундан амирлар учун (ишланган) кийимлар Найсобурнинг ҳафийсидан¹²⁶, Райнинг мунаййиридан,¹²⁷ Журжоннинг хашхошийсидан¹²⁸ ва Мисрнинг дабиқийсидан¹²⁹ кам бўлмаган. Хоразм Тангрининг энг совуқ жойларидан биридир. Хатто у ерда қишда Амурдарё музлайди ва унинг устидан фил, карвонлар ва аскарлар ўтади. У қирқ кундан икки ойгача музлаган ҳолда қолади. Хоразмшоҳ Маъмун ибн Маъмун ушбу китоб муаллифидан у ер қишнинг қаттиқлиги ҳақида сўз айтишни сўраган эди, у шундай деди:

Худо ҳақи, агар Хоразмнинг совуғи қутуриб тишласа,
баданларимиз момақалди роққа ўралиб қолади.

Қуёш юзи беркитилган, шамол эса (бадандан) қон чиқариб юборади, одамларнинг терилари сабр ва тоқатни йўқотган.

Сув тошга айланган, ит пнига кириб кетган, қиш қаттиқ совуқ ва изғиринни ҳайдаб келмоқда.

Агар севган маъшуқни ўпадиган бўлсанг, оғзинг унинг оғзида музлаб қолганини кўрардим.
Абу-л-Ҳасан ал-Лаҳҳомнинг¹³⁰ Хоразм аҳли ҳақидаги (шеъри):

Хоразм аҳли Одам (Ато) авлодларидан эмас, Худо ҳақи, улар ҳайвоннинг ўзи.

Уларнинг бошлари, тили, сифат ва кийимига ўхшашни оламда кўрганмисан?
Агар отамиз Одам уларни болам деб қабул этса, отамиз Одамдан мен воз кечаман.¹³¹

УН БИРИНЧИ БОБ

(Ҳорун) ар-Рашид Антокияда тўхташни хоҳлаганда, у ернинг аҳолиси бунни истамабди. Улардан кекса бир киши унга дебди: «Эй мўъминлар амири, бу сенга (хос) шаҳарлардан эмас». «Нима учун?» — дебди (ар-Рашид). «Шунинг учунки, фахрли яхши (нарса) ўзгариб кетяпти, ҳатто унда фойдали бирор нарса йўқ. Агар шамшир ҳиндистонликнинг қиндаи чиқарилиши ва яманликнинг табнатиға хос бўлса ҳам, у ерда заиғлаб қолади. Баъзан унинг ёмғири уланиб кетса, икки ой давом этади, у ерда булутсиз бир кунни кўрмайсан».

Абдулмалик ибн Солиҳ ал-Ҳошимийдан¹ ар-Рашид Манбиж² (шаҳри) ҳақида сўраганда, у (шундай) деган экан: «Ҳавоси яхши, суви мазали, касалликлари кам». — «Кечаси қанақа?» — дебди (ар-Рашид). «Кечанинг ҳаммаси тонгдан иборат», — жавоб берибди у.

Ал-Жоҳиз ҳикоя қилади: «Қим Баҳрайнда бир муддат истиқомат қилса, қора жигари кенгайиб, қорни шишиб кетади». У ер аҳолисининг сўзига қараганда, у ерда хурмонинг хомини сиқиб, май тайёрланса ва уни оқ кийимдаги киши ичса, ундан чиққан тер унинг кийимини худди қизил шойи кўйлакка ўхшатиб кўяр эмнш.

(Ал-Жоҳиз яна (шундай) деган: «Қимки ёз кунлари ал-Массисада³ рўза тутса, уни куч-қувват кўзгатиб юбо-

ради. Шундай иссиқда (куйиш)дан у ер аҳолиснинг кўпчилиги жинни бўлиб қолган».

У айтган: «Ироқ томондан занжилар⁴ юртига қадам кўйган ҳар бир киши, токи у ерда яшаб турар экан, шубҳасиз, доимий қаттиқ ғазабга дучор бўлади. Кимки норжил⁵ шаробидан кўп (истеъмол) қилса, бу унинг ақлини кетказади ва ҳатто у билан ақлдан озганнинг орасида деярли ҳеч нарса қолмайди».

Абу Занбур ал-Модарсийнинг⁶ ҳикоя қилишича, унинг Табариядаги Муняти Ҳишом номи билан машҳур бўлган ерида бир булоқ бўлиб, етти йил кетма-кет оқиб турган ва етти йил кетма-кет тухтаб қолган. Бу ном билан (ўша булоқ) ҳар вақт маълумдир.

Арманистон ва Озарбайжон бошлиқларидан баъзисининг ҳикоя қилишича, у ерда шундай бир жой бор эканки, агар унинг аҳолиси минг жариб (ерга) экин экса, улар муҳтож бўлгани миқдоридан сув оқиб келаркан ва уларнинг экинларини сугорар экан. Агар улар бундан озроқ экин экишса, шунинг миқдорича (сув) келиб, зиёд ҳам, кам ҳам бўлмас экан. Агар экин кўпайса, сув ҳам кўпаяр экан, камайса, камаяр экан, бунинг сабаби маълум эмас экан. Сув экилган экин эҳтиёжи миқдоридан ошиб кетмас ва ундан камаймас экан.

Ал-Қозий Абу-л-Ҳасан Али ибн Абдулазиз ал-Журжонийнинг⁷ «Бошлиқлар ва машҳур кишилар китоби»да ўз хати билан ёзилганини ўқиганман, у шундай деган: «Абдуллоҳ ибн Тоҳир (халифа) ал-Восиққа ёзишича, Тоҳаристонда бир узумзор ер бўлиб, кечаси бир жойдан иккинчи жойга бир юзу йигирма газга кўчиб турар экан».

Абу-л-Фатҳ ал-Бустийнинг Самарқанд ҳақидаги (шеърини) менга айтиб беришган эди:

У дунёда одамлар учун жаннат (бор), бу дунёнинг жаннати эса Самарқанддир.

Эй Балх заминини унга тенглаштирган киши, ахир итқовун билан қандни тенглаштириб бўладими?

Абу Рабиъ ал-Балхий⁸ (шеъри):

Шош ёзда жаннатдир ва ҳарорат азобидан
сақловчидир.

Абу-л-Ҳасан Али ибн Аҳмад ал-Массисий ар-Ромий аш-Шоир⁹ менга ҳикоя қилиб, (шундай) деган эди: «Шерозда Азудуддавла Фанно Хусрав ҳузурдаги дўстлик мажлисида Абу Али Ал-Ҳоим¹⁰ билан Абу Дулаф ал-Ҳазражий¹¹ ўртасида мутойиба, ҳазилкашлик, муҳозара ва музокара бўлиб турар экан, Абу Али Абу Дулафга дебди: «Тангри Шом вабосини, Ҳайбар¹² иситмасини, Баҳрайн талоқ яллиғланишини, ал-Жазира чипқонини, Даҳистон¹³ ришта (касалини) сенга юборсин ва сени Форс олови билан куйдирсин». Абу Дулаф унга дебди: «Эй мискин, Абу Лаҳаб ҳалок бўлсин деб ўқийсанми, қуруқ Хурмони Ҳажарга¹⁴ ташиб олиб борасанми ва миршабларга қора либос кийгизасанми?»¹⁵ Аксинча, Тангри сенга Миср заҳарли илонини, Сижистон заҳарли илонини, Шаҳрзур чаённи ва Аҳвоз сариқ чаённи юборсин. Менга эса Яман чакмонларини, Миср кимхобини, Рум шойисини, Суснинг ипакли матоларини, Хитой ипагини, Форс либосларини, Исфаҳон кийимларини, Бағдод сақарлотини, Убулла салласини, Тавваж¹⁶ таввазийсини¹⁷, Рай мунаййирини, Найсобур этигини, Марв мулҳамини, Хархиз¹⁸ олмахон терисини, Булғор сувсарини, хазарларнинг тулкиларини, Қошғар фанакини¹⁹, тағазғаз²⁰ оқсувсарини, Ҳирос ҳосилаларини, Арманистон иштонбоқларини ва Қавин пайпоқларини ёғдирсин; Арманистон гиламларини, Қолиқо зилолийсини²¹, Майсон²² тўшакларини, Бағдод бўйраларини менга тўшасин; Румнинг бичилган турк ғуломларини, Бухоро чўрилари ва Самарқанднинг ёш қизларини менга хизматкор қилиб берсин; олий навъ саҳро отлари, Ҳижознинг²³ зотли туялари, Тоҳаристоннинг саман отлари, Миср эшаклари ва Бардаа²⁴ хачирларини менга улоқ қилиб берсин; Шом олмаси, Ироқнинг янги хурмоси, Яман банани, Ҳиндис-

тон ёнғоғи, Куфа лўяси, Аҳвон шакари, Исфаҳон асали, Мосакон²⁵ ҳолваси, Қирмоннинг қуруқ хурмоси, Арражон²⁶ шинниси, Хулвон²⁷ анжири, Бағдод узуми, Журжон унноси, Буст олхўриси, Рай анори, Ниҳованд²⁸ ноки, Найсобур беҳиси, Тус ўриги, Марв муллабани ва Хоразм қовунини менга едирсин; Тибат мушки, Ҳиндистон уди, Шихр анбари, Фансур²⁹ кофури, Табаристон лимуси, Басра нордон пўртаҳоли, Журжон наргиси, Сирван³⁰ нилуфари, Жур атиргули, Бағдод мансури³¹, Қум заъфарони, Самарқанд райҳонини менга ҳидлатсин. Фанно Хусрав унинг сўзидан ажабланиб, Шарқ ва Ғарб шаҳарларига хос (нарса)лар ҳақидаги ахборотидан таажжубланиб: «Эй Абу Дулаф, подшоҳ подшоҳ билан суҳбатлашади», — деди ва унга чопон ҳамда инъомлар (бериб юборишга) буюрди.

«Ажойиб маълумотлар» китоби поёнига етди ва тугатилди. Оламлар Парвардигорига ҳамдлар бўлсин, унинг халқининг энг яхшиси Муҳаммадга, унинг хонадони ва саҳобаларига Тангрининг салавати етсин. Бизга ягона ва неъматлар ато этувчи Тангрининг ўзи кифоядир.

ИЗОҲЛАР

БИРИНЧИ БОБ

1. Ас-Соҳиб Абу-л-Қосим ибн Аббод (936 й. атрофида туғилиб, 995 й. вафот этган) — Бувайҳийлар сулоласининг машҳур вазири. Кўпроқ ас-Соҳиб лақаби билан юритилади. Узи адиб ва шoir бўлиши билан бирга саройга жуда кўп олим ва шoirларни тўплаб, уларга ҳомийлик қилган ва илм-фан тараққиёти йўлида замонасига нисбатан анчагина хизмат қилган. Саолибий «Иатимат ад-даҳр» тазкирасининг учинчи қисмида унга алоҳида боб ажратган.

2. Фурот (Евфрат) — Арманистон тоғларидан бошланиб, Туркия, Сурия ва Ироқ ҳудудларидан оқиб ўтадиган йирик дарё.

3. Араб халқ мақоли.

4. Арабчада «синади» (йанкасиру) ёзилган. «Ажойиб маълумотлар» бобларининг Саолибий сўзбошида кўрсатилган номлари асарнинг ўзида берилгандан қисман фарқ қилади.

5. Ас-Саолибий ўзини айтаяпти.

6. Қуръонда («Сод» сураси, 71-74-оятлар) Худо Одамни яратиш, мен Одамни яратдим, унга сажда қилинлар деган, ҳамма фаришталар унга сажда қилганлар, фақат Иблис кибрлик қилиб, сажда қилмаган. Бу ерда шу ривоятга ишора қилинапти.

7. Қобил ва Ҳобил — диний ривоятларга кўра Одам ва Ҳавонинг фарзандларидан. Ҳаво ҳар сафар бир ўғил ва бир қиз туғаверган. Ҳар сафар туғилган қизни аввалги сафар туғилган ўғилга бераверишган. Қобил билан туғилган қиз ниҳоятда гўзал бўлиб, уни бошқа сафар туғилган Ҳобилга берилишига қизганиб, Ҳобил ни ўлдирган. Бир ривоятда Ҳобил чўпон бўлиб, энг яхши чорваларини Худо йўлида қурбон қилар экан, Қобил эса бўйрачи бўлиб, маҳсулотининг ортиқчасини ризойи илоҳига ажратар экан. Шундай қилиб, Ҳобилнинг мартабаси юқорилаб бораверган, бунга ҳасад қилган Қобил ўни ўлдирган ва отаси Одамнинг қарғишига учраб, ер юзида саргардон бўлиб юрган («Қомус ал-аълом», 5-ж; 3490-б).

8. Қиёс — солиштириш, таққослаш, қиёс қилиш.

9. Қуръон, «Сод» сураси, 7-6-оятлар. Бу ерда Иблис ўзини Одам билан қиёс қилиб, ўтдан яратилгани учун ўзини ундан юқори тутгани ва унга сажда қилишдан бош тортгани ҳақида гап кетаяпти (6-изоҳга қаранг). Бу билан Саолибий биринчи қиёс қилган Иблис эканини исботлаяпти.

10. Абу-з-Зайфон — «Меҳмон отаси», яъни «меҳмондўст» маъносига эгадир.

11. Ваҳй — хабар, янгилик. Диний ривоятларга қараганда, Худо билан пайғамбар орасида Жаброил элчилик вазифасини ўтаб, Худонинг ҳар бир сўзини уларга етказган, Жаброил келтирган Худонинг айтганлари ваҳй деб аталган.

12. Ҳожилар ҳаж маросими вақтида Мино тепалигида Шайтонга тош отадилар.

13. Туш эгаси — Миср подшоҳи Азиз тушида етгита ориқ мол етгита семиз молни еяётганини, етгита стилмаган бугдой бошоғи ва етгита қуруқ бошоғни кўради. Бу туш таъбирини фақат Юсуф айтиб беради (Юсуф сураси, 43—49-оятлар). Бу ерда шу ривоятга ишора қилиниб, Азизни «туш эгаси» деб аталапти.

14. Нура — бадандаги соч ва тукларни йўқотиш учун ишлатиладиган махсус дори.

15. Балқис (Билқис) — Ҳимярийлар сулоласининг (42-изоҳга қаранг) 19-иодшоси бўлмиш малика.

16. Узайр — номи Қуръонда келтирилган киши. Тавротда Азр деб зикр этилган. Коҳинлардан бўлган.

17. Абу-л-Ҳасан Али ибн ал-Аббос ибн Журайж (ёки Журжис), Ибн ар-Румий лақаби билан юртилади (221/835—283/896) — машҳур арабийнавис шоир ва олим. Тили заҳар бўлиб, кишилар айбини фош қилган. Шунинг учун ҳам кўпчиликка ёқмай, унинг ҳақида латифалар тўқишган ва уни мазаҳ қилишган. Аббосийлар вазири Қосим ибн Убайдуллоҳ томонидан заҳарлаб ўлдирилган.

18. Қорун — Фиръавннинг вазири, унинг номи Таврот ва Инжилда ҳам учрайди. Ниҳоятда зolim, мутаккабир ва бойлиги ҳаддан зиёда бўлган. Йўлдан тойгани учун уни ер ютиб юборган эмиш.

19. Қуръон, «Қасос» сураси, 78-оят.

20. Ажам—араблар араб бўлмаган мусулмонлар яшаган жойнинг зенит яқинидаги иккита юлдузи. йўловчилар саҳроларда шуларни Ажам деб атаганлар. Бунга Эрон ва Урта Осиё ерлари ҳам кирган. Баъзан фақат Эроннинг ўзи Ажам деб аталган.

21. Бу шеър Абу Бакр ал-Балхий деган шоир қаламига мансуб бўлиб, «Иатимат ад-даҳр» тазкирасида берилган.

22. Совиқ — бугдой ва арпадан йирик қилиб янчиб олинган ун, шу ундан хурмо ёки қанд қўшиб тайёрланган атала, ёвгон, шароб. Кўпроқ сув қуйилса, ичимлик сифатида яхши бўлади.

23. Жузайма ал-Абраш Молик ибн Фаҳм — Ҳира подшоси. Абраш деб лақабланишининг сабаби у пес бўлган, лекин одоб юзасидан «Абрас» (пес) демай, Абраш деб аташган.

24. Иккита Фарқад юлдузи (ал-Фарқадони) — Кичик Айиқларга амал қилиб юрадилар.

25. Уқайл ибн Қаъб ибн Омир ибн Саъсага — Араб ярим оролида Қайс Айлон ҳавзаси ўртасидаги қадимги араб қабилаларидан бўлиб, ватанлари Нажднинг жануби бўлган.

26. Надим — базм, зиёфат ва айш-ишратда бирга ўтирувчи, суҳбатдош, ўртоқ, шерик.

26. Надим — базм, зиёфат ва айш ишратда бирга ўтирувчи, суҳбатдош, ўртоқ шерик.

27. Зу Язан ал-Ҳимярий — исломдан аввалги Яман подшоҳларидан бирининг номи.

28. Амр ибн Абдуманноф — Муҳаммад пайғамбар бобосининг отаси. Халққа нон ушатиб, улашгани учун Ҳошим (ушатувчи, майдаловчи) лақабини олган.

29. Ҳотим ат-Тайй (Урта Остёда Ҳотам Той номи билан машҳур) — исломгача яшаган араб шоири. Нажд вилоятининг Тайй қабиласидан. Ниҳоятда сахийлиги ва карамлилиги билан машҳур.

30. Абу Карб Ассад Комил (тахминан 385—420) — Араб яриморони жанубидаги химярийлар подшоҳларидан. Айтишларича, у Эронни забт этган ва яҳудий динини қабул қилган.

31. «Ал-Мунжид фи-л-адаб»даги маълумотга хилоф (30-изоҳга қаранг). Эҳтимол ас-Саолибий зикр қилаётган Абу Карб Асъад ал-Ҳимярий бошқа кишидир.
32. Аҳмад — Муҳаммад пайғамбарнинг осмондаги исми.
33. Дебож — ипак мато, тилла ва кумуш билан тикилган кийим, парча, зарбофт.
34. Ал-Аббос ибн Абдулмутталиб — Муҳаммад пайғамбарнинг амакиси.
35. Байт — Қаъбани Байт ва Байтуллоҳ (уй, Худонинг уйи) деб аталади.
36. Жоҳилия — араблар исломдан аввалги даврини жоҳилия (жоҳиллик, нодонлик) деб атайдилар.
37. Ал-Валид ибн Муғайра ал-Махзумий (ваф. 622) — Макканинг машҳур аъёнларидан, Муҳаммаднинг ашаддй душмани бўлган.
38. Абу Муслим ал-Хуросоний (775 й. қатл этилган) — ислом лашкарбошиларидан. Хуросондаги диний ва сиёсий ҳаракатларнинг раҳбари бўлган, умавийлар давлатининг инқирози ва аббосийлар ҳукмронлигининг мустақамланишида муҳим роль ўйнаган. Ироқда халифа ал-Мансур даврида қатл этилган.
39. Туво — водий номи. Қуръонда «Эй Мусо, мен сенинг Парвардигорингман, кавшингни еч! Сен муқаддас Туво водийсидасан» дейилган (Тоҳо сураси, 11-12-оятлар). Бу ерда шунга ишора қилин-япти.
40. Ал-Валид ибн Абдулмалик — умавийлар халифаси (86/705 — 96/715).
41. Абдулмутталиб ибн Ҳошим — Муҳаммад пайғамбар бобо-сининг отаси.
42. Ҳимярийлар — жанубий араб қабилаларидан. Асосан Яманда яшаган бўлиб, давлати ҳам Ҳимярийлар давлати деб ата-ларди, бу давлатнинг асосчиси Ҳимяр ибн Сабо бўлган дейилади. Беруний Ҳимярий поршоҳларининг тўла жадвалини келтирса-да, у кўпроқ афсоавий подшоҳлар бўлган.
43. Абу Бакр Абдуллоҳ Сиддиқ (ваф. 634) — «тўғри йўлдан борган халифалар» деб аталмиш халифаларнинг биринчиси (11/632—13/634) Муҳаммад пайғамбарнинг хотини Ойшанинг отаси.
44. Зайд ибн Ҳориса — Муҳаммаднинг хотини Хадича сотиб олган қул. Кейин уни пайғамбарга ҳадя қилган. Пайғамбари уни озод қилиб, ўғил қилиб олади. Исломни бошлаб қабул қилганлардан. Муъто жангида байроқ кўтариб бориб, шу жангда 629 й. ўлдирилган.
45. Али ибн Абу Толиб — Муҳаммаднинг амакиваччаси ва куёви, чаҳорёрлар деб аталган халифаларнинг тўртинчиси. Маккада 600 йиллар атрофида туғилиб, 661 й. Куфада ўлдирилган.
46. Хадича бинт Хувайлид — Муҳаммад пайғамбарнинг бирин-чи хотини.
47. Ҳижрат — Муҳаммаднинг Маккадан Мадинага кўчган йили. Бу 622 й. 16 июл жума куни юз берган. Шу кундан ҳижрий йили бошланади.
48. Абдуллоҳ ибн Зубайр — Абу Бакр Сиддиқ қизи Асмонинг ўғли. Пайғамбар саҳобаларидан. Африқони фатҳ этишда иштирок этган. Язид ибн Муовия ўлгандан кейин (685 й.) ал-Ҳажжож Маккани қуршаб олади ва Абдуллоҳни ўлдиради.
49. Саъд ибн Абу-л-Ваққос — пайғамбарнинг энг яқин ўнта саҳобасидан бири, исломнинг машҳур лашкарбошиларидан, Эронни фатҳ этишда қатнашган, Куфа шаҳрига асос солган, 670 й. атрофида вафот этган.

50. Ҳамза ибн Абдулмутталиб — пайғамбарнинг амакиси, Асадуллоҳ ва расулиҳи («Худо ва унинг пайғамбарининг шерин») лақабини олган. 627 й. Бадр жангида ўлдирилган.

51. Умайр ибн Ҳумом ал-Ансорий — пайғамбар саҳобаларидан. Шомни фатҳ этишда қатнашиб, кейин Фаластинда яшаган ва Бадр газавотида ҳам иштирок этган. Бу ерда Ибн Саъд деб ёзилган.

52. Абу Жаҳл ибн Ҳишом, Ибн Ҳанзалийя номи билан машҳур — пайғамбарга қарши курашган маккалик лашкарбошилардан бири. Бадр жангида ўлдирилган.

53. Умар ибн ал-Ҳаттоб — «тўғри йўлдан борган халифалар» (чаҳорёрлар)нинг иккинчиси (13/634—23/644). Асли Бани Од қабиласидан, исломнинг бошларидаги воқеаларда иштирок этиб, қизи Ҳафсани пайғамбарга хотинликка беради.

54. Ал-Муғайра ибн Шуъба (вафоти 666 й.) — Куфадаги сақафий қабиласидан бўлмиш саҳобалардан. Ҳандақ жанги йили исломни қабул этган. Умар уни Басра ҳокими этиб тайинлади. Ярмук жангида бир кўздан айрилади, Ниҳонанд ва Қодисийя жангларида иштирок этган. Кейин Куфа ҳокими бўлиб, шийъалар ва хорижийлар орасида юз берган фитналарни бостирган.

55. Тарих — арабча «арраҳа» феълининг масдари бўлиб, сана, вақт, давр, йилнома ёки ривоят каби маъноларни билдиради. «Тарих ал-хаёт» дейилса, таржимаи ҳол маъносига эга бўлади.

56. Жизя — ислом дини қондасига биноан бошқа диндаги кишилардан олинадиган солиқ.

57. Дирҳам — юнонча драҳма сўзидан. Арабларда қумуш танга ёки умуман танга пул, мис, қумуш ва тилла.

58. Ҳожиб — дарвозабон, эшик қорувули, пардадор.

59. Ярфо — шу ердан маълум бўлишича, халифа Умарнинг ҳожибларидан бирининг исми.

60. Усмон ибн Аффон — «тўғри йўлдан борган халифалар»нинг учинчиси (23/644—35/656).

61. Абу Ҳурайра Абдуллоҳ ибн Амр ад-Давсий (вафоти 676 й. атрофи). — Муҳаммад пайғамбар саҳобаларидан. Мушукни яхши кўргани учун Абу Ҳурайра (мушук отаси) кунясини олган.

62. Баҳрайн — Арабистон яриморлидаги қадимги қумлик иқлим. Ҳозирги вақтда форс қўлтиғи фарбий қирғоғидаги бир қанча ороллардан иборат вилоят Баҳрайн деб аталади. Улардан энг каттаси Манома ороли бўлиб, бу Баҳрайн ороли номи билан ҳам юрнтилади.

63. Бу ерда Хизр Юсуф пайғамбар Миср подшоси Азиз хиёматини қилгани ҳақидаги афсонага ишора қилиняпти.

64. Шу ердан маълум бўлишича, Усмоннинг ўғли.

65. Муовия ибн Абу Суфён — умавийлар халифаларининг биринчиси (41/661—60/680).

66. Жазз — жун аралашган ипак мато, ипак матонинг ўзи ҳам баъзан шундай аталади.

67. Абдуллоҳ ибн Омир ибн Курайз (636—679). Муҳаддислардан, халифа Усмоннинг амакиваччаси. Форс вилоятини фатҳ этган, Ойишанинг Алига қарши курашида унга ёрдам берган. Дамашқда яшаб, кейин Басра ҳокими бўлган.

68. Жубба — чакмонга ўхшаш уст кийим.

69. Зиёд ибн Абиҳ ас-Сақафий — матнда Зиёд ибн Убайд ёзилган, лекин Зиёд ибн Абиҳ бўлиши керак деб изоҳ берилган. Зиёд ибн Абиҳ Муовият давридаги давлат арбобларидан. Ироқда халифа номи бўлган. Куфада 675 й. вафот этган.

70. Абу Суфён ибн Ҳарб ибн Умайя ал-Қурайший (ваф. 652 й. атрофи) — савдогар, пайғамбарнинг душмани, Бадр ва Уҳудда унга қарши жанг қилган. 627 й. Мадина қалъасига ҳужум қилган катта қўшиннинг бир қанотига бошчилик қилади, кейин жангни тўхтатиб, Муҳаммад билан ярашади ва уни соғ-саломат Маккага олиб кетади. Ярмуқ жангида иштирок этган.

71. Мақсура — масжидда панжара билан ўралган алоҳида хона, бу ерда меҳроб бўлган. Унда ҳукмдор ёки имом намоз ўқиган.

72. Марвон ибн ал-Ҳакам — умавийларнинг йирик лашкарбошиларидан. Жамал жангида Али билан урушган, 684 й. Тоунда вафот этган.

73. Мазира — қатидан пишириладиган таом.

74. Сиффин жанги — Сиффин Сурияда Фурот дарёси қирғогидаги бир жой. Бу ерда 37 й. сафар ойна боши (657 й. июл охири)да Али билан Муовия ўртасида жуда катта жанг бўлиб ўтган. Натижада Али Куфада ўлдирилиб, халифалик умавийлар сулоласининг биринчи халифаси Муовия қўлига ўтади.

75. Ашъас ибн Қайс ибн Маъд Қарб — Қинда амирларидан, ўзининг бир жамоа қавми билан 9/631 йили исломга кирганини эълон қилиш учун Муҳаммад ҳузурига келади. Қодисийя, Мадонн жангларида ва Наҳованддаги эронликлар билан бўлган урушда, византияликлар билан бўлган Ярмуқ жангида, Али билан Муовия орасидаги Сиффин жангида иштирок этган.

76. Ҳасан ибн Али — Муҳаммаднинг куёви Алининг ўғли.

77. Убайдуллоҳ ибн ал-Аббос ибн Абдулмутталиб — Али биродарининг ўғли, яъни жиёни.

78. Динор — юнонча сўз бўлиб, тилла танга пул, оғирлиги тахминан 3,6 гр. ёки 4,235 г.га тенг.

79. Абдулмалик ибн Марвон — умавийлар халифаси (65/685—86/705).

80. Ал-Ҳажжож ибн Юсуф (тахминан 661—714) — умавий халнфалари Абдулмалик (685—705) ва ал-Валид (705—715) давридаги қўмондон ва Ироқ ноиб.

81. Ал-муваффақ биллоҳ — Тангри муваффақиятли қилган, бахтли қилган.

82. Убайдуллоҳ ибн Зиёд — умавийлар ҳукмдорларидан. Басра ҳокимлигига тайинланади (680 й.) Кувани ҳимоя қилишни ўз зиммасига олади, Қарбалода Ҳасан ибн Алини ўлдиради (680 й.), Роҳим яйловида армиянинг чап қанотини бошқариб (684 й.), Мавсил яқинида Хазар дарёси олдида Иброҳим ал-Уштур ҳужумидан қочиб, 686 й. ўлдирилади.

83. Ал-Мансур (Абу Жаъфар Абдуллоҳ ибн Муҳаммад) — аббосийлар халифаси (136/754—158/755). Тарихда шу лақаб билан машҳур.

84. Бу ерда Бағдод шаҳри кўзда тутиляпти.

85. Ислом подшоҳларидан биринчи демоқчи.

86. «Епинчиқлар» сўзи арабчада «кийимлар», «либослар» ёзилган.

87. Сепоя — учоёқ демакдир.

88. «Шарижа» — хурмо пўстлогидан тўқилган, хуржунга ўхшаш халта. Дўконлар эшигига осиб қўйиладиган чит парда.

89. Холид ибн Бармак — бармакийлар сулоласи вазирларининг биринчиси. Абу Муслим Хуросонийнинг яқин кишиси бўлиб, умавийлар халифалигининг инқирози ва аббосийлар давлатининг

таъсис этилишига куч сарфлаган. Биринчи аббосийлар халифаси Абу-л-Аббос ас-Саффоҳ уни вазир қилиб олади, ал-Мансур замонда эса хазинага бошлиқ бўлиб, ал-Мадий замонда 163/779 ёки 166/782 й, вафот этган.

90. Форс — Эроннинг энг қадимги ва машҳур вилояти. Бу ерда кучли Аҳмоний ва Сосонийлар подшоҳлари тахт сўраган. Кейинчалик ҳам Форс ўз аҳамиятини йўқотмаган ва бу вилоят тили бутун Эрон учун адабий тил бўлиб қолган.

91. Ал-Маҳдий (Абу Абдуллоҳ Муҳаммад пбн Абдуллоҳ) — аббосийлар халифаси (158/775—169/785) лақаби. Тарихда шу лақаб билан машҳур.

92. Жуммоза ёки жамз — тез юрадиган ва чопоғон урғочи туя.

93. Зубайда умм Жаъфар — Ҳорун ар-Рашиднинг сеvimли хотини.

94. Бухтийя — туянинг ўркакчи зотларидан бири.

95. Ҳорун ар-Рашид — аббосийлар халифаси (170/786—193/809).

96. Фазл ибн ар-Рабиъ ((ваф. 823) — халифа ал-Аминнинг (193/809—198/813) вазири. Бармакийларга ҳасад қилиб, уларга қарши фитналар уюштиради, ал-Амин билан ал-Маъмун орасини бузишга уринади.

97. Язид ибн Муовия — умавийлар халифаси (60/680—64/683).

98. Ал-Ҳусайн ибн Али — Алининг ўгли Куфа шийъалари уни 60/680 й. умавийларга қарши курашишга рағбатлантирадilar, лекин ҳал қилувчи пайт келганда, уни ташлаб кетадилар. Ал-Ҳусайн ва унинг деярли ҳамма кишилари ўраб олинади ва 680 й. 10 октябрда Куфа яқинидаги Қарбало деган жойда қатл этилади. Ҳозир бу ер шийъаларнинг муқаддас жойдир.

99. Абдуллоҳ ибн ал-Аббос ибн Абдулмутталиб — Абу-л-Аббос деб ҳам юритилади. Муҳаммаднинг амакиваччаси, машҳур ҳадис ривоятчиларидан, 688 йили Тоифда вафот этган.

100. Абдуллоҳ ибн Жаъфар ибн Абу Толиб — Али биродарининг ўгли, Ҳабашистонда туғилиб, отаси билан Мадинага келиб яшаган, 700 йиллар атрофида вафот этган.

101. Абу-д-Давониқ («Дониқлар отаси») — «Дониқ» кўплиги ринга тенг. Аббосийлар халифаси ал-Мансур (136/754—158/775) «давониқ», форсча ўлчов бирлиги бўлиб, дирҳамнинг олтидан бибахил бўлиб, шундай майда пуллар ҳадя қилгани учун шу лақабни олган. Кейин бу лақабдан қутулиш мақсадида миллионлаб дирҳам ҳадя қилган.

102. Муҳаммад ибн Саллом (бу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Саллом ал-Жумаҳий ал-Басрий, ваф. 232/846/— машҳур араб адиби ва филолог. Унинг «Табақот аш-шуаро» («Шоирлар табақалари») номли китоби араб адабиёти тарихи бўйича биринчи асар ҳисобланади. Бунда исломгача бўлган ва ислом аввалидаги шоирлар таржимаи ҳоли берилган ва ижоди таҳлил қилинган.

103. Ал-Маъмун — аббосийлар халифаси (198/813—218/833) Абу-л-Аббос Абдуллоҳнинг лақаби.

104. Ҳасан ибн Саҳл ас-Сарахсий — Халифа ал-Маъмун давридаги ҳукмдорлардан. Халифа уни хазиначиликка тайинлайди (811 й.). Араб ярим ороли ва Ироқ ҳокими этиб тайинланиб, Куфа, Бағдод, ва Восит ғалаёнларини бостирган, олим ва шоирларга яхши муносабатда бўлган. 850 й. атрофида Сарахсда вафот этган. Ал-Маъмун унинг қизи Бўронга уйланган.

105. Ал-Фазл ибн Саҳл Зу-р-риёсатайн — Халифа ал-Маъмуннинг вазири. Асли эронлик бўлиб, бармакийларни қўллаб-қувватлаган, халифа ал-Амин вазири Фазл ибн ар-Рабиъга душман бўл-

ган ва эронликларга ён босган. Ал-Маъмун унинг содиқлигига шубҳа келтирувчи далилларга эга бўлгач, 817 й. уни қатл эттиради.

106. Ал-Муътазз (Абу Абдуллоҳ аз-Зубайр ибн Жаъфар) — Аббосийлар халифаси (252/866—255/869).

107. Ал-Муқтадир (Абу Жаъфар ибн ал-Муътазид) — аббосийлар халифаси (295/908—320/932), Бу ерда Саолибийда ноаниқлик бор. Ал-Муътазздан кейин халифалик ал-Муҳтадийга ўтган (255/869—256/870). Эҳтимол, Саолибий ал-Муҳтадийни ал-Муқтадир билан алмаштириб юбораётгандир.

И К К И Н Ч И Б О Б

1. Ал-Мураққиш ал-Акбар Авф ибн Саъд ибн Молик — Исломдан аввал яшаган араб шоири (ваф. 552). Ал-Мураққиш ал-Асгар (ваф. 560) номлик ҳам шоир бўлган. Булар ошиқ ва маъшуклар ҳақидаги шеърларнинг қаҳрамонлари бўлишган.

2. Ал-Мураққишнинг бу байтидаги «чизиб қўйган» (раққаша) феъли сабабли унга «чизиб қўювчи» (ал-Мураққиш) лақаби берилган.

3. Ал-Мумаззиқ Шаъс ибн Наҳор ал-Абдий — Исломдан аввал ўтган араб шоири.

4. Ал-Мумаззиқнинг бу шеъридаги «ёрилиб кетмайман» (лоумаззиқу) сўзи сабабли унга «ёрилиб кетувчи» (ал-Мумаззиқ) лақаби берилган.

5. Ал-Муҳарриқ Аббод — Исломдан аввал яшаган араб шоирларидан.

6. Бу байтдаги «йиртиб ташловчи» (муҳарриқ) сўзи туфайли шоирга ал-Муҳарриқ лақаби берилган. «Мумаззиқ» ва «Муҳарриқ» сўзларининг маъноси бирдир.

7. Ал-Муталламмис Жарир ибн Абдулмасиҳ аз-Зубаъний (ваф. 580) — араб шоири, келиб чиқиши Баҳрайндан, шоир Тарафа ибн ал-Абднинг (543—569) тоғаси. Унинг кўпчилик шеърлари ўз қабиласини мақташ (фахр) ёки ҳажвлардан иборатдир.

8. Байтдаги «суртилувчи, қўтир» (муталламмис) сўзи сабабли унга ал-Муталламмис лақаби берилган.

9. Ан-Набиға Абу Умома Зиёд ибн Муовия ал-Зубеъний (535—604 й. атрофи) — машҳур араб шоири, сарой адабиётининг VI аср иккинчи ярмидаги энг йирик вакили. Араб шеърлятида уни биринчи мадхгўй шоир деб юритишади.

10. Бану-л-Қайн ибн Жаср — Араб яримороли жанубидаги араб қабиласи. Улар темирдан найза ва қилич ишлаш ҳунари билан машғул бўлиб, Сурия ва Ироққа кўчиб кетишади. Христиан динида бўлиб, Муъта, Ярмуқ жангларида мусулмонларга қарши курашган. Кейин исломни қабул этишган.

11. Байтдаги «бошланди, йўли очилди» (набағат) феъли сабабли шоир «ан-Набиға» лақабланган.

12. Уфнун Сурям ибн Маъшар ат-Тағлибий — қадимги араб шоирларидан.

13. Байтдаги «шоҳчадир» (уфнун) сўзи туфайли шоир Уфнун лақабланган.

14. Тааббата Шарран Собит ибн Жобир (ваф. 530) — Қайс қабиласидан бўлиб, машҳур араб қароқчи шоирларидан биридир. Қабиласидан қувилгандан кейин, ўзига душман бўлган кўчманчиларга ҳужум қилиш билан шуғулланган ва бадавий араблар ҳаётини тараннум этиб, ажойиб шеърлар ёзган.

15. Мисрадаги «ёмонликни қўлтиқлаб олди» (тааббата шарран) сўзи сабабли шоир Тааббата Шарран лақабланган.
16. Аъсур Мугаббиҳ ибн Саъд — исломдан олдин яшаган араб шоирларидан.
17. Умайма — араб шоирлари шеърларида учрайдиган маҳбуб.
18. Байтдаги «асрлар» (аъсур) сўзи туфайли шоир Аъсур лақабланган.
19. Ал-Муставгир Умар ибн Рабиъа ибн Каъб — исломдан олдин утган араб шоирларидан.
20. Байтдаги «қайнаб тошиб кетгани» (вағир) сўзи туфайли шоир ал-Муставгир деб лақабланган.
21. Ал-Асъар Марсад ибн Абу Ҳумрон ал-Жўъфий — исломдан олдин яшаган араб шоирларидан.
22. Байтдаги «олов ёқмаганман» (лам асъару) сўзи туфайли шоир ал-Асъар лақабини олган.
23. Матнда Умар ёзилган: бошқа нусхада Амр деб изоҳланган.
24. Тарафи ибн Абд (543—569) — машҳур араб шоири, муаллақ муаллифларидан.
25. Байтдаги «тарк этилган» (мутарриф) сўзи туфайли шоир Тарафа лақабини олган.
26. Ал-Мусайб Зуҳайр ибн Алас — исломгача яшаган араб шоири. Мунтақайёт деб аталувчи қасида муаллифларидан.
27. Байтдаги «ташлаб қўйилган (киши)га» (ли-л-мусаййаб) сўзи сабабли шоир ал-Мусаййаб лақабланган.
28. Увайф ал-Қавофий ибн Муовия ибн Уқба — исломгача яшаган араб шоирларидан.
29. Шеърдаги «қофиялар» (қавофий) сўзи учун шоир ал-Қавофий лақабланган.
30. Ал-Музаррид Язид ибн Зирор — исломнинг аввалларида яшаган араб шоирларидан.
31. Шаммоҳ аз-Зирор (вафоти 22/643) араб шоири. Машубот (қораланган), «булганган») номли қасида ёзган етти та шоирдан бири.
32. Байтдаги «ютувчи» (музаррид) сўзи сабабли шоир ал-Музаррид лақабланган.
33. Ал-Баъис Хидош ибн Башир — исломгача яшаган шоирлардан.
34. Шеърдаги «узоқлашди» (табааса) сўзи учун шоир ал-Баъис лақабланган.
35. Зу-р-Румма Ғайлон ибн Уқба ал-Адавий (77/696—117/735) — машҳур араб шоири, уржуза жанрида шеър ёзишда, айниқса табнат манзарасини тасвирлаганда машҳур бўлган.
36. Мисраъдаги ип (румма) сўзи сабабли шоир Зу-р-Руммо лақабланган.
37. Жирон ал-Авд ал-Муставрид ал-Уқайлий — исломгача яшаган араб шоирларидан.
38. Байтдаги «барака келиб» (жирон ад-авд) сўзлари туфайли шоир Жирон ал-Авд деб лақабланган.
39. Ал-Қутумий Амр ибн Шатим — исломгача яшаган араб шоирларидан.
40. Шеърдаги «бургут» (Қутум) сўзи сабабли шоир ал-Қутумий лақабланган.
41. Мусо Шаҳавот Мавло Қурайш — умавийлар халифаси Язид ибн Муовия даврида яшаган араб шоири.

Умавайиларга қарши ёзилган ҳамма манбаъларда халифа Язид нопоклик ва исёнкорлик каби жинойтларда айбланади. Ибн Қутайбанинг «Китоб аш-шеър» асарыда ёзишича, шоир Мусо Шаҳавот озарбайжонлик мавлолардан бўлиб, Мадинада яшаган ва шу ердаги тақводор гуруҳ вакиллардан бўлган.

42. Байтдаги «шаҳватлар учун» (лиш-шаҳавот) сўзи сабабли шоир Мусо Шаҳавот лақабланган.

43. Ал-Ажжож, Абдуллоҳ ибн Руъба (ваф. 97/715) — араб шоири. Уржуза жанрини такомиллаштирган, уни шеърнинг ҳамма жанрлари: васф, ғазал, мадҳ, фахр, ҳажв қабиларда биринчи бўлиб қўллаган.

44. Арабча «ажъеҳа» феъли «й» ҳарфи ўрнида «ж» талаффуз этишни билдиради, масалан «роъий» сўзини «роъж» талаффуз этиш. Ана шу сўз учун шоир ал-Ажжож лақабланган.

45. Матнда Абдуллоҳ, изоҳда Убайдуллоҳ, бу шоир исми ҳақиқатан Убайдуллоҳ бўлган.

46. Руқайёт Убайдуллоҳ ибн Қайс (ваф. 75(694) — Қурайш қабиласи шоири, учта Руқайя исмли қизни куйлагани учун ар-Руқайёт лақабини олган. Ўз қабиласини мақтаган ва уни бирлашишга чақирган, умвийларни ёқтирмаган.

47. Ал-Ахзар ал-Фазл ибн ал-Аббос ибн Утба Абу Лаҳаб — пайғамбар амакиси Абу Лаҳаб авлодидан бўлмиш шоир бўлса керак.

48. Қўнғир (ахзар) сўзи сабабли шоир ал-Ахзар лақабланган. Бу шеърда шоир ўзининг араб ажлодлари билан фахрланиб, қўнғир (қорамтир) рангли бўлганини, ҳақиқий араблар қонидан эканига нисбат бермоқда.

49. Онд ал-Қалб Мусъаб ибн Абдуллоҳ аз-Зубайрий.

50. Байтдаги «Итингиз касал бўлса эди, мен бориб кўрган бўлардим» жумласи туфайли «Онд ал-Қалб» («Игини кўрувчи, зиёрат қилувчи») лақабини олган.

51. Сарий ал-Ғавоний Муслим ибн ал-Валид ал-Ансорий (130/747—208/823) — араб шоири, Қуфада тугилиб ўсиб, Журжонда вафот этган, кўпроқ ҳоким табақаларни мадҳ этган, айш-ишратни тараннум қилган.

52. «Ладай ал-Ғавоний сарийан» (Гўзаллар ҳузурда ақлдан оздирди) жумласи туфайли Сарий ал-Ғавоний лақабини олган.

53. Марвон ал-Асгар ибн Наҳфо ибн Марвон Абу-с-Симт Ғубор ал-Асгар — Халифа ал-Мутаваккилнинг шоири бўлган.

54. «Аскарлар чангидан» (ғубор ал-аскар) сўзи туфайли шоир Ғубор ал-Асгар лақабини олган.

55. Муқаббил ар-Рих.

56. Байтдаги «шамолни ўпган» (қаббал-р рих) сўзи сабабли шоирга Муқаббил ар-Рих лақабни берилган.

У Ч И Н Ч И Б О Б

1. Қуръон, «Хужарот» сураси, 11-оят.
2. Наъсал — бир нарсанинг жамланиши, кекса, ахмоқ киши.
3. Абу Туроб — Тупроқ отаси демак.
4. Хайт ботил — буш (кераксиз) ип.
5. Абу-з-зиббон — пашшалар отаси демакдир.
6. Рашҳ ал-Ҳажар — тошнинг тери, резинлари демакдир. Асли «тош қатралари» бўлиши керак.

7. Абу Усмон Амр ибн Баҳр ал-Жоҳиз (ваф. 869) — машҳур араб ёзувчиси.
8. Латим аш-Шайтон — шайтон унинг юзига урган, демакдир.
9. Амр ибн Саъид ибн ал-Ос ал-Ашдаҳ — Макка ва Мадина ҳокими бўлган. Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр билан Миср ва Фаластинда жанг қилиб, Марвон халифалигига ёрдам берган. Кейин халифаликни эгаллаш учун интилганда, Абдулмалик ибн Марвон уни 689 й. қатл этган.
10. Қуръон, «Анъом» сураси, 129 бет.
11. Ваҳб ибн Мунаббиқ (646—733)—асли эронлик бўлиб, Яманинг аз-Зимор деган жойида тугилган. Китоб аҳллари, яъни муқаддас китоблар «тушган» халқлар ҳақидаги хабарларни яхши билиш билан шуҳрат қозонган. Кўпчилик араб тарихчилари пайғамбарлар, ибодат қилувчилар ва бани исроилларга тегишли ҳадисларни ундан ривоят қиладилар.
12. Ажуз ал-Яман — Яманининг буришган чоли.
13. Абдуллоҳ ибн Халид ибн Усайд — шу ердаги маълумотга қараганда Абдуллоҳ ибн аз-Зубайрнинг яқин кишиларидан бўлган.
14. Умм Жамил — пайғамбарнинг амакиси Абу Лаҳабнинг хотини, булар исломни қабул қилмаганлар. Қуръоннинг «Масад» сураси шуларга нисбатан нозил бўлган.
15. Ал-Ҳорис ибн Абдуллоҳ ибн Абу Рабъа — шу ердаги маълумотларга қараганда Басра ҳокими бўлган.
16. Микёл — сочилувчи жисмлар ўлчови, 8 қадоқ ёки 16,5 литрга тенг.
17. Бану Мугира — араб қабилаларидан.
18. Марвоинилар — халифа Марвон I ибн ал-Ҳакам (684—685) тарафдорлари.
19. Зубайрийлар — Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр (685 й. ўлдирилган) тарафдорлари.
20. Абдуллоҳ ибн ал-Ҳорис ибн Нуфвал ибн Ҳорис ибн Абдулмутталиб — шу ердан маълум бўлишича нуфузли кишилардан ва давлат арбобларидан бўлган.
21. Ал-Фараздақ Абу Фирос Хаммом ибн Ғолиб ибн Саъсаъ ал-Дорамий ат-Тамимий (20/641—114/732) — машҳур араб шоири.
22. Мусъаб ибн Зубайр ибн Аввом — пайғамбар саҳобаларидан аз-Зубайр ибн Аввомининг (636 й. Жамал жангида ўлдирилган) ўғли.
23. Абдурахмон ибн Муҳаммад ибн ал-Ашъас — Киндий кабиласи бошлиғи. Ал-Ҳажжож уни лашкар билан Сижистонга юборди. Абдурахмон ал-Ҳажжожга қарши 700 й. ғалаён кўтарди ва Қобулистон подшоиси Ратбил билан шартнома тузди. Лекин у Дайр ал-Жаможам жангида енгилди ва ўзини қалъа тепасидан ташлаб ўлади.
24. Зилл аш-Шайтон — шайтоннинг сояси демакдир.
25. Ал-Ҳоққ ибн ал-Ҳоққ — тикувчи ўғли тикувчи демакдир.
26. Қутайба ибн Муслим — Хуросон ва Урта Осиёни забт этиб, исломни тарқатган араб фотиҳ ва лашкарбошиси. Ўз юришларида Қутайба кўп шаҳарларни вайрон этиб, маданий ёдгорликларни йўқ қилган. Қўшиқда кўтарилган ғалаён натижасида 716 й. ўлдирилган.
27. Умар ибн Абдулазиз ибн Марвон — умавийлар халифаси Марвон I ал-Ҳакамнинг набираси, халифа Абдулмаликнинг биродари Абдулазизнинг ўғли (24 ражаб 101)9 февраль 720 й. вафот этган).

28. Латим ал-Химор — яғир эшак.
29. Язид ибн ал-Муҳалаб ал-Яздий (672—720)—Хуросон ҳокими. Умавийларга қарши ғалаён кутаради ва куч билан Восит шаҳрига кириб келади. Муслим ибн Абдулмалик билан булган жангда ўлдирилган.
30. Муслима ибн Абдулмалик ибн Марвон (ваф. 740 й.) — умавийлар саркардаларидан, Румни забт этиб, Константинополь (Қўстантания) қўлтигигача етиб келади ва Арманистонни босиб олади.
31. Язид II ибн Абдулмалик — умавийлар халифаси (101/720—105/724).
32. Язиднинг айш-ишратга берилгани аббосийлар тарихига онд кўп манбаларда келтирилади. Буларнинг ҳаммасида Салома ва Ҳабоба ҳам тилга олинган. Ривоятларга қараганда, Язид Ҳабоба вафоти муносабати билан қайгу чекиб вафот этган эмиш.
33. Валид II ибн Язид II — умавийлар халифаси (126/744—126/744) —
34. Язид ибн ал-Валид II — умавийлар халифаси (126/744). 44).
35. Асад ибн Абдуллоҳ ал-Қасрий — 106—109 (724—727 ва 117—120) 735—738 йиллари Хуросон ҳокими бўлган.
36. Халид ибн Абдуллоҳ ал-Қасрий — Ироқ ҳокими (724). Фаровонликка қаттиқ эътибор қилиб, жуда катта бойлик тўплайдди. Диндор мутаассиблар уни ғайридинликда, хазина молини ўзлаштириб олишда айблаб, мансабдан туширадилар, зиндонга тақлаб, 743 й. Куфада қатл этадилар.
37. Ал-Ямома — Араб яримроли ўртасидаги мамлакат, чегараси аниқланмаган. Араб ривоятларида жуда кўп зикр қилинади. Ислондан аввал унда Бану жадис қабиласи яшаган.
38. Қуръон, «Шамс» сураси, 11—15 оятга ишора қилинган.
39. «Муқаввим ан-ноқа» — «Урғочи туяни баҳоловчи» демакдир.
40. Марвон ибн Муҳаммад ибн Марвоннинг халифалиги 127/744—132/750 йиллар.
41. Химор — эшак.
42. Қуръон, «Бақара» сураси, 261 (159) — оятлар.
43. Қуръон, «Бақара» сураси, 261 (259) — оят.
44. Абу-д-Давоник — I боб, 101—изоҳга қаранг.
45. Мусо ал-Ходий ибн ал-Маҳдий ибн ал-Мансур — аббосийлар халифаси (169/785—170/786).
46. Утружжа — лимон.
47. Шаҳм ал-ҳазин — қайгули семиз.
48. Каъб ал-бақар — молнинг тўпиғи ёки товонни.
49. Абдуллоҳ ибн ал-Муътаз (861—908)—машҳур араб шоири, адиби ва тилшуноси. Аббосийлар халифаси ал-Муътазнинг (866—869) ўғли. Халифа ал-Муқтафий (902—908) вафотидан кейин Ибн ал-Муътаз халифаликка кўтарилади, лекин шу куннинг ўзидаёқ кечаси қатл этилади. Шунинг учун у «бир кунлик халифа» деб юритилади. Ибн ал-Муътаз «Китоб ал-адаб» («Адаб ҳақида китоб»), «Фусул ат-тамсил фи табошир ас-сурур» («Хурсандлик тонги — май ҳақида ўхшатишлар турлари») — бу асар «Май ҳақида китоб» номи билан юритилган ва «Китоб ал-бадиъ» («Янги услуб ҳақида китоб») асарлари муаллифидир. Булардан «Китоб ал-бадиъ» машҳур асар бўлиб, араб шеър санъатини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эгадир. Бу асарлар танқидий матни, рус тилига таржимаси, изоҳ ва тўла тадқиқотлари билан И. Ю. Крачковский томонидан нашр этилган.

50. Ал-Муктафий — аббосийлар халифаси (289/902—295/908).
51. Карб ад-даво — даво қайғуси.
52. Арақ ал-мавт — ажал тери.
53. Жарода — ниначи.
54. Ибн Бассом Али ибн Муҳаммад, ибн Наср (ваф. 914) — араб шоири.
55. Бу ва кейинги мисраъда жарода (ниначи) ўрнида жарод (чигиртка) ёзилган.
56. Абу-л-Аббос Муҳаммад ибн Язид ал-Мубаррад (826—898) — машҳур араб адиб ва тилшуноси.
57. Мубаррад — совутилган, музлатилган.
58. Бу байт юқоридаги бетда ҳам келтирилган эди.
59. Ал-Мутаваккил — аббосийлар халифаси (232/847—247/861).
60. Абу Нувос (145/762—198/813) — машҳур араб шоири.
61. Самиж — кўримсиз, бадбашара.
62. Сазоб ёки садаб — газак ўти.
63. Ал-Варроқ Ғаним (ваф. 913) — араб наҳвшуносларидан.
64. «Сен борсан» дегани ал-Мубаррад («яхна, муздай нарса, яъни яхна гўшт) бор дегани, «Сеннинг устингда менман» дегани эса, ал-Мубаррад устида сазоб (яъни газак ўти) бор, деганидир.
65. Нифтавайҳ Абу Абдуллоҳ Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Арава ан-Наҳвий (859 атрофи — 937) — араб наҳвшуноси ва адиби. Воситда туғилиб, Бағдодда яшаган.
66. Сибавайҳ Амр ибн Усмон (вафоти 770 й.) — машҳур араб наҳвшунос олими.
67. Бу ерда шоир сўз ўйини ишлатиб, «вайҳ» келиши унга «вайҳ» гам-қайғу бўларди, деяпти.
68. Агар «нифтавайҳ» сўзининг ярми олиб ташланса, «вайҳ» қолади. Бу игво қилиш, васваса солиш, ғалламслик, гам гусса маъноларига эга.
69. Ибн ал-Амид Абу-л-Фазл Муҳаммад ибн ал-Хусайн (ваф. 360/970 й.) — бувайҳийлар вазири ва шоир.
70. Мабраман — наҳвшунос (грамматик) олим Абу Бакр ал-Азамий лақаби. Инглизча таржима изоҳида бу олим номи Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ал-Аскарний (вафоти 345/956—957) деб кўрсатилган ва Ёқутнинг «Иршод ал-ариб» (УП, 42—43) асарига ишора қилинган. «Мабраман» сўзини эса, эҳтимол, у араб жонли тилидаги «барам» (беҳуда сўзловчи, гийбатчи) сўзидан бўлса керак, дейилган.
71. Ибн Лангак ал-Басрий Абу-л-Ҳасан Муҳаммад ибн Муҳаммад — басралик араб шоири. Унинг ҳақида Саолибий «Йатимат ад-даҳр»да маълумот бериб, шеърларидан намуналар келтирган.
72. Абу-л-Ҳасан Аҳмад ибн Жаъфар ибн Мусо ибн Яҳё ибн Халид ал-Бармакий — Ҳорун ар-Рашиднинг вазири, надим ва ўғли ал-Маъмунийнинг тарбиячиси, 803 й. ар-Рашид уни қатл этган.
73. Жаҳза — «жоҳиз» сўзидан олинган бўлиб, чўччайма кўз, укки кўз маъноларига эга.
74. Абу Аҳмад ибн Абу Бакр ал-Қотиб — Бухорода яшаган арабийнавис шоир. Унинг ҳақида Саолибий «Йатимат ад-даҳр»да маълумот берган ва шеърларидан намуналар келтирган (4-ж., 64-69-бетлар; ўзбекча таржима, 104-106-бетлар).
75. Исмоил ибн Аҳмад Абу Иброҳим — сомонийлар амири (900—907).
76. Наср ибн Аҳмад Абу-л-Ҳасан — Сомонийлар амири (914—943).

77. Ал-Жайҳоний Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад — сомонийлар вазири (914—922).
78. Ал-Балъамий Абу-л-Фазл Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ — сомонийлар вазири (922—938).
79. Ал-Атавий Муҳаммад ибн Атиё — II аср ҳижрийда яшаган араб шоири.
80. Абу Мансур ал-Абдуний Аҳмад ибн Абду — X асрда Бухорода яшаган арабийшунос шоир. Унинг ҳақида Саолибий «Натимат ад-дахр»да маълумот бериб, шеърларидан намуналар келтирган (4-ж., 76—78 бетлар; ўзбекча таржимаси, 113-115-бетлар; «Бухоронинг арабийнавис шоирлари», 15—16-бетлар).
81. Бу шеър «Натимат ад-дахр»да берилган (4-ж., 65—66-бетлар; ўзбекча таржимаси, 103-бет).
82. Омул — ҳозирги Чоржўй шаҳрининг қадимги номи.
83. Абу Аҳмад ибн Абу Бакр ал-Қотиб ҳақидаги бу ерда келтирилган маълумотлар ва унинг шеъри «Натимат ад-дахр»да берилган (4-ж., 64—65-бетлар, ўзбекча таржима, 101—102-бетлар).
84. Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Аббос ас-Сулий (вафоти 243 /857) — адиб, шоир ва қотиб. Аббосий халифалари томонидан турли мансабларга ҳам тайинланган.
85. Тимос — ғилай, узоқни кўриб, яқинни кўрмайдиган киши.
86. Ал-Бухтурий Абу Убода ал-Валид ибн Убайд ибн Яҳё 206/821—284/897) — машҳур араб шоири.
87. Ҳошимий — Муҳаммаднинг катта бобоси Ҳошим ибн Абду-манноф авлодларидан бўлган киши.
88. Харо наҳл — хурмоннинг ахлати.
89. Лиҳят ат-Тайс — эчки соқол.
90. «Тўхтанг, бир йнглайлик» Имруулқайсининг муаллақа номи қасидасининг бошланиши. Бу ерда қасиданинг ҳаммаси кўзда тутиллади.
91. Имруулқайс (ваф.580 — 540) йиллар ораси — исломгача яшаган машҳур араб шоири. Муаллақа муаллифларидан бири.
92. Ҳариса — гўшт ва буғдойдан тайёрланган овқат. ҳалим. Бу ерда келтирилаётган лақаблар умумий бўлгани учун таржимасини бериш билан кифояланамиз.
93. Қуфл ал-асир — қийин (очиладиган) қуфл.

Т У Р Т И Н Ч И Б О Б

1. Куръон, «Намл» сураси, 30—31 оятлар.
2. Талқа ибн Убайдуллоҳ (ваф. 656 й.) — пайгамбар саҳобаларидан. Муҳаммад билан Мадинага ҳижрат қилган. Уҳуд жангида уни ҳимоя қилиб яраланган. бошқа юртларни фатҳ этишдаги ўлжалардан жуда катта бойлик тўплаган.
3. Язид ибн Абу Суфён (ваф. тахм. 640 й.) — қурайший саҳобалардан. халифа Муовиянинг биродари, Абу Бакр уни Шом армиясига қўмондон этиб тайинлайди, Умар Фаластин ҳокими қилиб тайинлайди.
4. Абдуллоҳ ибн Саъд ибн Абу Сарҳ (ваф. 651 й.) — саҳобалардан ва умавийлар лашкарбошларидан. Мисрни фатҳ этишда иштирок этган, ер ва хазина ишларини бошқарган. Муовияга Кипрни босиб олишда ёрдам берган, Византияни олишда қатнашган.

5. Матида «Муавия».

6. Ансорлар — пайгамбар Маккадан кўчганда уни қарши олган ва унинг душманларига қарши курашда ёрдам берган мадналик кишилар.

7. Берунийнинг «Ҳиндистон» китобида Ҳиндистоннинг жанубий шаҳарларида хурмо норжил дарахтларига ўхшаш бўйи узун дарахт бўлиб, эни уч бармоқ келадиган япроқлари бўлиши ва ёзувларни шу япроқларга ёзишларини айтган. (Беруний. «Ҳиндистон». 138—139-бетлар). Саолибий эса Ҳижоз хурмосининг япроқсиз шохларига ёзилганини айтаяпти.

8. Зайд ибн Собит ибн Собит — ансорлардан, 11 ёшдан пайгамбар хизматини қилиб, Тобуқ жангида байроқ кўтарган. Абу Бакр амри билан Қуръонни тўплаган уч кишининг бири. 647 й. Мадинада вафот этган.

9. Хорижа ибн Зайд ибн Собит ал-Ансорий — Мадинадаги етти та машҳур фақҳнинг бири, тобеинлардан, Усмон давригача яшаган.

10. Абдуллоҳ ибн Мутъ — Мадинанинг Язид I ибн Муовия давридаги бошлиқларидан бири, Абдуллоҳ ибн Зубайрнинг Куфалаги вақили, 692 йили Маккада ўлдирилган. («Мунжид фи-л-адаб», 335-б).

11. Саъид ибн Жубайр — сиёсатда анъанавийликка мойиллиги билан машҳур шахс. Муҳаммад ибн ал-Ашъоснинг 81(700—701) йилги қўзғолонида фаол қатнашган. Қўзғолон бостирилгандан кейин ал-Ҳажжож таъқибидан қочиб, Эрон ва Озарбайжон шаҳарларини кезиб юради. Кейин Маккада яширинади. Ал-Ҳажжож бўйруғи билан Халид ал-Қасрий уни қўлга олади, 94—713 й. қатл этилади.

12. Шурайҳ ибн ал-Киндий ал-Қозий — пайгамбар саҳобаларидан. Умар уни Куфага қози қилиб тайинлайди, бу ерда Усмон ва Али замонларида ҳам 60 йил қозилик қилиб. Ҳажжож ибн Юсуф замонида истеъфо беради ва 87/705—706 йили 100 ёшида вафот этади.

13. Ал-Хасан Абу Саъид ибн Абу-л-Ҳасан Жаъфар ал-Басрий (21/642—110/728) — Исролдаги диний мазҳаблардан бири муътазиллийлар мазҳабининг асосчиси.

14. Рабиъ ибн Зиёд ал-Ҳорисий — Муовия замонида Спжистон, кейин Хуросон ҳокими бўлган. туркларга қарши бир қанча жанглар қилган. Ҳасан Басрий бу зотнинг котиби бўлган.

15. Муҳаммад ибн Сирин (ваф. 728) — Муҳаддис — тобеинлардан, Ҳасан ал-Басрийнинг ҳамасри бўлиб, Басрада яшаган.

16. Анас ибн Молик ан-Ансорий (ваф. 100/718—719 йиллар атрофи) — Муҳаммаднинг саҳобаларидан, 10 ёшдан 20 ёшигача унинг хизматини қилган, 100 йил умр кўрган, жуда кўп ҳадислар ривоят қилган.

17. Ал-Жаҳрнорий Абу Абдуллоҳ Муҳаммад (ваф. 942 й.) — адиб. «Китоб ал-вузаро ва-л-кутуб» («Вазирлар ва котиблар ҳақида китоб») асарининг муаллифи. Бу асарда араблар, ажамликлар, византиялик ва бошқаларнинг суҳбатларидан мингта суҳбат танлаб олиб ёзилган. Бу китоб номини Саолибий «Китоб ахбор ал-вузаро» («Вазирлар хабарлари китоби») деб атайпти.

18. Абу Исҳоқ ас-Сулий ҳақида 3-боб. 84-низоҳга қаранг.

19. Саолибий ўзининг «Патимат ад-дахр» асарини кўзда тутаяпти.

БЕШИНЧИ БОБ

1. Шируя ибн Парвиз — сосонийлар подшоси Кубод ибн Хусравнинг лақаби. 628 йили отаси Хусрав II Парвизни ўлдириб, 6 ой тахт сўраган.

2. Гур — Сосонийлар подшоси Баҳром ибн Яздигарднинг (420—438) лақаби, матнда «Гур» ўрнида арабча талаффуз билан «Жур» ёзилган.

3. Ал-Мунтасир Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жаъфар — аббосийлар халифаси (247/861—248/862).

4. Парвиз сосонийлар подшоси Хусрав IIнинг (590—628) лақаби.

5. Ан-Нуъмон ибн ал-Мунзир, лақаби Абу Қобус — Ҳирадаги Бану Лаҳм подшоҳларининг охиригиси (580—602)

6. Фируз ибн Яздигарж III ибн Шаҳриёр — охириги сосонийлар подшоси Яздигард III ибн Шаҳриёр ибн Хусрав Парвиз (632—651)нинг ўғли, тахт сўрамаган.

7. Ал-Муқтадир Абу-л-Фазл Жаъфар ибн ал-Муътааз — аббосийлар халифаси (295/908—320/932).

8. Ал-Қоҳир Абу Мансур Муҳаммад ибн ал-Муътазид — аббосийлар халифаси (320—332/322—934).

9. Ал-Муътазид Абу-л-Аббос Аҳмад ибн ал-Муваффақ — аббосийлар халифаси (279/892—289/902).

10. Ал-Муҳтадид Абу-л-Аббос Муҳаммад ибн Ҳорун — аббосийлар халифаси (256/670—279/892).

12. Муҳаммад ибн Абдурраҳмон ибн Абу Бакр ибн Қуҳофа — Муҳаммад қайнатаси ва «Чаҳорёрлар» деб аталгани тўрт халифанинг биринчиси Абу Бакр Сиддиқнинг (11/632—13/634) отаси, ўғли ва набираси устида гап кетяпти.

13. Ал-Ибозийя — хорижийларнинг Шимолий Африкадаги бир фирқаси. Улар Абдуллоҳ ибн Иёз ал-Маррининг тарафдорлари бўлиб, Муовия билан Али ўртасидаги ҳакамлар судидан олдин Алидан ажралиб чиқиб, VIII асрда Шимолий Африкага кириб келган.

14. Қудайд — Макка ёнидаги жой. 130/747 йили бу ерда Мадина аҳолиси билан хорижийлар раҳнамоси Абу Ҳамза ўртасида жанг бўлиб ўтган.

15. Дайр Жосалик — Сурра ман рао (Самарра) жанубидаги Ҳарбо яқинида жойлашган католиклар монастири. Бу ерда Мустаб билан Абдулмалик ўртасида 72/691 йил жанг бўлиб ўтган.

16. Аз-Зубайр ибн Аввом — Қурайший саҳобалардан, онаси Сафийя Муҳаммаднинг амакиси Абдулмутталибнинг қизи бўлган. Ҳабашистонга кетиб қолади. Бадр, Ярмуқ жангларида қатнашиб, Мисрни босиб олган. 656-йили Жамал жангида ўлдирилган.

17. Жамал жанги — Муҳаммаднинг хотини Ойша билан Али ўртасида 656 й. бўлиб ўтган жанг. Бундай аталнишига сабаб, Ойша тез юрадиган туяга (арабча «жамал») миниб олган, орқасидан саф тортиб аскарлари борган ва уларни Алига қарши ташлаган. Жамал қавмлари инқирозга учраб, Ойша Алига асир тушади, Али унинг гуноҳини ўтиб юборади.

18. Водий ас-Сибоъ — Басрадан Макка томонга кетган йўлдаги бир водий, Жамал жанги шу водийда бўлган.

19. Фижжор уруши — қурайшийлар билан уларнинг душманлари канона ва ҳавозил қабилалари ўртасида бўлиб ўтган уруш. Пайгамбар 14 ёки 20 ёшда бўлиб, бу урушда бўлган. Уруш ҳаром қилинган ойларида содир бўлгани учун бу урушни «фижжор» (нотўғри, ярамас, ифлос) уруш деб аталади.

20. Хузоъа уруши — жанубий араб қабилаларидан бири Хузоъа ибн Амр Яманни ташлаб, Маккага юриш қилади ва жанг қилиб, Маккани эгаллайди. Қаъбани бошқариб, ҳаж маросимларини тиклайди. Бу Муҳаммад ҳижратидан (622 й.) олдин бўлган.

21. Савворнинг отаси Абдуллоҳ бўлган, Саввор эса унинг бобоси бўлган, бу ерда отасининг қозилиги ҳақидаги жумла тушиб қолган бўлса керак.

22. Абу Ҳанифа (ваф. 767) — исломдаги тўрт асосий мазҳабдан ҳанафий мазҳабининг асосчиси.

23. Ал-Аминн Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Ҳорун — аббосийлар халифаси (193/809—198/813).

24. Аббос — «қовоғи солиқ», «хўмрайган» демакдир. Шоир сўз уйини ишлатиб, Аббоснинг донм қовоғи солиқ, деяпти.

25. Ал-Фазл ўз номига муносиб, фазлли, карамли, демоқчи.

26. Рабиъ — баҳор демакдир, бу ерда ҳам сўз уйини. Рабиъ донм баҳордай кулиб-яшнаб турган, демоқчи.

27. Маъдий эмас, Маъд бўлиши керак, 1-б., 75-изоҳга қаранг.

28. Ал-Ҳорис ибн Қаъб — Яман қабилалари шохобчаларидан бири. Нажрон ноҳиясида жойлашган, баъзилари насорийлар бўлган, 630 й. пайғамбар уларга Халид ибн Валидни юбориб, исломга даъват этади ва баъзилари мусулмон бўладилар.

29. Мурод (Бану Мурод) — жанубий қабилалардан, улар ерлари Наржон ва Маъриб ўрталари бўлган, «Еғус» санамга чўқинишган, 631 й. исломга киришган.

30. Махра — Араб яримролида Хинд океанининг жануби-шарқий соҳили билан Ҳадрамавт ва Уммон ўртасида жойлашган мамлакат.

31. Ал-Мубаррад Абу-л-Аббос Муҳаммад ибн Язид ибн ал-Ақбар ал-Яздий (210/826—285/898) — машҳур араб тилшунос ва адиби. Бағдодда туғлиб, шу ерда вафот этган. Энг йирик асари «ал-Комил фи-л-адаб» («Адабиёт ҳақида мукаммал (китоб)») асаридир.

32. Саолибий Ҳассон хонадони шоирлари ҳақида нимагадир ҳеч нарса ёзмаган. Бу хонадоннинг энг машҳур шоири Ҳассон ибн Собит ал-Хозражийдир (ваф. 54/674). Ҳассон ижоди Дамашқдаги Ҳассоний сулоласи билан боғлиқ бўлиб, уларни ўз шеърларида кўкларга кўтарган, кейин исломни қабул қилиб. Муҳаммаднинг хос шоири бўлган. сўнг Усмонни куйлаб, умри охирида Муовия қўл остида яшаган.

33. Мавло — озодликка чиқарилган қул.

34. Дор жанги — араб жангларидан бирортаси бўлиши керак.

35. Ал-Муътасим Муҳаммад ибн Ҳорун — аббосийлар халифаси (218/ 833—227/842).

36. «Гуноҳсиз» (маъсум) сўзи билан «Муътасим» сўзи бир ўзакдан олинган. Бу ерда шоир «гуноҳсиз» деб ал-Муътасимни кўзда тутяпти.

37. Бу ерда 658 й. Али билан Муовия ўртасида яраш битими тузиш учун икки киши иштирокида бўлиб ўтган ҳакамлар судига ишора қилиняпти. Бунда Абу Мусо ал-Ашъарий Али томонидан, қўшин қўмондони Амр ибн Ос эса Муовия томонидан суд ишида қатнашганлар. Лекин ҳакамлар суди натижа бермаган.

38. Муҳаммад — халифа ал-Мунтасирнинг исми.

ОЛТИНЧИ БОБ

1. Рукья — Муҳаммаднинг қизи, Усмоннинг хотини.
2. Ал-Валид ибн Утба ибн Абу Суфён — пайғамбарнинг аввал душмани, кейин яқин кишиси бўлган Абу Суфён ибн Умайя (вафоти 656 й, атрофи)нинг набираси бўлиши керак.
3. Лубоба бинт Абдуллоҳ ибн ал-Аббос — Муҳаммад амакиваччаси Абдуллоҳ ибн ал-Аббоснинг қизи (1-б, 99-низоҳга қаранг).
4. Мусъаб ибн аз-Зубайр — пайғамбар саҳобаларидан аз-Зубайр ибн ал-Аввоннинг (656 й. Жамол жангида ўлдирилган) ўгли бўлиши керак.
5. Ойиша бинт Талҳа — пайғамбар саҳобаларидан Талҳа ибн Убайдуллоҳнинг (656 й. Жамал жангида ўлдирилган) қизи бўлиши керак.
6. Фотима — Муҳаммад пайғамбарнинг қизи, Алининг хотини.
7. Ал-Косим — Муҳаммад пайғамбарнинг ўғли.
8. Жаъфар ибн Абу Толиб ат-Тайёр — Алининг биродари. Хабашистонга келиб қолади ва у ердан 628 й. қайтиб келиб, 629 й. Мўъта жангида ўлдирилади.
9. Бу ерда Юсуф ҳақидаги ривоятга ишора қилинган. Қуръоннинг «Юсуф» сурасида ривоят қилинишича, Юсуфнинг гўзаллигига ва отаси Яъқуб уни кўпроқ севишига акалари рашк қилиб, уни йўқотиш пайига тушганлар. Бир куни овда уни қудуққа ташлаб юбордилар ва қўйлагини қонга белаб келиб, оталарига укамизни бўри еб кетди дейдилар. Юсуфни йўловчилар қутқариб, мисрлик ал-Азизга сотганлар, у Юсуфни тарбия қилган.
10. Сафуро бинт Шуъайб алайҳиссалом — Қуръонда зикр этилган Шуъайб пайғамбарнинг қизи.
11. Қуръонда ривоят қилинишича, Мусо бир одамни ўлтиргандан кейин қочиб Мадян деган бир қудуқ олдига келиб қолади. У қудуқдан кучли одамлар сув олишарди, лекин Шуъайбнинг иккита қизи сув олишда қийналарди. Улар Мусога илтимос қилиб, отамиз қари, бизга сув олишга ёрдам бер, дейди. Мусо уларга қудуқдан сув олиб беради ва ўзи бир сояга бориб ўтиради. Қизлардан бири келиб, отамиз сени ҳузурига даъват этапти, бизга сув олиб берганинг учун сени ўзига ёллаб олмоқчи дейди. Мусо Шуъайб олдига келиб воқеани айтиб беради. Шуъайб унга: «Кўрқма, зolim кишилардан қутулдинг», — дейди. Унинг қизларидан бири Шуъайбга: «Эй ота, уни (Мусони) ёллаб ол, чунки у сен ёллаб олган кишиларнинг энг яхшисидир, у ишончли ва кучли кишидир», — дейди (Қасос сураси, 19-26-оятлар).
12. Аз-Зубайр ибн Баккор Абу Абдуллоҳ (786—870) — малиналик олимлардан. Маккада қозилик қилган, унинг «Насаб қурайн ва ахборухум» («Қурайшийлар насаблари ва улар ҳақидаги хабарлар») деган китоби бўлиб, Оксфордда чоп этилган.
13. Муҳаммад ибн Фазл ал-Жумаҳий (инглизча таржимада ал-Хонимий деб тўғрилланган) — бу шахсни аниқлай олмадик.
14. Аббон ибн Усмон (ваф. 724) — Халифа Усмоннинг ўғли, ҳадис олимларидан. Жамал жангида Ойшани химоя қилган, Абдулмалик ибн Марвон уни бир озгина вақт Мадина ҳокими этиб тайинлаган. Унинг «ал-Мағозий» номли асари бўлиб, унда Муҳаммаднинг таржиман холи берилган.
15. Ҳамза ибн Абдулмутталиб — пайғамбарнинг амакиси. Лақаби Асадуллоҳ. Бадр жангида 627 й. ҳалок бўлган.
16. Абдуллоҳ ибн Умар ибн Усмон ибн Аффон — чаҳорёрлардан учинчиси, халифа Усмоннинг (23/644—35/656) набираси.

17. Сулаймон ибн Абдулмалик — умавийлар халифаси (96/715-99/717).

18. Ҳишом ибн Абдулмалик — умавийлар халифаси (105/724-125/743).

19. Халид ибн Язид ибн Муовия (ваф. 704) — умавийлар амири. Роҳиб Морфусдан кимё илмини урганadi. Араб тилида шу илмга хос биринчилар қатори китоб ёзган. Унинг «Гиеҳлар девони» номли китоби бўлиб, қўлёзмаси Истамбулда.

20. Иброҳим ибн ал-Валид II — умавийлар халифаси (126/744-127/744).

21. Ибн Абу Ҳафса — юқорида (48-б) зикр қилинган шоир Марвон ибн Сулаймон ибн Яҳё ибн Абу Ҳафса (721—798).

22. Абу-л-Айно Муҳаммад ибн Қосим ал-Хошимий (190/705—283/896) араб адиби ва шоир, Аҳводда туғилиб, Басрада таълим олган. 40 ёшида кўр бўлиб қолган. Латифлик, сўзасолик ва ҳозиржавобликда шухрат қозонган. Унинг «Китоб ахбор Абу-л-Айно» асари машҳурдир.

23. 366 йилги ҳаж оин (зул-ҳижжа) 21.VII—18.VIII—977 йилга тўғри келади.

24. Табарзад — бу жойни аниқлай олмадик. Эҳтимол Табаристон кўзда тутилгандир.

25. Савик ҳақида. 1-б., 22-низоҳга қаранг.

26. Мавсил — Ироқда Дажла дарёси қирғоғида жойлашган шаҳар.

27. Арабчада «заробод-д-дахру мин зарбиҳи» жумласи «замон ўз вақтининг бир қисмини ўтишга мажбур қилган эди, яъни бир оз вақт ўтиб кетганди» деб таржима қилинади.

28. Азуд ад-давла Фанно Хусрав (936-983) — бувайҳийлар амири (338/949-372/983). Ҳикоя қилинаётган Жамила Азуд ад-Давлага амакнвачча бўлади.

29. Абу Мансур ал-Баридий — Саолибийнинг ровийларидан.

30. Уммон — Араб яриморлида жойлашган вилоят (ҳозир мустақил давлат, пойтахти Масқат). Халқи хурмо, дон, мевали дарахтлар етиштириш ва марварид туپлаш билан шуғулланади.

31. Аҳвоз — Эрондаги вилоят номи, ҳозирги кунда Хузистон деб юритиллади. Ободон унинг энг йирик шаҳри. Нафт (қорамой)га ниҳоятда бой ўлка.

32. Абу Муҳаммад ал-Хасан ибн Хамдон Носир ад-Давла — юқорида зикр қилинган аёл Жамиланнинг отаси.

33. Диёр Рабиъа — Мавсил билан Раъс ал-Айн ўртасида икки дарё оралиги шимолида жойлашган ўлка, бу исм араб қабилаларидан Рабиъа қабиласи аجدоди Рабиъа ибн Маъд ибн Аднон номига нисбат берилган.

34. Диёр Бакр — Бу Омид деб ҳам аталади. Дажла дарёсининг чап қирғоғида жойлашган шаҳар. Ипак, пахта ва тери ишлаб чиқиш билан машҳур. Уни Фиёс ибн Ғаном ан-Наҳрий 640 йили босиб олган.

35. Вушмгир ибн Зиёр Абу Тоҳир — Узоқ вақт Нишопур ҳокими бўлган (935—963). Шимолий Эрондаги Зиёрийлар сулоласи асосчиси Мардовижнинг биродари ва вориси. Бедапа овлаш ва беданабозлик билан шуғуллангани учун Вушмгир («беданабоз») лақабини олган. Ов вақтида қобон ҳамласига учраб, вафот этган 356/967 й.

36. Журжон — Эронда Қазвиннинг шарқи-жанубида жойлашган қилм. Язид ибн Муҳаллаб 716 й. у ерни босиб олиб, Журжон шаҳрига асос солган.

37. Абу Али Ҳасан ибн Баҳоуддавла ибн Бувайҳ — лақаби Шарафуддавла. Бувайҳийлар амири, 372/938—380/990 йиллари Форс ва Хузистонда тахт сўраган, 376/987—379/989 йилларида эса Ироқ ҳам унинг қўл остида бўлган.

38. Абҳар—Эронда Қазвин ва Занжон йўлида жойлашган қадимий шаҳар. Ҳозир ҳам мавжуд. X асрда курдлар ва дайла-мийлар ҳужумидан шаҳар анча вайрон бўлган.

39. Занжон—Эроннинг шимолида жойлашган шаҳар. Урта асрларда унча аҳамиятга эга бўлмаган, XIX асрда Бобийларнинг марказларидан бири бўлган.

40. Қум—Эронда, Ироқи Ажамда жойлашган шаҳар. Шийъа-ларнинг ҳаж қиладиган муқаддас жойи бўлиб, уларнинг бир қанча авлиёларининг қабри шу ерда жойлашган.

41. Кошон—Эронда Исфаҳон ва Қум орасида жойлашган шаҳар. Унга Ҳорун ар-Рашиднинг хотини Зубайда асос солган дейишади, X асрда кичик бўлса ҳам, бой шаҳар бўлган. Чунки қадаҳлар ва мис идишлар ишлаб чиқариш билан ҳозиргача шуҳрат қозониб келмоқда.

42. Жабал ёки Жибал—Эроннинг тарихий тоғли вилояти. Рай, Ҳамадон, Исфаҳон ва бошқа шаҳарларни ўз ичига олган. Урта аср араб географлари Ҳамадондан то Озарбайжон чегарасигача бўлган тоғларни ҳам Жабалга қўшганлар.

43. Жибол аш-Шурот—Эронда Жибал вилоятидаги жойлардан бири бўлиши керак.

44. Ҳуз—шу ерда маълум бўлишича, Эроннинг ўша вақтдаги бирорта қалъаси бўлган.

45. Қуръон, Қаҳф сураси, 78-оят.

ЕТТИНЧИ БОБ

1. Аҳмад—диний ривоятларга кўра Муҳаммаднинг осмондаги исми Аҳмад бўлган.

2. Ал-Масиҳ—Исо пайғамбарнинг лақаби бўлиб, «подшоҳликни қабул қилгандан кейин пешонасига мой сурилган» демакдир. Бу Исога у подшоҳ бўлгандан кейин берилган деган диний ривоят бор.

3. Зу-л-Кафал—Қуръонда зикр қилинган пайғамбарлардан бири. Гиргас бу исмни Зу-л-Кифл деб талаффуз қилган ва бу ерда Зу-л-Кафал сўзини ал-Ясаъ пайғамбарнинг лақаби, яъни Илёс, Осие ёки Закарийё пайғамбарлардан бири деган. Саолибий иккинчи исми сифатида ривоят қилипти.

4. Исроил сўзи Яъқуб пайғамбарнинг лақаби бўлиб, подшоҳликка кўтарилгандан кейин берилган. Яъқуб авлодлари, яъни яҳудийларни Бани Исроил деб юритилади.

5. Зу-н-Нун—Юнус пайғамбарнинг лақаби. Нун—катта балиқ (кит) демакдир. Диний афсоналарга кўра, Юнусни катта балиқ (кит) ютиб юборган ва қирқ кундан кейин қорнидан қайтариб чиқарган. Шунинг учун Зу-н-Нун («балиқ эгаси») лақабини олган.

6. Абу-л-Мунзир Хишом ибн Муҳаммад ибн ал-Қалбий машҳур насабшунос олимлардан, 150 дан ортиқ асар ёзган. Ибн ал-Қалбий 204/819—820 йили вафот этган.

7. Абу-л-Аббос Маъмун ибн Маъмун—Хоразм шоҳларидан (399/1009—407/1017). Унинг саройида Ибн Сино, Беруний каби бир қанча буюк олимлар яшаган. Шулар жумласидан Саолибий ҳам.

8. Араб ҳарфларидан «айн» нинг упли белгисини ўзгартириб, «у» ва «и» шаклида ҳам талаффуз этилаверади. Умардаги «у» ҳам «айн» ҳарфидир.

9. Абдуллоҳ ибн Умар ибн Абдулазиз — умавийлар халифаси Умар ибн Абдулазизнинг (717—720) ўғли. 126/744 й. халифа Язид ибн ал-Валид (744—744) уни Ироқ ноиб қилиб тайинлайди. Кейинги халифа Марвон ибн Муҳаммад ал-Химорни у тан олмагач, Марвон уни лавозимдан бушатади. 747 й. Восит шаҳрини олишда Абдуллоҳ асир олинади ва қамоқда ўлади.

10. Абу Абдулмалик — халифа Марвон ибн Муҳаммад ибн Марвоннинг (127/744—132/750) куняси.

11. Саҳр ибн Ҳарб Абу Суфён — I боб, 70-изоҳга қаранг.

12. Абдулуззо ибн Абдулмутталиб — Муҳаммад пайғамбарнинг амакиси, исломни қабул қилмаган.

13. Қатарий ибн ал-Фужоа — Хорижий азракийларнинг энг охириги олимларидан ва йирик шоирларидан. Уруш вақтида Абу Наома, тинчлик даврида эса Абу Муҳаммад куняси билан аталган. Ироққа бостириб кириб, Аҳвозни ишғол қилади. Ўз номини ёздариб пул зарб қилган. 649 йил Амир ал-Муъминини лақабини олган. Азроқийлар тарқатиб юборилиб, таълимотлари йўқ қилинадиган ва Қатарий қатл этилади.

14. Қос — Хоразмнинг ўша вақтдаги йирик шаҳарларидан, Африкийлар сулоласининг (305/917—385/995) пойтахти бўлган. Саолибий бу ерда бутун Хоразмни Қос деб атаётди (баъзи адабиётларда Қят, Қот, Қийёт деб ёзилади).

15. Нуҳ ибн Наср — Сомонийлар амири (331/943-343,954).

16. Абу Али Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Сағоний — Сомонийларнинг Хуросондаги ноиб ва сипаҳсолор (329/940-344/955). Абу Али 947 й. январидан Нуҳга қарши исён кўтариб, Бухорони босиб олади. Амир пойтахтни ташлаб, Самарқандга қочади, лекин Абу Алининг ҳукмронлиги фақат икки ой давом этиб, 947 й. март ойида у Бухорони ташлаб, ўз юрти Сағонийга қайтади.

17. Нуҳ ибн Мансур — Сомонийлар амири (365/976-387/997). Амир ар-Ризо лақаби билан машҳур.

18. Абу Али Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Симжур — Сомонийларнинг Хуросондаги ноиб ва лашкарбошлиси (378/389-383/994 ёки 387/997). Лақаби Имод ад-Давла бўлган. Отаси Абу-л-Ҳасан Симжур вафотидан кейин сомонийларга қарши курашади. 982 й. Мовароуннаҳрга ҳужум қилган Буғрохон Хорун ибн Мусо томонига ўтиб, амир Нуҳ ибн Мансурга қарши курашади ва Амударёнинг жануб томонларидаги вилоятларга ҳукмронлик қилиш учун Буғрохон билан келишади. Кейин Нуҳ билан битим тузади, лекин у Нуҳга қарши яна исён қилади. У Маҳмуд Газнавий томонидан тор-мор этилади.

САҚКИЗИНЧИ БОБ

1. Қусам ибн Аббос ибн Абдулмутталиб ибн Ҳошим — Муҳаммад пайғамбарнинг амакиваччаси, Алининг халифалик даврида Макка, бошқа бир ривоятда Мадина ҳокими бўлган. Муовия замонида Самарқандга келиб, шу ерда шахид бўлган. «Шоҳизинда» номи билан машҳур бўлган ёдгорлик унинг қабрига қўйилган.

2. Абу Лаҳаб Абдулуззо ибн Абдулмутталиб — Муҳаммад пайғамбарнинг амакиси, исломни қабул қилмаган. Қуръоннинг «Масад» сураси унинг ҳақидадир.

3. Абу Убайда Маъмар ибн ал-Мусайно (ёки ал-Масний) ат-Тамимий — Басрада туғилган. Асли Эрон яҳудийларидан, онаси чўри бўлган. Абу Умар ибн ал-Ало ва Юнус ибн Хабиблардан таълим олган. Араблар тарихи ва шеърятидан жуда кўп ривоятлар ёзиб қолдирган. Шуъбийлардан, енгил хулқли бўлган. Бир қанча асарлар ёзган, улардан бири «Китоб фи-л-масолиб» («Ёмон ишлар ҳақида китоб»)дир. Саолибий «Зикр ал-масолиб» деб тилга олган.

4. Қуръон. «Хижр» сураси, 95-оят.

5. Амр ибн ал-Ос ас-Саҳҳобий — қурайшийлардан, 629 йили исломни қабул қилган. Машҳур ислом фотиҳларидан. Ярмуқ жангида ва Сурияни фатҳ этишда қатнашган. Урдунинг жаҳўби ва Мисрни фатҳ этган Сиффин жангида Муовия томонида туриб Алига қарши курашган. Кейин Муовия билан ораси бузилиб, Мисрга қайтади ва 663 йили вафот этади.

6. Ос ибн Воил ас-Саҳҳобий — қурайший ҳукмдорлардан, исломдан аввал қудратли киши бўлиб, исломни қабул этмайди. Маккада вафот этган.

7. Қуръон. «Хижр» сураси, 95—96—оятлар.

8. Ад-Дажжол — ислом динида қиёмат олдидан юзага чиқиб, инсонларни йўлдан оздирадиган афсонавий махлуқ. Бу қадимги ёвуз кучлар ва христиан динидаги Исонинг душмани (антихрист) ҳақидаги диний ривоят асосида исломга ҳам кириб келган.

9. Зиндиқийлар — зиндиқ форсча сўз бўлиб, лаҳрич, диний ақидаларга қарши чиқувчи, дуалист маъноларига эга. Зиндиқийлар шундай оқим тарафдорлари.

9а. Дор ан-надва (маслаҳат уйи) — Қаъбанинг сифатларидан. Бу ерда қурайшийлар ўз ишлари ҳақида маслаҳатлашиш учун тупланганлар. Шунинг учун шу ном билан аталган.

10. Қулайб Воил — Воил қабиласидан бўлиб, арабларнинг Музорийлар билан аталган бир неча қабиласига бошлиқ бўлган.

11. Абу Толиб Абдуманноф ибн Абдулмутталиб — Муҳаммаднинг амакиси, Алининг отаси, Муҳаммаддан 38 йил аввал туғилган. Муҳаммад онаси Омина ва буvasи Абдулмутталиб вафотидан кейин уни тарбия қилган. Қурайшийларнинг бошлиқларидан бўлган, 80 ёшида вафот этган, Исламни қабул қилмаган.

12. Утба Абу-л-Валид ибн Рабиъ ибн Абд Шамс — қурайшийлар бошлиқларидан, 623 йили Бадр жангида ўлдирилган.

13. Антара ибн Шаддо (520—610) — исломгача даврнинг машҳур араб шоири ва баҳодири. Онаси ҳабаш чўриси бўлган. Антаранинг урушлардаги қаҳрамонлиги, халқига қарамлиги ва шеърятдаги балогати машҳур бўлиб кетган. Унинг ҳақида жуда кўп жозибали қаҳрамонлик ривоятлари тўқилган. Шеърлари кучли, муаллақа ҳам ёзган.

14. Анушервон (Нушервон) Хусрав I — Сосонийлар сулоласи полшоҳларидан (531—579). Анушервонни одил деб шуҳрат қозонган.

15. Яздигард (Яздигард) — Сосонийлар подшоҳларидан (399—420). зотлиги учун Яздигард «гунохкор» деб лакабланган.

16. Ҳасонийлар — исломдан олдин Хуроо, Урдунинг шарқ томони, Финикия ва Фаластин заминларида ҳукм сурган араб сулоласи. Асли Ямандаги Ҳасон қабиласидан келиб чиққан. Улар масиҳийлар бўлиб, кейин кўпчилиги исломни қабул қилган.

17. Ал-Ҳарис ал-Асғар ибн Жабла — Ғассонийлар подшоҳларидан (529—569), ал-Аъраж («Чўлоқ») деб лақабланган.

18. Жузайма ал-Ваззоҳ ал-Абраш Моллик ибн Фаҳам — I боб, 23-изоҳга қаранг.

19. Ақраъ — кал демакдир.

20. Ал-Мураққиш ал-Акбар (ваф. 522) — исломдан илгари яшаган шоир, ошук-маъшуқлар ҳақидаги шеърларнинг қаҳрамони.

21. Ҳасан ал-Басрий (642—782)—4-боб, 12-изоҳга қаранг.

22. Восил ибн Ато ал-Ғаззол (699—748) — муътазийлийлар раҳнамоси. Мадинада туғилиб, Басрада яшаган ва у ернинг машҳур кишилари, шу жумладан Ҳасан ал-Басрий билан яқин муносабатда бўлган. Ип йигирувчилик билан шуғуллангани ва калава бозорига жуда кўп бориб, у ердаги камбағал йигирувчилар билан дўстлашгани учун «ал-Ғаззол» (Йигирувчи) лакабини олган. Ўз замонидagi олимлар шуғулланган масалалар ҳақида «Рисолалар» асари бор.

23. Алқама ал-Фаҳл (ваф. 598) — исломгача яшаган араб шоирларидан. Ҳирада сиёсий воқеалар билан боғланган, Ғассонийларни мадҳ этган. Унинг кичик девони бизгача етиб келган ва 1867 йили Лейпцигда нашр этилган.

24. Ато ибн Рибоҳ (вафоти 732) — фақиҳ ва муҳаддис. Яманда туғилиб, Маккада яшаган ва у ерда диний фатво ва ҳаж ишларини бошқарган.

25. Адий ибн Ҳотим Абу Тариф — Алининг ёрдамчиларидан, насроний бўлиб, 630 йили исломни қабул қилган. Жамол жангида қатнашган.

26. Халил ибн Аҳмад ал-Фароҳидий (100/718-719 — 170/786-787) ёки 175/791-792) — машҳур араб адиб ва тилшуноси, аруз вазнининг асосчиси.

27. Тоҳир ибн ал-Ҳусайн ибн Мусъаб ал-Бушанжий (775—822) — халифа ал-Маъмуннинг лашкарбошиси булиб, кейин Хуросонда тоҳирийлар сулоласига асос солган.

28. Амр ибн Лайс — Хуросондаги саффорийлар сулоласи амирларидан (265/879—288/901).

29. Ал-Бароа ибн Озиб — ислом лашкарбошиларидан. Ойини ва Али раҳбарлигида жуда кўп жангларда иштирок этган.

30. Ҳассон ибн Собит ал-Ҳазражий ал-Ансорий (ваф. 54/674) — Машҳур араб шоирларидан. Мадинада туғилган, Дамашқда яшаб, Ғассоний подшоҳларини мадҳ этиб, шеърлар ёзган. Кейин Муҳаммаднинг яқин кишиларидан бўлиб, исломда биринчи диний шеърлар ёзган, қурайшийларни ҳажв қилган.

31. Уқайл ибн Абу Толиб (ваф. 664) — Алининг биродари. Бадр жангида маккаликлар билан жанг қилиб асир олинди. Сиффин жангида эса Муовияга ёрдам бериб, Алига қарши курашган.

32. Башшор ибн Бурд (96/714—167/784) — машҳур араб шоир.

33. «Кўзига сурма суртилган» сўзи бу ерда ва китобнинг бошқа ўринларида «мил тортилган», яъни кўр қилинган демакдир.

34. Ҳурмуз V ибн Анушервон — сасонийлар подшоҳларидан (590—628).

35. Ал-Муттақий Иброҳим ибн Жаъфар — аббосийлар халифаси (329/240—333/944).

36. Ал-Мустақий Абу-л-Қосим Абдуллоҳ ибн Али — аббосийлар халифаси (333/944—334/946).

37. Самсом ад-Давла Абу-л-Жор ибн Фанно Хусрав — бувайҳийлар амири (372/983—388/998).

38 Жабла ибн ал-Айҳам ал-Ғассоний (ваф. 644) — охирги Ғассонийлар подшоси, Ярмуқ жангида румликларга ёрдам берган, халифа Умар даврида Исломни қабул қилган

39. Ал-Хутайба Жарвал ибн Авс (ваф. 52/679) — машҳур араб ҳажвчи ва қасидагўй шоир.

40. «Ал-Хутайба» — жуда хунук, бадбашара, пакана демак-дир.

41. Қусаййир Аззати (ваф. 723) — Мадинада яшаган араб шоир. Шийъа мазҳабида бўлиб, Имом Маҳдийнинг чиқишини тарғиб қилган, гўзал қиз Аззани куйлагани учун «Қусаййир Аззати» (Аззанинг Қусаййири) деб юритилган.

42. Абу-л-Ҳасан Собит ибн Синон ас-Собий (ваф. 365/975) — табиб ва тарихчи, бувайҳийлар амири Муъизз ад-давланинг (936—949) табиби, машҳур астроном, математик ва табиб Собит ибн Курранинг (221/836—288/901) набираси. Унинг «Тарих китоби» бувайҳийлар ва сомонийларнинг 295/907—362/974 йиллардаги тарихини ўз ичига олган.

43. Аз-Заҳҳок ибн Музоҳим (вафоти 723) — адабга ўргатувчи, тарбиячи. Куфада жиннилар ўқийдиган мактаб очган.

44. Харим — эски, қартайган, туриб қолган.

45. Молик ибн Анас ал-Асбаҳий ал-Маданий (715—795) — исломдаги тўрт мазҳабдан бири моликий мазҳабининг асосчиси. Унинг «Мавтаъ ал-Имом ал-Молик» («Имом ал-Молик суянчиғи») номи китоби бўлиб, бу Моликий мазҳабининг асоси ҳисобланади.

46. Ал-Воқидий Абу Абдуллоҳ Муҳаммад (744—822) — Мадинада туғилиб, ар-Расофада қози бўлган. Ҳорун ар-Рашид ва унинг вазири Яҳёларга бош бўлиб ҳаж қилган. Унинг «ал-Мағозиз» («Ғазавот»), «Футуҳ аш-Шом» («Шомнинг фатҳ этилиши»), «Футуҳ Миср» («Мисрнинг фатҳ этилиши») деган китоблари бор.

47. Аш-Шаъбий Абу Омир ибн Шароҳил (642—713) — пайғамбарнинг тобениларидан, муҳаддис ва ровий, халифаларнинг маслаҳатчиси.

48. Мазбад ибн ал-Аббос — 647 йили Усмон халифалиги даврида Шимолий Африкага қилинган юришда қатнашган ва ўша ерда 35/655 йили ўлдирилган.

49. Тус — Эроннинг шимол-шарқида Кашафруд дарёси водийсида жойлашган вилоят ҳамда шу вилоятдаги иккита йirik шаҳар, кўпинча Табароннинг ва баъзан Нуқонанинг номи Тобирон бўлган.

50. Тарасус — Туркиядаги шаҳар.

51. Ас-Саффоҳ Абдуллоҳ ибн Муҳаммад — Аббосийлар халифаси (132/749—136/754).

52. Ал-Восиқ Абу Жаъфар Ҳорун ибн Муҳаммад — Аббосийлар халифаси (227/642—232/647).

53. Иброҳим ибн Нуҳ — Бу шахснинг кимлигини аниқлай олмадик.

54. Ҳулла — икки қисмдан: изор — пастки томонни беркитувчи ва ридо — тананинг юқори томонни беркитувчи либосдан иборат тўла кийим, баъзан уч қисмдан (кўйлак, изор ва ридодан) иборат бўлади.

55. Батоин — бу ерда Саолибий келтирган маълумотларга қараганда, бу жуда ингичка ва нозик инакдан тўқилган ҳарир. У Ҳиндистонда ишлаб чиқарилиб, бамбукларда бошқа томонларга олиб кетилган.

56. Бўрон — Аббосийлар халифаси ал-Маъмуннинг энг севикли хотини.

57. Бараквозо — халифа Мутаваккилнинг вазири ва қайната-си бўлган.
58. Фам ус-силҳ — Бағдодда Дажла дарёси соҳилида қурилган шаҳар.
59. Ҳамдуна — Аббосийлар халифаси Ҳорун ар-Рашиднинг қизи.
60. Абу Муҳаммад — Бўроннинг отаси ал-Ҳасан ибн Саҳлнинг кунyasi бўлса керак.
61. Ҳасан ибн Ҳоний — Абу Нувоснинг исми ва отасининг исми (3-б., 59-изоҳга қаранг).
62. Ратл — бир қадоқ ҳажмидаги оғирлик ўлчови, суюқликни ўлчайдиган шишага ўхшаш ўлчов бирлиги.
63. Марофиъ — баланд нарса, бу ерда: тахтиравон.
64. Исмоил ибн Иброҳим — Иброҳим пайғамбарнинг ўғли.
65. Мусо ибн Жаъфар ал-Козим (127/745—183/799) — шийъаларнинг еттинчи имоми. Бағдод қамоқхонасида ўлган.
66. Али ибн Мусо ар-Ризо (вафоти садар охири 203 — сентябрь боши 818) — шийъаларнинг саккизинчи имоми.
67. Ал-Мустаъин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳорун — Аббосийлар халифаси (248/862—252/866).
68. Ар-Розий Муҳаммад ибн Жаъфар — Аббосийлар халифаси (322/934—329/940).
69. Ал-Мутеъ Фазл ибн Жаъфар — Аббосийлар халифаси (334/946—363/974).
70. Ат-Тоий Абдулкарим ибн Фазл — Аббосийлар халифаси (363/974—381/991).
71. Ал-Қодир Аҳмад ибн Исҳоқ — Аббосийлар халифаси (381/991—422/1031).
72. Ал-Мадоиний Али — ас-Саолибий ровийларидан. Сўзбошига қаранг.
73. Язид ибн Муҳаллиб ибн Абу Суфра ал-Яздий (672—720) — Машҳур қўмондон, Хуросон ҳокими (82/702—85/704 ва 97/715-99 й). 101/720 халифа Язид II ибн Абдулмаликка ва Умавийлар сулоласига қарши кўзғолон кўтарган, лекин тор-мор этилиб, 102 й. сафар ойи (720 й. август)да қатл этилган.
74. Саъид ибн ал-Мусайиб ал-Қурайший ал-Маҳзумий ат-Тобиъий (ваф. 712) — Мадинанинг еттита машҳур фақиҳларидан бири. Мадина аҳли уни «фақиҳ ал-фуқаҳо» («фақиҳлар фақиҳи») деб атаган.
75. Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит (699—767) — исломдаги тўрт мазҳабдан ҳанафий мазҳабининг асосчиси.
76. Варроқ — қоғоз ва китоблар билан савдо қилувчи, китобларни кўчирувчи.
77. Абу Салма ал-Ҳаллол (вафоти 750 й.) — Ҳошимийларнинг исломга даъват этувчиларидан, Абу Муслим билан Хуросонга келган ва умавийлар учун хизмат қилган. Аббосийлар тахтга чиққандан кейин қатл этилган.

Т У Қ Қ И З И Н Ч И Б О Б

1. Собур (Шопур) II Ҳурмуз Зу-л-Антоф — сосонийлар подшоши (310—379).
2. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ироқ — Хоразмдаги африғийлар сулоласи ҳукмдорларидан, тахтга чиққан йили номаълум. 385/995 йилгача ҳокимлик қилган.

3. Мосабазон (Мосабадон) — Эрондаги бир вилоят.
4. Салм ибн Амр — Аббосий халифаларидан ал-Маҳдий, ал-Ҳодий ва Ҳорун ар-Рашидлар даврида Басра ва Бағдодда яшган шоир. Башшор ибн Бурднинг шогирди бўлиб, ал-Жоҳиз уни истеъдодли шоирлардан деб атаган.
5. Иброҳим ал-Маҳдий — аббосийларнинг фақат Бағдоднинг ўзидаги халифаси (817—819).
6. Ал-Қосим ибн Убайдуллоҳ — аббосийлар халифаси ал-Муқтадирнинг (908—832) вазирли.
7. Абдуллоҳ ибн Тоҳир — тоҳирийлар сулоласи амири (213/828—230/845).
8. Тоҳир ибн Абдуллоҳ ибн Тоҳир — тоҳирийлар сулоласи амири (230/845—248/862), Абдуллоҳ ибн Тоҳирнинг ўғли.
9. Муҳаммад ибн Тоҳир — тоҳирийлар сулоласи амири (248/862—259/873), Тоҳир ибн Абдуллоҳнинг ўғли.
10. Ал-Муваффақ Биллоҳ Жалжо ибн ал-Мутаваккил ибн ал-Муътасим — Аббосийлар халифаси ал-Мутаваккилнинг ўғли, биродари халифа ал-Муътамиднинг валиаҳди бўлиб, ундан олдин вафот этгани учун халифаликка кўтарилмайди, лекин биродари замонида бутун идора ишларини бошқарган.
11. Мелодий 786 йил 13 сентябрь.
12. Ал-Мағриб — Шарқ жугрофия олимлари шимоли-ғарбий Африқо мамлакатлари (Тунис, Жазоир ва Марокаш)ни шундай ном билан атаганлар.
13. Ас-Суғур ва ал-Авосим — Сурия шимолида мусулмонлар билан византияликлар чегарасида душман ҳужумидан сақланиш учун IX асрда аббосий халифалар қурдирган қалъалар. Улардан муҳимлари Тарсус, Адна, Маръаш, Малтия.
14. Муҳобити Бобак — Бобак қурдирган ёки ўша ерда турган бирорта шаҳар бўлса керак.
15. Бобак — хуррабийлар фирқасининг раҳнамоси. Ўнгирма йил давомида исломга қарши курашган. Халифа ал-Муътасим 638 йил Бобак қўзғолонини бостириб, уни азоблаб ўлдирган.
16. Ал-Бурқуъий Али ибн Муҳаммад — ўз мавқени кўтариш мақсадида ўзини халифа Али авлодларидан қилиб кўрсатиб, исломнинг аввалги йилларида ҳокимият учун курашганлардан.
17. Афшин Абу-л-Ҳасан — ал-Муътасимнинг Кичик Осиёдаги Рум мамлакатига қилган ғазавот жангидаги лашкарбошиси. Қофирликда айбланиб, 341 йили қамоқда очликдан ўлган.
18. Бармакийлар — аббосийлар халифалари давридаги машҳур вазирлар сулоласи: Халид (ваф. 782), Яҳё ибн Халид (738 атрофи — 805), ал-Фазл ибн Яҳё (765—?), Жаъфар (767—803). Буни Ҳорун ар-Рашид катл этдиранди ва шу билан бармакийлар сулоласига барҳам берилди.
19. Ал-Фурот хонадони — аббосийларнинг тўртта вазирга мансуб сулола: Абу-л-Фатҳ ал-Фазл (892—939), Абу-л-Фазл Жаъфар (901—1001) Абу Абдуллоҳ Жаъфар (908—910 йилларда вазир бўлган), Абу-л-Ҳасан Али (855—924).
20. Ҳорун ар-Рашид халифалигининг ўн еттинчи йили 186/802 йил бўлган.
21. Ал-Муқтадир халифалигининг ўн еттинчи йили 311/923—24 йил бўлган.
22. Ал Ҳиро — Ироқда Куфадан бир неча километр жануброқдаги қадимий шаҳар. Лаҳмийлар подшоҳлар даврида қурилган. Абдуллоҳ ибн Умар ибн Абдулазизнинг (7 б. 9-изоҳга қаранг) қароргоҳи бўлган.

23. Хусайн ҳижрий 61 йил 10 муҳаррамда, мелодий 10 октябрь-680 ўлдирилган.
24. Нафд — хушбўй, исриққа ўхшаш гнёҳлардан; алой.
25. Муовия II ибн Язид — умавийлар халифаси (64/683 — 64/684).
26. Ҳажар — Араб ярим оролининг жанубида яшовчилар ода-тича «шаҳар» маъносини билдирган ва бу сўз охирига одатда бош-қа сўз (шаҳар номини) кўшганлар. Ҳажар Нажрон, Ҳажар Жозон, Ҳажар Хозин, Ҳажар Таймо, энг машҳури Ҳажар Баҳрайилар.
27. Амр ибн ал-Лайс — саффорийлар сулоласи амири (265/879 — 288/901).
28. Мелодий 997—998 йиллари.
29. Бу ривоят ва қуйида таржимаси берилаётган шеър Абу Наср Утбийнинг «Тарих ал-Наминий» асарига киритилган.
30. Нуҳ II ибн Мансур ар-Ризо — сомонийлар амири (365/976—387) 887).
31. Сарахс — Хуросонда Марв билан Машҳад орасида жой-лашган қадимий шаҳар.
32. Мансур II ибн Нуҳ — сомонийлар амири (387/997—389/999).
33. Жибол — Эроннинг марказий ва ғарбий қисмидаги вилоят, мусулмон муаллифлари уни Ироқ Ажам (Эрон Ироқи) номи билан юритганлар (XIII асрдан бошлаб), Ироқ араби деб Дажла ва Фурот оқими бўйлаб жойлашган Ироқ вилоятини атаганлар. Жибол вилоятининг бош шаҳри Исфаҳондир.
34. Жузжон — Афғонистонда Мурғоб ва Амударё орасида жой-лашган қадимий минтақа.
35. Фонқ ибн Убайдуллоҳ ал-Хосса (ваф. 999) — сомонийлар даврининг сиёсий арбобларидан бири, ўша давр давлат ишлари ва сиёсий воқеаларда муҳим рол ўйнаган.

УНИНЧИ БОБ

1. Халил — Иброҳим пайгамбарнинг лақаби, кўпинча Халидуллоҳ шаклида келади.
2. Харам — Макканинг яна бир оти.
3. Хаж қилинган кишилар Арофат тоғига чиқиб, Шайтонга тош отадилар.
4. Назуҳ — ёқимли ҳид берадиган муаттар нарсалардан бир навли.
5. Антокия (Антоххия) — Қадимда Сурияга қарашли бўлиб, хозир Туркия шаҳарларидан бири. Уни Рим императори Селевкид I эрадан олдин 300-йили бино қилган. 540 й. эронлар уни вайрон қилган, 638 й. араблар босиб олган, 1098 й. салбичилар қўлига ўтиб, пойтахт қилишган, 1268 йилдан бошлаб турклар қўлига ўтган.
6. Ҳимс — Суриядаги шаҳар.
7. Ал-Убулла — Ироқдаги шаҳар.
8. Баввом — Бу жойни аниқлай олмадик.
9. Абу Бакр Муҳаммад ибн ал-Аббос ал-Хоразмий (323/935—383/993) — хоразмлик машҳур адиб ва шоир. Унинг ҳақида Саолбий «Патимат ад-лаҳр»да кенг маълумот бериб, насрий ва назмий асарларидан парча келтирган.
10. Ар-Руҳо (Элесса) — юқори Месопотамиядаги шаҳар.
11. Ҳаррон — Месопотамиянинг шимоли-ғарбидаги шаҳар.

12. «То» ҳарфи билан бошланадиган иккита сўз: «итоаткор (тоат) ва «бўйсунувчилар» (тоуна). Шом халқи шу икки хислатга эга, яъни итоаткор ва бўйсунувчи, демак.

13. Али билан Муовия I ибн Абу Суфён орасида бўлиб ўтган жангларда шомликлар Куовияга итоаткорлик қиладилар, ироқликлар эса Алига хоинлик қиладилар ва у Куфада ўз аскар томонидан ярадор қилиб, ўлдирилади. Саолибий шу воқеага ишора қилгн.

14. Абу Зуръа — машҳур ҳадис олимларидан, 375/985—986 йилда Макка томонида вафот этган.

15. Абу-л-Хаттоб Ҳамза ибн Али ал-Яздий — VIII аср иккинчи ярмида яшаган тарихчи. Асарлари сақланиб қолмаган, лекин Хуросонда Абу Муслим кўзголови тарихи учун Табарийга асосий манбаъ бўлган. Абу-л-Хаттоб маълумотлари асосан оғзаки ривоятларда сақланиб қолган.

16. Ҳимл — «бир туя юк». Ироқда 243. 75 кг. Мисрда 135 кг. ун, 249 кг. чигитсиз пахта, 270 кг каноп суруп каби матоларга турғи келган. Умуман, ўртача 250 кг.ни ташкил этади.

17. Сурраманрао (Самарра) — Ироқда Дажла дарёсининг шарқий томонида жойлашган шаҳар. Қадимги номи Самира бўлган, халифа ал-Муътасим биллоҳ уни ўзгартириб, «Сурра ман рао» (Кўрган киши хурсанд бўлади) деб атаган.

18. Жариб — ер ўлчови, тахминан, 1,09 гектарга тенг.

19. Бишр ибн Ғиёс ал-Марисий — бу шахс ҳақида маълумот тополмадик.

20. Қуръон, «Аъроф» сураси, 57-оят.

21. Абу-л-Ҳасан Муҳаммад ибн Али ал-Мосаржисий — машҳур фақиҳ ва имом. Хуросон, Ироқ, Ҳижоз ва Мисрда яшаган 444/955 й. Хуросонга қайтиб, Нишопурда мударрислик билан шуғулланган ва бир қанча шогирдлар етиштирган. 384/994 й. вафот этган. Саолибий Нишопурда Мосаржисий билан бевосита мулоқотда бўлган.

22. Абу Маъшур ал-Мунажжим (ваф. 885 й.) — Балхда туғилган. Ҳадис илми ва астрономия билан шуғулланадп. Унга «Мадҳал ал-кабир» («Катта йўл-йўриқ») ва «Аҳком синий ал-маволид» («Туғилганлар ёшларига ҳукм чиқариш») китоблари нисбат берилади.

23. Абдулмалик ал-Асмаъий (122/739—216/830) — машҳур араб тилшунос олими. Басрада туғилиб, шу ерда таълим олган. Бадавий тили ва унинг лаҳжаларини ёдлаган. Унинг «Ал-Фурс» («Баҳодир»), «Ал-Арожиз» («Ражазлар») ва «Ал-Майсар» («Қимор») каби асарлари ва «ал-Асмаъийёт» номли мажмуаси бор.

23а. Варс — тўқ қизил тусли бир нарса бўлиб, заъфароннинг янчилганига ўхшайди. Бу Ямандан келтирилади. Айтишларича, бу ўша ердаги дарахтлардан йўнилган қириндидир.

24. Мирбад — Ироқдаги Басра шаҳрининг машҳур маҳалла-ларидан бири. Қадимги даврда у ер туя бозори бўлган. Кейин аҳолиси буюк кишилар бўлган маҳаллага айланиб кетган. У ер шонрлар учун фахрли жой ва хатиблар учун мажлисоғ бўлган.

25. Анас — Муҳаммаднинг саҳобаси ва ходими Абу Ҳамза Анас ибн Молик (ҳижратдан 10 й. аввал (613—93/712) ёки молик-кий мазҳаби асосчиси Молик ибн Анас номига қурилган қаср бўлса керак.

26. Жаъфар ибн Яҳё ал-Бармакий — Ҳорун ар-Рашиднинг вазири ва суҳбатдоши, унинг ўғли ал-Маъмуннинг тарбиячиси ва синглиси Аббосанинг эри. 187/803 йили Ҳорун уни қатл этган.

27. Абу Исҳоқ Иброҳим аз-Зужжож (вафоти 311/923 й.) — грамматика олими, ойнасозлик қилгани учун аз-Зужжож лақабини олган, ал-Мубаррад ва Қосим ибн Сулаймонларга таълим берган. Грамматика ҳақида китоби бор.

28. Абу-л-Фараж Абдулвоҳид ал-Баббаго (ваф. 398/1007) — араб шоири. Ас-Саолибий «Йатимат ад-даҳр»да унга тўла боб ажратиб, унинг ҳақида мукамал маълумот берган ва шеърларидан парчалар келтирган.

29. Абу Наср Саҳл ибн Марзубон — X аср охири, XI аср бошида Нишопурда яшаган арабийнавис шоир. Ас-Саолибий унинг ҳақида «Йатимат ад-даҳр»да маълумот бериб, шеърларидан намуналар келтирган.

30. Ибн Зурайқ Абу-л-Ҳасан Али (Ёқут ал-Ҳамавий унга ал-Күфий nisбасини ҳам қўшган. V асрда Бағдодда яшаган шоир ва котиб.

31. Умора ибн Ақил — шоир Жарирнинг набираси, араб кўчманчи шоирларидан. Ал-Восиқ (842—847) ва ал-Мутаваккил (847—861)лар ҳузурида бўлиб, аббосийларни мадҳ этган ва уларнинг тухфаларини олган. Басра грамматиклари ундан дарс олганлар.

32. Йисообод — Бағдод ташкарисидаги жойлардан бири.

33. Ал-Ҳасанийя — Ироқ шаҳар ёки қишлоқларидан бўлса керак.

34. «Кўзига сурма суртилди» (8-боб, 32-изоҳга қаранг).

35. Дайр ал-Оқул — Ироқда, Бағдоднинг жанубидаги шаҳар.

36. Ас-Сарий Абу-л-Ҳасан Аҳмад ал-Қиндий ал-Мавсилиий (вафоти 362/972 ёки 366/976) — ар-Раффон номи билан шуҳрат қозонган машҳур араб шоири. Бу шоирни Саолибий «Йатимат ад-даҳр»га киритган, унинг ҳақида кенг маълумот бериб, шеърларидан намуналар келтирган.

37. Анбаж (манго) — анбаҳ, иссиқ мамлакатларда ўсадиган мевали дарахт.

38. Жуланжубин — форсча «гулангубин» — «гул асал» сўзининг арабийлашган шакли.

39. Доробжард — каёнийлар сулоласидан саккизинчи подшоҳ Дороб номига қўйилган шаҳар.

40. Али ибн Ҳамза ибн Умора ал-Исфаҳоний — Беруний «Сайдана»сида ҳам унинг асал ҳақидаги «Рисола»си эслатилган (Беруний, IV; б. 631). Брокельманнинг курсатишича, у ал-Бухтурий ва Абу Тамоннинг девонларини тартибга солган.

41. Абу-л-Ҳасан Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Таботабо — исфаҳонлик адиб ва шоир. «Айёр аш-шеър» («Шеър айёри»), «Тазҳиб ат-табъ» («Таъни тарбиялаш»), «Китоб ал-аруз» номли учта асари бор. 322/934 й. Исфаҳонда вафот этган.

42. Қолиқло — бу ерда Кичик Осиёнинг жануби-ғарбида жойлашган Қилиқия шаҳри кўзда тутилаётган бўлса керак.

43. Мийсон — Ироқ жанубидаги Шаттуларабда жойлашган мамлакат. Унинг зикри қадимги миҳхатларда келтирилган. Искандар у ерда пойтахт қуриб, уни Искандарийя деб атаган. У ҳозир ал-Муҳаммара шаҳридир. Селевкийлар даврида у ер халқининг тили юнонча бўлиб, кейин оромий тилига, исломдан сўнг араб тилига алмашган.

44. Бурда ёки бурд — йўл-йўл матоларнинг парчаларидан тикилган уст кийим, чакмон деса ҳам бўлади.

45. Адан — жанубий Ямандаги йирик шаҳар.

46. Мунаййир — кийим номи. Ипак ва зардан тўқилган мато, яъни парчадан тикилади.

47. Таҳарруж — «маст қилниш» маъносини билдиради. Қизил, нордон бўлиб, винога ўхшагани учун анорнинг бирор турига шундай ном берилган бўлиши керак.

48. Амлиснӣ — «амлис» гиёҳсиз саҳро маъносини билдиради. Амлиснӣ гиёҳсиз саҳрода ўсган анор навъи бўлиши керак.

49. Абу Иброҳим Исмоил ибн аш-Шошпӣ ал-Омирий — Х аср пккинчи ярмида яшаган шош (тошкентлик шоир. Қандайдир сабаб билан бувайҳийлар вазири Соҳиб ибн Аббод хузурига Райга кетади ва у ерда анча ҳурмат қозонади. Саолибий уни «Иатимат ад-даҳр»нинг учинчи қисмига киритиб, унинг ҳақида маълумот берган ва тўртта қасидадан парчалар келтирган.

50. Қатуно — Исмоил. Форс тилида «харгул» (эшак қулоқ) ва испағул (аспағул-отқулоқ) шаклида ҳам учрайди.

51. Собур (Шопур) — Сосонийлар подшоҳларидан бир нечасининг исми: Шопур Ардашир (241—272), Шопур II Зу-л-актоб (310—379), Шопур III (383—387). Саолибий келтираётган шаҳарлар номи шу Шопурлар номига қўйилган. Араблар Собур деб талаффуз қиладилар.

52. Жундийсобур — Хузистондаги шаҳар, унга сосонийлар подшоши Собур I Ардашир (214—272) асос солган ва Юнондан асир олган халқларни у ерга жойлаштирган. Мусо ал-Ашъарий уни 638 й. халифа Умар даврида босиб олган. Жундийсобур ўзининг тиббий шифохоналари билан шуҳрат қозонган.

53. Рибос — равоч. Беруний «Сайдана»сида «форс равочи» (ревень персидский) деб таржима қилинган ва унинг ҳақида Беруний кенг маълумот берган.

54. Абу Толиб Абдуссалом ал-Маъмурий — машҳур араб шоири, васф жанрининг етук намояндаси. Бухорода ўттиз йилча яшаган ва шу ерда 383/994 йили вафот этган. Саолибий уни «Иатимат ад-даҳр»га киритиб, таржиман ҳолни, қасидаларидан намуналар ва юздан ортиқ васфий шеърларини келтирган.

55. Абу Толиб ал-Маъмунийнинг бу шеърни қуйидагича сал ўзгартириш билан «Иатимат ад-даҳр»га киритилган:

«Нима учун ундан яратилганим ва ўшанга қайтиб
борадиганим нарсани газак қиласизлар.

Бу шундай нарсаки, кўринишидан кофурнинг абир суртилган
бўлакчалари деб гумон қиллинади».

56. Мисқол — ислом давлатларида энг кўп қўлланган оғирлик ўлчови. Унинг ҳажми ҳар жойда ҳар хил бўлган. Ироқда бир мисқол олтин 20 қирот (ҳар қайси 3 ҳаббога) тенг, яъни 4,464 г. бўлган. Мисқолни 13 дирҳамга тенг ҳам дейилган. Урта Осиёда мисқол 6 данга, 12 нимданга, 24 нўхатга, 96 жав (ҳабба ва арпага) тенг бўлган.

57. Ширбомия — бомья — ютқулоққа ўхшаган, ейиладиган гиёҳ. Ширбомия шу гиёҳнинг сутли ширсэн бўлиши керак.

58. Сарандиб — Цейлон, ҳозир Шри Ланка деб аталади.

59. Бажознӣ — Беруний «Сайдана»сида бажорнӣ деган сўз келтирилиб, зарнаб деган ўсимликнинг бир тури деб аталган.

60. Бадахшон — Хуросоннинг шимоли билан Синд мамлакатларига туташ тоғли днёр. Ҳозирги вақтда Тожикистонга қарайди, Маркази Файзобод.

61. Ҳафийя — либослардан бир тури бўлиши керак.

62. Асирнӣя — Нишопурга хос кийимлардан бўлса керак.

63. Тохтаж, рохтаж — булар ҳам Нишопурда тикилган кийимлардан.

64. Сақлотун — қизил ёки кўк рангли нозик жуи мато.
65. Собурий — Эрондаги Собур вилоятида тайёрланган юпка, нозик кийим. Уша жойга нисбат берилиб, собурий деб аталган.
66. Тоҳирийлар — Хуросонда 52 йил тахт сўраган сулола (205/821—259/873). Пойтахти Нишопур бўлиб, сиёсий жиҳатдан Бағдодга, аббосий халифаларга итоат этган.
67. Абу-л-Ҳасан Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Муродий (вафоти 940—942 йиллар ораси) — Бухорода яшаган арабийнавис шоир, Рудакийнинг яқин дўсти. Саолибий «Иатимат ад-даҳр»да унинг ҳақида қисқа маълумот бериб, шеърларидан парча келтирган.
68. Ал-Муродийнинг бу ерда келтирилган тўрт байт шеъри «Иатимат ад-даҳр»да ҳам берилган (IV, 75-бет; Ўзбекча таржима, 112-бет).
69. Шийъалар имоми Али ибн Мусо ар-Ризо 203/898 йил вафот этиб. Тус яқинидаги Синобод деган жойда Хорун ар-Рашид ёнига дафи этилган. Бу ерда шунинг кўзда тутиляпти.
70. Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Мусо ал-Мусавий ат-Тусий — Саолибий ровийларидан. (Сўзбошига қаранг).
71. Абу Мансур Муҳаммад ибн Абдураззоқ — амир Абдулмалик ибн Нух (954—961) даврида сомонийларнинг Хуросондаги ноиб (960—962) бўлиб, 962 йили Абу-л-Ҳасан ибн Симжур аскарлари томонидан қатл этилган.
72. Абдуллоҳ ибн Муовия ибн Абдуллоҳ ибн Жаъфар ибн Абу Толиб — Алининг биродари Жаъфарнинг эвараси. Тангрининг руҳи менда мужассамлашган деган ғоя билан ўзини шийъалар имоми, ҳатто пайғамбар деб даъво қилади. 127/744 й. Куфада кўзгolon кўтариб. ўзини халифа деб эълон қилади. Абу Муслим Хуросоний 126/746 йили уни қатл этган. Лекин унинг тобеълари, у ўлмаган ва тезда чиқади, деб ишонганлар.
73. Абу-л-Қосим ад-Довудий — ҳиротлик арабийнавис шоир. Саолибий уни «Иатимат ад-даҳр» тазкирасига киритиб, қисқа маълумот ва шеърларидан парчалар берган.
74. Луффоҳ (мандрагора) — жанубда ўсадиган, катта-катта баргли, илдизи йўгон, захарли ўсимлик. Луффоҳ ва унинг турлари ҳақида Беруний «Сайдана»да муфассал маълумот берган.
75. Абу Толиб Абдуссалом ал-Маълунийнинг тонфий майиши ҳақидаги ушбу васфи «Иатимат ад-даҳр»да берилган.
76. Зу-л қарнайн — македониялик Искандарнинг (милодгача 356—324) лақаби. Нима сабабдан бундай лақаблангани ҳақида Беруний кенг маълумот берган.
77. Мулҳас ёки мулҳим — ипак матонинг бир тури.
78. Абу-л-Фатҳ Али ибн Муҳаммад Бустий ал-Котиб (360/971—400/1009) — бустлик машҳур шоир, адиб ва котиб. Унинг ҳақида Саолибий «Иатимат ад-даҳр»да кенг маълумот бериб, насрий ва назмий асарларидан намуналар келтирган.
79. Мулаббан — «Сайдана»да Беруний қуюқ узум шарбатидан ун қўшиб ва қўшмай тайёрланадиган ширинлик турларидан фурога ёки мулаббад ҳақида маълумот берган. Изоҳда унинг мулаббан шакли ҳам кўрсатилган.
80. Муррий — «Сайдана»да «балиқ қайласи ва бошқалар» дейилган. Изоҳда уни арпа унига ялпиз, туз, арпабодён ва бошқалар қўшиб тайёрланиши кўрсатилган.
81. Бу икки байт шеър шоир Абу Али ас-Сожий қаламига мансуб бўлиб, унинг ҳақида «Иатимат ад-даҳр»да қисқа тўхталиб ўтилган ва ушбу шеър ҳам берилган.

82. Шаҳид ибн ал-Ҳусайн — Саолибийга замондош илм аҳд-ларидан бўлиши керак.

83. Агар Балх сўзи тасҳиф қилинса, «талх» бўлиши мумкин. Яъни ёзда у ерда яшаш аччиқ демоқчи бўлса керак.

84. Яхё ибн Муоз ар-Розий Абу Закариё — йирик машойих ва воизлардан. Асли Райдан бўлиб, Нишопурда ваъз, насиҳат ва йўл-йўриқ кўрсатиш билан машғул бўлган, 258/871—872 й. вафот этган. Панд-насиҳатга оид машҳур асари бор.

85. Хуттал — Туркистонда Амударёнинг юқори оқимидаги иқлим, ўзининг отлари билан машҳур бўлган. Амирлари «Хутталон шоҳ» деб лақабланганлар. Араб фотиҳлари 750 й. забт этгандан кейин хуттал подшоҳи аввал Фарғонага, сўнг Хитойга қочиб кетган. Хутталон — Самарқанд яқинидаги округ.

86. Бу ерда сўз ўйини. Агар Буст сўзини тасниф қилинса, яъни икки марта орттирилса, Бустон бўлади, буни Бўстон деб ўқиш мумкин.

87. Абу-л-Музаффар Наср ибн Носируддин Сабуктегин (вафоти 412/1021) — Маҳмуд Ғазнавийнинг биродари, лашкарбоши. Саолибий унинг қўл остида бир неча вақт яшаган ва унга ўзининг «Ажнос ат-тажнис» («Тажнис турлари») номли асарини бағишлаган. Унинг буйруғи билан «Ғурар ахбор мулук ал-фурс ва сияру-ҳум» («Эрон подшоҳлари ҳақида хабарлар ва уларнинг тарихи») номли асарини ҳам ёзган. Бу китоб «Шоҳномаи Саолибий» номи билан машҳур.

88. Абу Наср ал-Муқаддасий ал-Бустий — X аср иккинчи ярмида яшаган бустлик арабийнавис олим ва адиб Мутаххир ибн Тоҳир ал-Муқаддасий бўлса керак.

89. Абу Довуд Холид ибн Иброҳим аз-Зуҳлӣ — Хуросондаги кўзга қўринган кишилардан. Келиб чиқиши жиҳатдан Бакр ибн Воил қабиласининг Марв яқинида Фанин қишлоғида яшаган Амр ибн Шийбон ибн Зуҳл уруғидан. Хуросон шийъаларининг раҳнамоси бўлган. Абу Муслимни қўллаб-қувватлаган ва Абу Муслим уни Тоҳаристон ҳокими қилиб тайинлаган, кейин ўз ўрнида Хуросон ҳокими этиб тайинлайди. 7 рабиъ аввал 140 (29 июль 757 й.) қўзғолон кўтарган шийъалар томонидан ўлдирилади.

90. Зобулистон ёки Зовулистон — Жанубий Афғонистондаги тоғли вилоят.

91. Тоҳаристон — Хуросондаги вилоят (Қадимги Бактрия). Амударёнинг юқори оқимида жойлашган, пойтахти Балх. Толиқон ҳам унинг шаҳарларидан. Ёқут уни зикр қилиб, юқори Тоҳаристон ва Қуйи Тоҳаристонга ажратган.

92. Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Носируддин Ғазнавий, Ямин ад-давла номи билан машҳур бўлган Ғазнавийлар султони (388/998—421/1030).

93. Рибос ҳақида шу бобнинг 53-низоҳига қаранг.

94. Дўғбож — дўғ — форсча сўз бўлиб, сузма ва қатиқдан тайёрланган муздай ичимлик, яъни айрон. Дўғбо — мостоба («Фарҳанги зобони тоҷики», 411); айрондан тайёрланган бўтқа.

96. Ибн Абу-л-Асбағ — сомониёлар давлатига хизмат қилган нуфузли кишилардан бўлиши керак.

97. Абу Али ал-Масиҳий ал-Қозий ал-Басрий — араб шонри, бир муддат Балхда, кейин Сижистонда қозилик қилган. Саолибий уни ўз тазкирасига киритиб, унинг ҳақида қисқа маълумот берган ва шеърларидан парчалар келтирган.

98. Ҳозир ибн Муҳаммад ат-Тусий — Саолибийнинг ровий (мушый)ларидан, уша давр адабий муҳитга алоқадор киши, эҳтимол шоир ҳам булган. Унинг номи «Иатимат ад-даҳр»да ҳам бир неча марта учрайди.

99. Шабиб ибн Шайба (VIII аср) — адиб ва шоир, Бану Тамим қабиласидан.

100. Шаҳразур — Ғарбий Курдистондаги жой бўлиб, чиройли ва ҳосилдор текисликдан иборат. Авромон тоғлари силсиласининг ғарбида жойлашган.

101. Савод — Ироқдаги ҳосилдор соҳиллар номи. Қадимдан Дажла билан Фурот орасидаги текисликка шундай ном берилган. Ироқ сўзининг синоними сифатида ҳам қўлланилади.

102. Уд — бу ерда хушбўй алой дарахти маъносида ишлатил-япти. Беруний «Сайдана»да алой дарахтининг бир неча навлари борлигини ёзиб, улардан энг яхшиси Ҳиндистонники, у қора, ёғли ва оғир бўлади, дейди.

103. Шихр (Шаҳр) — Жанубий Яманда денгиз соҳилида жойлашган шаҳар. У ерда лубон (бухўр) дарахти ўсади.

104. Ибн Матрон Абу Муҳаммад ал-Ҳасан ибн Али ал-Матроний аш-Шошӣ — X аср ўрталарида Бухорода яшаган шошлик арабийнавис шоир. Саолибий «Иатимат ад-даҳр»да унинг ҳақида маълумот бериб, шеърларидан парчалар келтирган.

105. Бу ерда «алой» сўзининг арабчаси «уд» эмас, балки унинг синоними «надд» ёзилган.

106. Ибн Матрон аш-Шошӣнинг бу шеърни етти байтдан иборат бўлиб, «Иатимат ад-даҳр»да тўла берилган, лекин у ерда «алой» ҳады қилишни» сўзлари ўрнида «узум ҳады қилишни» деб ёзилган. «Иатимат ад-даҳр»да Ленинградда сақланаётган иккита қўлёзмасида «алой» ёзилган.

107. Каркар — қора балиқчи қуш (чайка).

108. Шорак — чуғурчиқ (скворец), форсча сўз, қора, хушовоз, кичик қушча.

109. Абу-т-Таййиб Тоҳир ибн Муҳаммад ат-Тоҳирӣ — X аср биринчи ярмида Бухорода яшаган арабийнавис шоир. Сомоний амирлари ва вазирларини ҳажв қилиб шеърлар ёзган. Саолибий бу шоир ҳақида «Иатимат ад-даҳр»да маълумот бериб, шеърларидан парчалар келтирган.

110. Агар Бухоро сўзидан «б» ва «алиф» ҳарфларини олиб ташланса, «хор» қолади. бу «нажосат» демакдир.

111. Абу-т-Таййиб ат-Тоҳирӣнинг бу шеърни «Иатимат ад-даҳр»да берилган.

112. Абу Аҳмад ал-Котиб ҳақида 3-боб 101-низоҳга қаранг.

113. Абу Аҳмад ал-Котибнинг бу шеърни «Иатимат ад-даҳр»да берилган.

114. Бу ерда Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Жайҳонӣ (914—922 йиллари Сомонийлар вазирни бўлган), Абу-л-Қосим Убайдуллоҳ ибн Абдуллоҳ ибн Хўрдабҳа (820—913) ва Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Истаҳрий (X аср ўрталарида яшаган) лардан бирортасининг «Йўллар ва мамлакатлар китоби» («Китоб масолик ва-л-молин» асари устида гап борапти.

115. Беруний «Ҳиндистон»ида (138-б.) «Асир олинган бир киши Самарқандда қоғоз ишлаш санъатини ижод этди» деб ёзган. Демак, ҳар икки олим бир хил манбадан фойдаланган.

116. Забидий кўпиксимон ёки денгиз чиганоғисимон идиш. «Зубдий» ўқилса, «сарийғ ранг» маъноси чиқади.

117. Толиқон — Дайламда Қазвин билан Абҳар орасида жойлашган шаҳар. Исфаҳон яқинида ҳам Толиқон шаҳри бор. Тоҳаристонда Балх ва Марварруд орасида ҳам Толиқон шаҳри бор.

118. Такрит — Дажла дарёсининг ўнг қирғоғида, Самарраннынги шимолида жойлашган шаҳар. Исломгача аҳолиси насорийлар бўлган.

119. Рўён — Эронда Табаристон тоғларида Гилондан 12 тош масофада Рай чегарасига яқин қадимий бир йирик шаҳар. Халифа Усмон даврида фатҳ этилган, исломнинг аввалларида обод бўлиб, кейин харобаликка юз тутган.

120. Фанак — тулкилар оиласига мансуб ҳайвон.

121. Хутув — каркидон шохи. У ва унинг бошқа маънолари ҳақида Беруний «Сайдана»да муфассал маълумот берган.

122. Яшм — «Сайдана»да «Яшб» сўзининг синоними қилиб кўрсатилган ва «нефрит», «оқ тош» деб таржима қилинган. Туркларда буни «ғалаба тоши» деб аталган, уни турклар ғалаба қозониши ва ошқозонлари оғир ҳазмли таомлардан касал бўлмаслик учун ишлатганлар...

Термизликларда у «яшб», бухороликларда — «машб» ва «яшб» деб аталган. Бу оқ хитой тоши. Бу ерда яшмнинг ҳамма хусусиятлари ва турлари ҳақида ёзилган.

123. Саолибий нима учундир Тибет (Туббатни) турк диёрига қўшяпти. Эҳтимол, унинг Шарқий Туркистон билан чегарадошлиги сабабли шундай атаётгандир. Туркий халқлар яшаган жойларда бошқа Туббат бўлганлиги маълум эмас.

124. Раҳқин — аниқлай олмадик, Саолибий қуйида Марв муррийсига ўхшатапти (муррий ҳақида 80-изоҳга қаранг).

125. Қирбос (қўплиги: карбис) — пахтадан ишланган юлқа газлама, дока бўлса керак.

126. Хафий ёки ҳафийя ҳақида 61-изоҳга қаранг.

127. Муғаййир — икки арқоқ билан тўқилган мато. Пишиқ ва узоқ чидайдиган бўлган.

128. Хашхоший — хашхош (қўкнор) қўшиб тайёрланган таом. Хашхош — Журжонда тайёрланадиган матонинг бир тури маъносини ҳам билдиради. Бу ерда кейингисини тўғри бўлиб, Саолибий «хашхош»ни «хашхоший» ёзган бўлса керак.

129. Дабикий — Мисрда тайёрланадиган зарбофт мато. парча.

138. Абу-л-Ҳасан Али ибн ал-Ҳасан ал-Лаҳҳом ал-Ҳарроний (970 йиллар атрофида вафот этган) — араб халифалиги марказидан Бухорога келиб, сомонийлар саройида яшаб ижод этган шоир. Ҳажвиёт жанрида замонасининг яқтоси бўлган. Сомоний амирлари ва вазирларини аёвсиз ҳажв тигиға олган. Саолибий бу шоир ҳақида «Натимат ад-даҳр»да кенг маълумот бериб, шеърларидан намуналар келтирган.

131. Бу шеър «Натимат ад-даҳр»да берилган.

У Н Б И Р И Н Ч И Б О Б

1. Абдумалик ибн Солиҳ ибн Али ал-Хошмий (ваф. 812) — аббосий халифаларидан ас-Саффоҳ (749—754) ва ал-Мансур (754—775)ларнинг амакиваччаси. Византияликларга қарши жангларда (791—798) иштирок этган, Мадина, Миср, Шом ва Ироқ ҳокими бўлган.

2. Манбиж — Сурияда Ҳалабнинг шимоли-шарқидagi шаҳар.

3. Ал-Массиса — Амударё қирғоғида Тарсус яқинидаги шаҳар. Кичик Осиёдаги шаҳар.

4. Занжи — негр, ҳабаш.

5. Норжил — поржил (кокос) ёнгоғи. Унинг ҳақида «Сайдана» да тўла маълумот берилган.

6. Абу Занбур ал-Модарсий — Саолибий ровийларидан халифа ал-Муътаид Миср ва Сурияда тахт сураган даврларда маълумотли ва нуфузли кишилардан бўлган, унинг онласи вазир Али ибн Исонинг ижорачиси ва мавлоси бўлган.

7. Абу-л-Ҳасан Али ибн Абдулазиз ал-Журжоний — машҳур адиб, шоир ва фақиҳлардан. Фақиҳ сифатида Абу Исҳоқ Шерозийнинг «Табақот ал-фуқоҳо» асаринда зикр қилинган. Саолибий унинг ҳақида «Натимат ад-даҳр»да кенг маълумот бериб, унинг «ал-Васатот байн ал-Мутанаббий ва хусумуху фи шеърини» («ал-Мутанаббий ва унинг шеърини ҳақидаги душманлари уртасида воситачилик») номли китобидан ва шеърларидан парчалар киритган. Абу-л-Ҳасан Журжоний 366/976—977 й. вафот этган.

8. Абу Рабиъ ал-Балхий — X асрда яшаган арабийнавис шоир. Бухородан бошқа шаҳарларга сомонийлар амири томонидан шикоятларни текшириш учун юбрилган. Унинг шеърларидан «Натимат ад-даҳр»да етти байт, шу жумладан, қуйида келтирилган Шош ҳақидаги байт ҳам киритилган.

9. Абу-л-Ҳасан Али ибн Аҳмад ал-Миссий ар-Ромий аш-Шоир — Саолибий ровийларидан, сўзбошига қаранг.

10. Абу Али Аҳмад ибн Али ал-Ҳоим ал-Мадоний — Азуд ад-давла саройида яшаган кишилардан. Таниқли олим Қазий ал-Муҳассил ибн Али ат-Танухийнинг дўсти бўлган.

11. Абу Дулаф Мисъар ибн Муҳалҳил ал-Хазражий (X аср) — машҳур сайёҳ, географ ва шоир. Асли Мадинанинг Хазраж қабиласидан бўлиб, X аср биринчи чорагида Бухорога келади ва 914—942 йиллар давомида Наср ибн Аҳмад саройида хизмат қилади. Унинг тарихий географиясига оид «Рисолат ал-аввал» («Биринчи рисола») ва «Рисолат ал-ухро» («Иккинчи рисола») асарлари муҳим аҳамиятга эгадир. Шеърларидан парчалар «Натимат ад-даҳр»да сақланиб қолган.

12. Ҳайбар — Араб яриморлида Ҳижознинг шарқий чегараси Мадинадан 170 км. шимолда бир қадимий қасаба (шаҳарча). Мевалари ва хурмоси билан машҳур, пайғамбар амри билан Али бу шаҳарни фатҳ этган.

13. Деҳистон — Мозандарон томонида, Хоразм билан Журжон яқинида бир қасаба (шаҳарча); Қирмонда ҳам шу номли бир қасаба ва Ҳира яқинида бир ноҳия бор.

14. Ҳажар — Баҳрайндаги бош шаҳар.

15. Абу Дулаф Абу ал-Ҳоимга Қуръоннинг Масад сурасидаги «Абу Лаҳабнинг қўллари қурисин» оятини «Абу Лаҳаб ҳалок бўлсин» деб ўқийсанми, Ҳажарда хурмо бўлатуриб, у ерга хурмо олиб борсанми?» каби сўзларни киноя қилиб айтган.

16. Тавваж (ёки Туз) — Форсда Қозирун яқинида Шероздан 32 фарсаҳ масофада кичик қасаба бўлиб, юпка ва нафис матоси билан машҳурдир. Чуқур ерда бўлгани учун ҳавоси жуда иссиқ.

17. Таввазий (ёки тузий) — Тавважда тўқиладиган нозик суруп мато.

18. Хирхиз — Енисей дарёси бошланиш жойларида яшаган қадимги туркий халқлар. Қирғизлар аждоли бўлиши мумкин.

19. Фанак — 10-боб, 119-пизоҳга қаранг.

20 Тағазғаз — турк қавмларига мансуб бир қавм бўлиб, араб китобларида зикр қилинган. Қирғиз қавмидан иборат бўлиши мулоҳаза қилинади.

21. Зилолий — Кичик Осиёнинг жануби-ғарбида жойлашган Қалиқло (10-б., 42-изоҳга қаранг) шаҳрига нисбат берилган матономи бўлиши керак.

22. Майсон — Басра билан Восил орасидаги қадимий катта бир ноҳия.

23. Ҳижоз — Араб ярим оролидаги вилоят.

24. Бардаъа — Озарбайжоннинг Тертер дарёси қирғоғидаги қадимги шаҳар.

25. Мосакон — Сижистон орқасидаги машҳур шаҳар. Ҳиннинг ҳалвоси билан шухратланган. Демак, Абу Дулаф ҳам бу шаҳар ҳалвосининг машҳурлигини қайд қиляпти.

26. Арражон — Эронда Форс вилоятининг ғарб томонида денгиз соҳилидаги бир бекат ва Шероздан 60 фарсаҳ нарида жойлашган шаҳар.

27. Ҳулвон — Эронда Ҳулвончой дарёси қирғоғида Жибол ва Ироқнинг қадимги чегарасида жойлашган вилоят ва шаҳар.

28. Ниҳованд — Эроннинг ғарбидаги шаҳар.

29. Фансур — Хитойдан жануб томонда жойлашган вилоят.

30. Сирвон — Сижистонда Бустдан икки бекатли масофадаги бир қасаба. Узум, хурмо ва мевалари билан машҳур.

31. Мансур — Ироқ аҳолиси шаббўй (хири)нинг ҳар хил турларини «мансур» деб атаган.

МУНДАРИЖА

Абу Мансур ас-Саолибий ва унинг «Ажойиб маълумотлар» асари	3
Биринчи боб. Биринчи бўлиб (турли ишларни) бошлаганлар зикри ҳақида	8
Иккинчи боб. Шеърлари туфайли лақаб олган шоирлар ҳақида	21
Учинчи боб. Машҳур кишилар, аъёнлар ва шулар кабиларга тегшли бошқа ислом лақаблари ҳақида	24
Тўртинчи боб. Қадимги котиблар зикри	34
Бешинчи боб. Жамики табақаларнинг энг ирқиллари ва турли ҳолдаги мутаносибликлар зикри	37
Олтинчи боб. Инсон табақаларнинг ниҳоятда юқори (сифатга) эга бўлганлари ҳақида	44
Еттинчи боб. Исм ва кунялардаги мувофиқликнинг зарофати ҳақида	49
Саккизинчи боб. Пайғамбар, курайшийлар ва подшоҳларга тааллуқли турли-туман маълумотлар ҳақида	51
Тўққизинчи боб. Фаройиб аҳволлар, ажойиб даврлар ва бир вақтда содир бўлмиш нодир воқеалар баёни	60
Унинчи боб. Мамлакатларнинг (ўзига) хос хусусиятларидан намуналар, уларнинг гўзаллиги ва камчиликлари ҳақида	77
Ун биринчи боб. : :	102
Изоҳлар	106

Адабий-бадний нашр
Ўзбек тилида
АБУ МАНСУР АС-САОЛИБИЙ
АЖОЙИБ МАЪЛУМОТЛАР
АБУ МАНСУР АС-СААЛИБИ
УДИВИТЕЛЬНЫЕ СВЕДЕНИЯ

Переводчик: Исматулла АБДУЛЛАЕВ

Муҳаррир **Амир Файзулла**
Рассом **Осимхон Восихонов**
Тех. муҳаррир **Мирзиёд Олим**
Мусаҳҳиҳ **Зиёдахон Латифхон қизи**

ИБ № 134.

Теришга берилди 3.08.1995 й. Босишга рухсат этилди. 20.10.1995 й. Бичими 84×108^{1/32} босма қоғози. Юқори босма. Шартли босма табоғи 7,56. Нашр табоғи 9,0. 149-буюртма. 10000 нусха. Баҳоси келишилган нархда.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг А. Қодирий номдаги халқ мероси нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент — 700194, Юнусов даҳаси, Муродов кўчаси, 1.

**Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти
1996 йилда қуйидаги китобларни нашрдан чиқаради:**

Мирзабек Дўстмуродов «Юракдаги умид гуллари»

Убайдулла Уватов «Маҳмуд аз-Замахшарий»

Амриддин Бердимуродов «Гўри Амир мақбараси»

Бўрибой Аҳмедов «Соҳибқирон Темур», уч тилда

Жамоа. «Шарқнинг буюк сиймолари» 1-китоб